This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Slav 4998.962 (12)

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

НОВА ГРОМАДА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ МІСЯЧНИК.

№ 12. Грудня 1906.

Що є в 12-ій книзі:

Українка Л. В дому роботи, в праці неволі. Діалог. . . . 1

Г—ко Н. Ідея федералізму в конституціях декабристів . . . 7

Чернявський М. Моя віра. Вірші 26

Андрій. Новий учитель. Оповідання 27

Українка Л. Утопія в беллетристиці. Кінець 42

Черкасенко С. З віршів: І. Надії. ІІ. Осінні співи 55

Метерлінк М. Сліпці. Переклад **Є. Тимченко** 60

Грінченко Б. Твори світової літератури на селі 86

Пахаревський Л. Вернувся. Оповідання 96

Невада А. Наші родичі за морем 105

Капельгородський П. З перекладів: І. Буревісник—М. Горького. ІІ. Збірання податків—Бераніже 125

Маргеріт П. і В. Собака та вовк. Переклала **Н. Г.** 129

Капельгородський П. З недавнього минулого Кубанської школи 133

Вартовий П. З українського життя 147

Передвиборчий рух.—На що маємо надіятися.—Пессимізм у поглядах на українську справу і що говорять факти.—Студенти і автономія України.—Національізація школи.—Рух у „Просвітах".—Нове наукове товариство.—Ювілей професора В. Антоновича.

Матушевський Ф. З російського життя. 156

Скасування „общини".—Міністерські новели в сфері робітницькій.—Справа Гурко-Лідвала.—Процеси.—Вибори до Думи.

Ѕ—оп. За кордоном 170

Розпуск рейхстагу в Германії і нові вибори.—Реформа виборчого права в Австрії.—Діяльність міністерства Клемансо.—Боротьба французького уряду за відділення церкви від держави.

Бібліографія.

І. Рецензії: ґ—в. Шляхта. Л. П—ський.—Г. Андерсен, **київ. Д. Д—ко.**—М. Лозинський, Гайдамаччина. **Б. Г.**—М. Драгоманов. Про українських шляхів, татар та турків.—Земельна справа в Новій Зеландії.—М. **Левицький.** Як ратуватися в нагних випадках та нещастях.—Календарь „Просвіти". І. Перекотиполе . 175

ІІ. Що є по журналах 180

ІІІ. Нові книги . . . . . »

Що було в „Новій Громаді" за 1906-й рік.

З року 1907-го „Нова Громада" виходити не буде.

Нова Громада.

Літературно-науковий місячник.

№ 12, Грудня 1906.

Slav 4998.962 (12)

72 * 2

У КИЇВІ, 1906.
Друкарня С. А. Борисова, Мало-Житомирская, № 16.

Що є в 12-ій книзі:

Українка Л. В дому роботи, в країні неволі. Діалог. . . 1
Г—ко Н. Ідея федералізму в конституціях декабристів . . 7
Чернявський М. Моя віра. Вірші 26
Андрій. Новий учитель. Оповідання 27
Українка Л. Утопія в беллетристиці. Кінець 42
Черкасенко С. З віршів: І. Надії. ІІ. Осінні співи . . . 65
Метерлінк М. Сліпці. Переклад **Є. Тимченко** 66
Грінченко Б. Твори світової літератури на селі 86
Пахаревський Л. Вернувся. Оповідання 96
Невада А. Наші родичі за морем 105
Капельгородський П. З перекладів: І. Буревісник—М. Горького. ІІ. Збірання податків—Беранже 125
Маргеріт П. і В. Собака та вовк. Переклала **Н. Г.** . . . 129
Капельгородський П. З недавнього минулого Кубанської школи 133
Вартовий П. З українського життя 147
Передвиборчий рух.—На що маємо надіятися.—Песимізм у поглядах на вкраїнську справу і що говорять факти.—Студенти і автономія України.— Націоналізація школи.—Рух у „Просвітах“.— Нове наукове товариство.—Ювілей професора В. Антоновича.
Мачушевський Ф. З россійського життя. 156
Скасування „общини“.— Міністерські новели в сфері робітницькій.— Справа Гурко-Лідваля.— Процеси.— Вибори до Думи.
S—оп. За кордоном 170
Роспуск рейхстагу в Германії і нові вибори.—Реформа виборчого права в Австрії. — Діяльність міністерства Клемансо. — Боротьба французького уряду за відділення церкви від держави.
Бібліографія.
І. Рецензії: Є—в. Шляхта. Л. П—ський.— Г. Андерсен, казки. Д. Д—ко.— М. Лозинський, Гайдамаччина. Б. Г.— М. Драгоманов. Про українських козаків, татар та турків.—Земельна справа в Новій Зеландії.— М. Левицький. Як рятуватися в нагних випадках та каліцтвах.—Календарь „Просвіти“. І. Перекотиполе . 175
ІІ. Що є по журналах 180
ІІІ. Нові книги . . . . . „

Що було в „Новій Громаді“ за 1906-й рік.

З року 1907-го „Нова Громада“ виходити не буде.

В дому роботи, в країні неволі.

Діалог.

Велика, залита соняшним світлом полудневим, площа в околиці Мемфіса; на заході вона переходить в справжню пустелю, пісковату, повиту сухим маревом, тремтячим від спеки; на сході її оточують зарослі папірусу та лотосу, що вкривають багна, позосталі від нільської поводі. Посеред площі величезна будова, ще нескінчена: колонади, подекуди ще без капітелів, але поставлені по виразному плану, мури з барвистими малюнками, ще пократовані сіткою помічничих ліній, велитеньські постаті богів з невикінченими емблемами на головах, а декотрі й зовсім ще без голів.

Гурти робітників працюють коло будови: хто робить цеглу, хто носить мул та воду для неї з багнистих зарослів, инші під наглядом будівничого вивершують колони, кладуть перші вінці стелі, різбярі й малярі захожуються ретельно коло покрас і статуй. Але де-далі робота стає млявою, полуднева змора давить всіх—і рабів і доглядачів.

Старший дозорець (*глянувши на соняшний дзигарь перед статуєю бога Ра*).

Полудень! Відпочинок всім! Лягайте!

(Робітники покидають роботу і вкладаються, здебільшого де хто стояв. Де-котрі шукають затінку, инші виймають харчі й живляться, але найбільше таких, що падають як мертві спати ницьма або й горілиць, на роспеченім піску, на камінні, на самім краєчку мура, вподовж брусів межи колонами, навіть на колінах у колосальних богів; сонце блищить на спітнілих лобах, одежа мов палає відблиском гарячого проміння—

раби не чують, сплять важким сном, що розпірає їм груди спішним, нерівним диханням).

Раб гебрей *(в заболоченій одежі, шкарубкій від мулу, увесь засмічений присохлим баговінням, худий, вузькогрудий, знесилений. Нетерпляче кидається, притуляючи голову до затіненого боку бруса камінного. Голос його хрипкий, змордований, сам він наче непритомний).*

Ой, Боже сил! Невже я не засну?...
Ой, спати, спати, спати хоч хвилину,
Бо вже не видержу!... Ой, Боже Помсти!...

Раб египтянин (*одежа його замащена фарбами, але ніякого иншого бруду на ній нема; він худий, як і гебрей, але його тонка, сухорлява постать широкоплеча і неначе викована з червоної міді, по ній знати уперту, незломну силу, якусь немов нелюдську витревалість. Він сидить на великому пальці ноги колосального Озіріса і їсть сухого коржа з часником, запиваючи водою з глиняної тиковки. Його довгасті прижмурені очі дивляться з добродушною насмішкою на Гебрея. Згодом він озивається до Гебрея тонким, трохи рипучим голосом*):

Яка там помста? Що ти плещеш? Хто ж се
Над ким помститись має? За що? Про що?
От не базікав би, давно б заснув...
Ти може їсти хочеш?

Гебрей (*дражливо*) Одчепися! (*помовчавши, ще дражливіше*).

Як ти питаєш, за що, про що помста?
Чи ти на сонці не печешся зраня
До вечора? Чи спина не болить?
Чи голову не ломить? Ти з кришталю?
Ти мідяний? Ти камінь, чи людина?
Ще не обридло бабратися в фарбах
Так, як мені в болоті?

Египтянин. Ото то!
Се чиста нільська повідь! Заливає
Мене словами—пробі, утоплюсь!
Ну, спека—се ж бо літо! Ну, втомився,
Ну, фарба, ну, болото—щож такого?
На те робота.

Гебрей *(схоплюється і б'є себе в груди).*
На що та робота?!
Скажи, навіщо? Хто в цім клятім краю
Те відає, навіщо нас мордують?
Нехай би се був дім, чи там дворець,
Чи хоч темниця, клуня, стайня, хлів,
А то—каміння купа величезна,
Поставлена стовпами, бовванами
Довготелесими—який в тім глузд?
Египтянин. Адже се храм—чи ти ж того не знаєш?
Гебрей. А що то храм? Навіщо він?
Египтянин. Та як же?
Богам же треба теж оселю мати.
Гебрей. Богам? Оселю? *(показує на небо і на пустелю).*
То чия оселя?
Чия то хата, я тебе питаю?
Египтянин (*спокійно*).
Та то зовсім не хата й не оселя.
То так неначе царство, в ньому се,
Що ми будуємо, є мов дворець,
Се хата Ра, оселя Озіріса,
Притулок для мандрівниці Ізіди,
Колиска Горусу, спочивок Фта,
Майстерня Тота, Апісовий хлів,
Анубіс, Нейт, Амон домують тута.
Гебрей (*затикає вуха*).
Ой, Боже Грому, заглуши мене!
Нехай я хоч іменнів сих не чую!
Гірка моя неволя, та найгірше
В ній те, що я служу отим потворам,—
Не хотячи, кленучи, а служу!
Ношу болото на прокляту цеглу
І сам стаю болотом, сам з душею! (*до Египтянина*)
Скажи мені, як би тебе не гнали
На сю роботу силоміць, ти став би
По власній волі будувать оселі
Усім отим, що ти тут називав?

Египтянин. А вже ж би став.
Гебрей. То, значить, задля тебе
Нема тепер неволі? Ти не раб?
Египтянин. Е, де вже там не раб!... Якби я сам
Був паном над собою, я б не так
Роботу сю розклав: спочинок довший,
Святà частіші я б собі давав,
І страву певне б мав далеко ліпшу,
Мене б не бито—се вже річ видима!—
Либонь що я б не мури малював,—
Різьби, малярства, будівництва вчився б.
Тоді б я дещо тут зробив инакше (*показує рукою в різних напрямах*):
Сю постать я б зробив далеко вище,
А тую нижче; не жовтогарячу,
Але червону фарбу тут поклав би,
Не так би може й цілий підмурівок
Я заложив би—сей довгастий надто—
Я більше б лотос брав, а не папірус
За взòрець для стовпів...
Гебрей. Але роботи
Не кинув би?
Египтянин. Ой ні! Хай Тот-майстерник
Мене ховає від неробства! Всі ми,
Египтяне, працюємо ретельно
Не тільки по неволі, а й з охоти.
Не раз мені здається, я робив би
Незмірно краще, як би я був вільним,
Отак, як будівничий наш, наприклад.
От щастя жити так, як він живе!... (*Розглядається вигідно на виступі сандалії Озірісової і, зажмуривши очі, в голос марить*):
Ні, ще не так!... Не так, як будівничий—
Він все таки не сам собі господарь—
Накаже перше царь, жерці присудять,
А потім він будує, щò звелять.
А я б не так. Я будував би храми
По своєму, я б видумав нові

Емблеми для богів, а колонади
Зовсім би не таким порядком ставив,—
Я б їх єднав по три, по п'ять, по сім,
Отак як пальми часом виростають...
І! що б то був за храм! Боги мої...
(*Посувається ближче до Гебрея і говорить пошепки*):
А знаєш, я б ховав у пірамідах,
Скажу тобі по правді, не царів,
А всіх, що добрії діла робили,
Всіх, що жили по правді. За для того
Прийшлось би, правда, більші піраміди,
Ще вищі будувати, переходи
Робити довші в них, та се дарма,—
Вони либонь тоді були б ще кращі
І вже б не зруйнувалися ніколи,
Бо все одно були б вони, що гори...
Я б може просто гору обтесав
І в ній попробивав без ліку ходів,
І саркофаґів тисячі поставив,
Щоб стало їх хочби й на всіх мерців.
Ото була б новітня піраміда,
Якої світ ще не видав!...(*Усміхається і затихає. Який час здається, що він спить, але згодом він озивається трохи сонним голосом до Гебрея*). А ти?
Що б ти зробив, як би ти вільним став?

Гебрей (*що теж було стишився і лежав нерухомо, неначе в якомусь отупінню, раптом схоплюється і різким рухом наближається до самого обличчя єгиптянина. Ще хрипшим, аж безгучним голосом, повний лютости і злорадости*):
Я? Що зробив би я? Розруйнував би
Усі ті храми ваші й піраміди!
Порозбивав би всі камінні довбні!
Всіх мертвяків повикидав би геть!
Загородив би Ніл і затопив би
Увесь сей край неволі!

Єгиптянин (*мовчки одводить руку і дає в лице Гебреєві, той з проникливим криком падає додолу*).

Дозорець (*прибігає з києм*). Що за крик?

Се що таке? А, прокляті раби!
Ані заснеш, ані спочинеш з ними! (*б'є обох києм*).
Тепер ідіть обидва на роботу
Раніше від усіх. Се вам за кару! (*відходить*).

Египтянин (*бере відро з фарбою і квачі, лагодячись іти малювати мура. До Гебрея*): Ти, слухай-но, не гнівайся на мене!
Воно, я знаю, не годиться битись,
Але скипіло серце. Я й забув,
Що ми ж таки товариші з тобою,
Бо маємо ж ми спільний дім роботи.
Ти вже прости!

Гебрей (*одвертається від нього і бере з долу брудного кошика до глини. Понуро*):
Нічого, так і треба,
Я мушу знать, що я тут раб рабів,
Що він мені чужий, сей край неволі,
Що тут мені товаришів нема.
Більш ти від мене й слова не почуєш!

(*Росходяться—Египтянин до будови, Гебрей до нільського багна. Инші раби сплять*).

Леся Українка.

Київ, 18/x 1906.

Ідея федералізму в „конституціях“ декабристів.

I.

Ідея федералізму не належить до тих ідей, які дуже поширені були досі серед россійського (московського чи обмосковленого) громадянства. Навпаки — централістичні тенденції завсігди панували серед його в великій міри, і оборонцями їх виступали і такі ретрогради, як Катков, і заступники крайніх течій. Відповідно до цього і в тому політичному рухові, який зветься справою декабристів, федералістична струна бреніла не дуже голосно й не дуже довго, і скоро її цілком покрила своїм деспотичним голосним дзвоном струна крайнього централізму.

Та все ж федералістична течія була. І почалася вона не серед самих декабристів. Ідея федералізму пробивалася серед найінтелігентнішої частини россійського громадянства й попереду, але пробивалася дуже мало, і можна сказати, що виявлялась вона не серед гуртків, хоч би й невеликих, громадянства, а тільки в думках окремих людей, яких розум, широка політична освіта і особиста толеранція наводили на думку, що найкраще правило: живи і давай иншим жити по своєму, як вони хочуть.

Першим таким чоловіком був Радіщев.

Соціяльно-політичний світогляд цієї людини, що далеко випередила своїх сучасників, взагалі досить цікавий. Радіщев гаряче протестує проти війни, ніхто з його попередників не зважувався так дуже виступати проти надмірних податків, проти всякого утиску на волю друку та релігії, проти загально-самодержавного гніту, і ніхто не розумів так глибоко, як він, тодішніх умов россійського життя. В сфері економичних відносин він висловлює тільки загальний принціп „равенства имуществъ“, протестуючи в той же час проти приватної власности на землю.

В кінці своєї славетної оди „Вільність“ Радіщев обстоює ідею федералістичного ладу. З'язок між окремими частинами великої держави ставатиме слабіший, говорить автор, може вона й зовсім роспадеться, але „малі світила“ закрасять свої „кормила“ вінком дружніх відносин, керуючи вкупі до однієї мети. Треба думати, що це співчуття ідеї федералізму є наслідком впливу Маблі, якого перекладав Радіщев, і який у своєму творі „Про законодавство, або основні прінціпи законів“ називає федеративний лад „найвищим ступінем досконалости, до якого може піднятися політика“.

Ідеї Радіщева взагалі хоч і поширились серед російського громадянства, але тільки не їдея федералізму. Це видно з того, що вона не виявляється в пізніших проектах реформ російського державного ладу, які повстали з початком царювання Александра I. Маленький слід її бачимо тільки в одному документі.

Р. 1826-го забрано „въ слѣдственный комитетъ о тайныхъ обществахъ“ папери божевільного гр. Матвія Дмитрієва-Мамонова. Він занедужав ще р. 1817-го, але до того часу він, М. Ф. Орлов та Н. І. Тургенев хотіли завести товариство „Русскихъ рыцарей“, та цей план не здійснився. Одначе, гр. Дмитрієв-Мамонов належав до масонства, і серед його паперів знайдено чимало таких, що стосувались до масонських лож; там же знайдено й проект республіканської конституції. Кому він належить — невідомо.

Так ото в цьому проекті Россією має порядкувати „народне віче“, що складається з палати панів і з палати городян. До другої палати депутатів посилають городи, перша організована инакше. „Палата вельможъ состоитъ изъ 221 наслѣдственныхъ вельможъ государства, владѣющихъ удѣлами неприкосновенными, inaliénables, въ тѣхъ областяхъ, отъ коихъ они *наслѣдственными представителями и депутатами*“. Россія ділиться на вісім „царствъ“. Царства ці: Московське (20 вельмож-депутатів), Новогородське (20), *Київське* (20), Владимирське (1), Казанське (5), Астраханське (5), Сібірське (10) і Херсонське (10). Опріче цього ще: царство Польське, Курляндія, Ліфляндія, Фінляндія і Грузія.

До палати панів, опріче спадщинних депутатів, належало ще 442 „простыхъ“ „дворянина“, вибраних, і серед їх повинні бути заступники Польського царства „sous le patronat des pairs de

Kief et de Wolhynie“ (під протекцією київських та волинських вельмож), депутати ліфляндського, курляндського і фінляндського шляхетства під патронатом Новгородського царства, грузинські депутати під протекторатом Астраханського царства. Опріче цього, в палаті панів повинні були ще сидіти 10 депутатів од „русскаго рыцарства“ (пояснено: „русскіе рыцари“—„оберегатели конституціи“, „вѣчевая стража“, „находящаяся въ распоряженіи парламента и зависящая отъ него“), і шість депутатів од вільних городів (*Київ*, Астрахань, Казань, *Одеса*, Новгород, Ярославль), а всіх членів було 679 [1]).

Хто автор цієї конституції—невідомо. Але гр. Дмитрієв-Мамонов належав до масонів, до яких з 1816-го року пристав і Микита Мих. Муравйов. Він мав один з вищих масонських рангів і був ініціятором таємного товариства „Союзъ спасенія“, або „Союзъ истинныхъ и вѣрныхъ сыновъ отечества“, заснованого з р. 1817-го. До цього товариства вступило членами багато масонів. Таким робом, можна з певністю встановити з'язок між гр. Дмитрієвим-Мамоновим і Микитою Муравйовим, і дуже можливо, що конституція з паперів Д.-Мамонова є тільки першою редакцією пізнішого проекту конституції Мик. Муравйова.

Що конституція, знайдена у гр. Д.-Мамонова, республіканська, а конституція Мик. Муравйова монархична, це нічого тут не важить. Відомо, що Мик. Муравйов з початку стояв за республіканський лад і особисто зостався з такими поглядами й потім. А через що він написав конституцію монархичну, це добре видно з відповіді Пестеля на слідстві: „Съ отвѣтомъ отъ Муравьева привезъ князь Волконскій начатую Муравьевымъ конституцію, о которой говорилъ онъ мнѣ въ письмѣ своемъ, что пишетъ ее въ монархическомъ смыслѣ, ради вновь вступающихъ членовъ, comme un rideau derrière lequel nous formerons nos colonnes, прибавляя, что самъ онъ лично остается тѣмъ-же приверженцемъ республиканскаго правленія, каковымъ былъ и прежде“ [2]).

---

[1]) Семевскій. Вопросъ о преобразованіи госуд. строя Россіи въ XVIII и первой четверти XIX в. Былое, 1906, II, 70—72.

[2]) Н. Сильванскій. Пестель передъ Верховнымъ Судомъ. Былое, 1906, III, 288 і нижче.

II.

Чи справді М. Муравйов був автором того нарису, який був у гр. Д.-Мамонова, чи ні,—досить того, що нарис цей де в чому нагадує конституцію Мик. Муравйова, яку цей склав пізніше.

Микита Муравйов, син учителя імператора Александра I і письменника Михайла Муравйова, народився р. 1796-го. Батько й мати його були ліберальних поглядів, неприхильні до абсолютизму, і приручили вчити свого сина якобинцеві Магієрові. Потім хлопець скінчив Московського університета, року 1812-го пішов до військової служби і був у багатьох баталіях, між иншим і за кордоном. Там він уперше зрозумів вагу конституційного ладу. Він, як сказано, був ініціятором „Союза спасенія“, який перетворився потім у „Союзъ благоденствія“ (для його М. Муравйов виробляв частину статуту) і нарешті став на чолі „Сѣвернаго Общества“.

Року 1821-го він, бувши в гвардії, яко штабс-капитан гвардейського генерального штабу, жив у Минську. Там він почав проект конституції. Вона збереглася в двох редакціях, не викінчених, але для нашої мети обидві редакції дають потрібний матеріял.

Конституція Микити Муравйова засновується на двох головних прінціпах—цензовому виборчому праві та федеративному державному ладу, які власне і сталися причиною того, що її одкинула більшість декабристів, особливо ж південні члени з Пестелем на чолі.

Россія, по конституції Муравйова, повинна була зостатися монархичною державою, але замісто самодержавної стати конституційною. І тільки тоді, коли царь не схотів би скликати „народнє віче“, Муравйов пропонував завести в Россії республіку.

Законодавча влада мусила належати Народньому Вічу, яке складалося з палати народніх заступників та з Верховної Думи. До палати вибірається один заступник од 50.000 мужчин, тільки кочові народці не мають зовсім ніякого заступництва. Що ж до Верховної Думи, яка є не що инше, як верхня палата Народнього Віча, то до неї кожна держава (федеративна одиниця) посилає 3 чоловіка, Московська область—2 і Донська—одного, які

вибіраються не простими виборами, а на зібранні палати виборних та „Державної Думи“. Відповідно другій редакції проекту, на те, щоб бути членом палати народніх заступників, не треба мати ніякого цензу ані грошового, ані маєткового, та за те, щоб одержати право бути виборцем, треба мати не менше, як на 5.000 нерухомого або на 10.000 рухомого маєтку. Щоб попасти ж до Верховної Думи треба було на 30.000 нерухомого або на 60.000 рухомого. Такий високий ценз не міг, звісно, сподобатися радикальнішій частині декабристів, і вона зразу ж віднеслася негативно до конституції Муравйова, не помічаючи зовсім її позитивних боків.

А тим часом між позитивними прикметами проекту Муравйова була та, що Муравйов розумів, що не може бути справжньої волі громадянської при централістичній державній сістемі, а надто в такій великій державі, як Россія.

Коли Радіщев говорить про федералізм тільки як про щось можливе, в чому він не бачить нічого поганого, Муравйов піднімає його до ролі основного принціпу, що єдиний може забезпечити спокійне життя всім народам, які живуть на території Россії. Він каже: „народи невеличкі звичайно стають здобиччу сусід і втрачають незалежність. Народи великі мають тільки позверховну незалежність, та звичайно почувають на собі гніт внутрішній і стають в руках у деспота знаряддям гніту над иншими народами та причиною їхнього загину.

Велика територія та численне військо не дають одним бути вільними, а ті, у яких цих незручностей немає, нещасливі через свою несилу. Розрішити це питання могла б тільки *федерація* або *спілка*, тільки вона задовольнила б усі умови та зуміла б поєднати *величність народню* та *волю громадян.*“

„Під доглядом царя в столиці істніє“, говорить він далі,— „законодавче зібрання, яке видає всі загальні накази, що відносяться до цілої держави; приватні ж справи, що відносяться до окремих країн, розглядають місцеві законодавчі зібрання, що формуються так саме, як і столичне; таким способом можна досягти добра і для цілого, і для його частин“ [1]).

---

[1]) „Семевскій. Вопросъ о преобразованіи государственнаго строя Россіи въ XVIII и первой четверти XIX вѣка. Былое. Февраль, ст. 77.

В першій редакції свого проекту Муравйов пропонує поділити Россію на 14 „держав“ і дві „області“—Донську та Слав'янську—в останній мала бути і всероссійська столиця—Нижній Новгород. В другій же редакції він ділить її на 13 „держав“ та дві „області“, столицею має бути, здається, Москва; з Фінляндії, яка в першій редакції державою не була, робить окрему Ботничну „державу“. Про Царство Польське не говориться нічого,—можна думати, що Муравйов, так саме, як і Пестель, згожувався на самостійність Польщі. З Остзейського краю автор проекту пропонує зробити Балтійську державу з столицею Ригою, з Кавказу теж окрему державу, з Сібіру дві. Як бачимо, федеративні одиниці не завжди відповідають межам національним, не вважаючи на те, що сам Муравйов, мотивуючи свою прихильність до федералізму, як позітивний постулят, виставляє спілку окремих *народів*, це б то націй.

„Правительство каждой державы, — говорить Муравйов,— состоитъ изъ трехъ отдѣльныхъ, независимыхъ другъ отъ друга властей, но содѣйствующихъ къ одной цѣли, а именно: правительствующей, исполнительной и судной“ [1]).

„Правительствующую власть“ кожної держави дано „правительствующему собранію“—законодавчій інституції, що ділиться так саме, як і центральне Народнє Віче на дві палати—Палату виборних та „Державну Думу“.

Палата виборних складається з членів, яких вибірають громадяне на один рік. До палати виборних вибірає народ по одному заступникові на 10.000 чоловіка. В першій редакції, щоб бути членом Палати виборних, треба було мати на 2.000 р. нерухомого, або на 4.000 рухомого маєтку, по другій же — не треба було ніякого цензу. До „Державної Думи“ вибірали ті самі виборці, що й до Палати виборних, навіть на тих самих зібраннях. Щоб бути вибраним до Думи, треба було мати 30 років та на 15.000 р. нерухомого або на 30.000 р. рухомого маєтку.

Члени вибіраються на чотирі роки, але що року з Думи виходить четверта частина членів, замість яких вибірають нових.

---

[1]) Семевскій (Былое, II, 93).

У Палаті виборних припадало на кожну державу од 15 до 350 виборних, у Державній Думі—разів у три менше.

Обидві „державні“ законодавчі палати збіраються двічі на рік у столичному городі „держави“ і мають право: 1) Робити постанови, які відносяться до внутрішніх справ їхньої „держави“ і взагалі всякі, „які відповідають цьому Уставові“ (це б то конституції). 2) Накидати податки, потрібні урядові кожної „держави“ та на її власні потреби, це б то: шляхи, канави, будинки, трати на законодавче зібрання, плату урядовцям, на суд та инше (загальні податки на військо та на флот, на фортеці, почти, зносини з иншими державами, плату членам Народнього Віча та вищим урядовцям, трати на те, щоб провести такі шляхи, на які місцевих грошей не стане, „взагалі на всі загальні потреби всієї россійської „общины“ визначає Народнє Віче). 3) Заводити всякі громадські та освітні інституції. Нарешті, державне законодавче зібрання має право просити Народнє Віче скликати Народній „Собор, щоб одмінити конституцію“ [1]).

Перша редакція мала зараз же після цього пункту другий, який поясняє, чого не мають права робити „державні“ палати. В другій редакції його викинуто, але ми дозволимо собі навести його тут, щоб виразніше показати нашим читачам, які межі захоплювала компетенція місцевих соймів. „Ніяка держава не має права: 1) Вступати в спілку, виробляти умову або трактат не тільки з чужоземними державами, але навіть і з иншою державою Россійської Спілки; 2) миритися або починати війну; 3) вибивати монету; 4) роздавати титули дворянства та заводити відзнаки; 5) накидати податки на привозні продукти без згоди та без дозволу Народнього Віча; 6) мати військо тоді, коли немає війни, або узброєні кораблі без дозволу верховного Народнього Віча; 7) починати війну, хиба що ворог сам нападе і небеспешність така близька, що затягати справу ні в якому разі не можна; 8) посилати послів та депутації під яким небудь претекстом та заводити зносини з чужоземними урядами“ [2]).

---

[1]) Семевск. Вопр. о преобраз. государств. строя Россіи въ XVIII в. и первой четверти XIX в. Былое, февраль, ст. 94. Пізніше, на слідстві, Муравйов пояснив, що кожна держава „составляла въ судебномъ отношеніи отдѣльное цѣлое, подраздѣленное на присуды, равные нынѣшнимъ губерніямъ“. Ibid., 108.

[2]) Там же, 94.

Увесь цей пункт мало не цілком виписано з конституції Північно-Американських Сполучених Штатів, яка взагалі зробила великий вплив на Муравйова, відбившися на всьому його проекті. [1])

Виконавча влада в державах належить державному „Правителеві“, його намісникові та раді. „Правитель“ мусить мати такий саме ценз, як мають члени Верховної Думи. Визначає його центральне Народне Віче, вибіраючи найбільше відповідного з тих реєстрів, які складають обидві „державні“ законодавчі палати, а затверджує його царь. Він повинен закривати засідання обох палат, коли вони сами не можуть погодитися що до терміну, але не більше, як на 90 днів. До обов'язку його належить також визначати „державного“ прокурора, (блюстителя законов) „державних“ суддів та инших урядовців по реєстрах, які подає йому його рада. „Правитель“ є також начальник над „земським“ військом у своїй „державі“, яке одначе він не може без згоди законодавчого зібрання посилати по за межі „держави“, або вживати його проти своїх громадян доти, поки палати не видадуть наказу про те, що в „державі“ заводиться військовий стан.

Як бачимо, права „Правителя“ констітуція так обмежує, що кожна країна може бути до певної міри цілком забезпечена від властолюбних заходів свого президента.

Що до „державного“ намісника та членів державної ради, то їх вибірають укупі обидві палати. Кандидати мусять відповідати тим саме вимаганням, яким відповідає „правитель“.

Важно ще зазначити, як має відмінятися в Россії конституція,—про це Муравйов росказував слідчій комісії.

Коли б треба було змінити конституцію, Народне Віче спеціяльним законом скликає з цією метою „народный соборъ“, в якому повинно бути стільки ж членів, скільки в Народньому Вічу, і вибірають їх ті ж виборці. Збір працює тільки коло одного

---

[1]) У першій редакції був ще такий пункт: „Євреї можуть користуватися з громадянських прав по тих місцях, де вони *зараз* живуть, але дозволити їм селитися по инших місцях залежатиме від особливих постанов верховного Народнього Віча“. Але в другій редакції Муравйов дає евреям загально громадянські права всюди, не заборонюючи селитися там, де вони схочуть. Треба зауважити, що друга редакція взагалі далеко радикальніша за першу.

цього діла і мусить скінчити його не пізніше, як за 6 місяців. Засідання публичні, звідомлення про їх друкуються. Рішаються справи більшістю $^2/_3$ голосів. Як скінчиться робота, народній збір росходиться, а голова його подає Вічу складений проект, і його зараз же друкують. Після цього знову спеціяльним законом скликаються збори по „державах“, щоб обміркувати, приняти або відкинути проект статуту, що склав народній збір. Кожна країна вибірає в свій збір удвоє більше послів проти того, як вона мала в народньому зборі. Всі збори по країнах скликаються в один день і їм призначається термін, на який вони повинні приняти або відкинути проект більшістю $^2/_3$ голосів, не маючи права робити нові пропозиції. Людністю держави дуже проміж себе не однакові, через те, щоб рішити, чи принято, чи відкинуто проект, рахуватися мало не число зборів, а „$^2/_3$ голосів“ тих членів, які засідали на зборах. Після цього або заводиться новий статут, або зостається старий [1]).

Петербурзькі члени „Північного Товариства“ були прихильні до проекту Муравйова [2]). До таких прихильників належав, між иншими, Г. С. Батеньков, який на слідстві, виявляючи коротко свою думку про конституційний лад у Россії, сказав, що зважаючи на те, що Россія дуже велика, климат і потреби людности розмаїті, треба завести „частныя палаты въ областяхъ“, і ці „палати“ мали збірати губернатори [3]).

III.

Але взагалі прихильників до федеративного ладу було мало. Пестель з усім „Південним Товариством“ стояв проти його. Вони тут цілком зійшлися в думках з Миколаєм I, який на проекті конституції Батенькова, написав: „Все сіе виды и система Н. Муравьева о федеративномъ управленіи; съ симъ поздравляю тунгузцовъ“ [4]).

---

[1]) Семевский (Былое, II, 112).

[2]) Н. Сильванскій. Пестель передъ Верховнымъ Уголовнымъ Судомъ (Былое, II, 127).

[3]) Семевскій (Былое, II, 115).

[4]) Ibid., 113.

Пестель був один з найвидатніших розумів серед декабристів, його блискучі здатности до всього дивували всіх, хто його знав, але все ж його політичний розвиток не сягав так далеко, щоб він міг зрозуміти ідею федерації. Що правда, з початку він, під впливом конституції Північно-Американських Сполучених Штатів, говорив дещо про потребу, поруч з заступництвом центральним, також і заступництва місцевого; та це його мало інтересувало,і він зовсім одкинув найхарактернішу ознаку конституції Штатів за-для ідеї централістичної республики. На скільки мало підготовлений був Пестель за-для того, щоб зрозуміти ідею федерації, видно з того, що він проект федеративного ладу Муравйова рівняє до сістеми старих удільних князівств, до яких той лад нічим не був підхожий.

Але послухаймо самого Пестеля, як він обороняє свої думки.

В першому пункті своєї „Русской Правды“ Пестель обстоює централістичний лад, мотивуючи неминучу потребу його такими аргументами. Кожен, хто бажає щастя Россії, не повинен думати про те, щоб приєднувати до неї нові терріторії, а силкуватися забезпечити народній добробут у тих межах, які вона має зараз. Безпешність кожної держави від чужоземних ворогів залежить у значній мірі від того, чи має вона міцні кордони. В Россії ж, яку заселяє так багато племін та народів, тяжко навіть визначити державні межі. В кожній державі, що складається з декількох народів, істніє дві тенденції. Національности не державні, що цілком залежать від центрального уряду, завсігди бажають *незалежности* та окремого *політичного істнування*. Це Пестель називає „правом народности“. З другого боку, кожна держава та кожна державна національність силкується вдержати невеличкі народи біля себе, щоб вони таким способом збільшували її силу, а не силу якоїсь иншої чужої держави. Це він називає „правомъ благоудобства“.

Щоб погодити ці дві тенденції, що цілком суперечать одна одній, він пропонує керуватися таким правилом: право народности, це б то право на незалежне політичне життя мусить бути признано тільки для тих народів, які, користуючися з його, зуміють його зберегти; зуміють же це зробити тільки ті нації, які колись були самостійними державами. „Право ж благоудобства“ треба мати на увазі, щоб забезпечити (державу) від небезпешности, а не

на те, щоб задовольнити „тщеславное“ бажання поширити державні межі. Таким робом, народи, що належать до великої держави і, бувши занадто слабими, не можуть самостійно користуватися з політичної незалежности, а через те повинні неодмінно істнувати під протекторатом якої небудь иншої великої держави, не можуть бути забезпечені правом народности, бо воно для їх в дійсности не істніє [1]). Після такої казуістичної аргументації, автор каже далі, що таким народам користніше буде покинути свою національність та й злитися з народом-паном, але через віщо їм з цього буде краще, звичайно, не показує. Що ж до тих недержавних національностей, які мають у Пестеля привілейоване становище, то, говорить він, міцна держава „не повинна вороже відноситися та перешкожати жити окремо тим народам, що можуть користуватися з повної політичної незалежности“ [2]). Практично виходило так, що з „права народности“ міг користуватися тільки той, у кого була сила самому здобути його.

Цим і виясняється те, що на перший погляд здається нам великою суперечністю, а саме—згода Пестеля не тільки на федеративну незалежність, але навіть на повну самостійність Польщі.

Як відомо, декабристи робили заходи до того, щоб координувати свою діяльність з діяльністю польських революціонерів. Обидві сторони боялися, що без цього можуть вийти такі великі непорозуміння, коли доведеться ліквідувати всі здобутки революції, що й самі ці здобутки виприснуть з рук. Відповідно умовам, проект яких виробили вкупі відпоручники обох революційних організацій, Польща забезпечувала собі цілком самостійне окреме істнування. На своєму допиті Пестель запевняє, що про губернії Віленську та Гродненську нічого не було казано полякам, але в дійсности відомо, що він пропонував віддати Польщі Гродненську губернію та „область“ Білостоцьку, а губернії Віленську, Минську та Волинську поділити між нею та Россією. Видимо тут грало роль тільки „право благоудобства“...

Так було що до Польщі... Можливо навіть, що в сьому разі мали значіння більше дипломатичні причини, хоча Пестель і

---

[1]) Семевскій. Вопросъ преобразов. государств. строя Россіи в XVIII и перв. четв. XIX в. Былое, Мартъ, 162—3.

[2]) Там же, ст. 162.

підкреслює часто, що не декабристам потрібні були приятельські відносини між ними та поляками, а польським революціонерам.

Що ж до національностей непривілейованих, то автор „Русской Правды“ цілком віднімає у їх усяке право і навіть надію на більше незалежне політичне істнування, мотивуючи це тим, що Фінляндія, Естляндія, Ліфляндія, Курляндія, Білоруссія, Україна, Новороссія, Басарабія, Крим, Грузія, Кавказ, киргизькі землі, сібірські племена та всі останні невеличкі народи, що заселяють широку Россію, не були ніколи цілком самостійними і належали— або до Россії, або ж до Швеції, Данії, Прусії, Польщі, Турції, Персії— взагалі до якоїсь міцнішої держави, і через те не зуміють навіть удержати та використати свою політичну незалежність.

Найсамперед ми бачимо тут велику фактичну помилку. Напр., Україна в київський період своєї історії була державою, а й бувши під протекторатом Польщі, мала своїх гетманів, окреме військо та цілком незалежне внутрішнє життя, так що їх швидче можна було назвати рівноправними членами спілки; з'єднавшися з Московщиною, вона теж деякий час зберегала велику незалежність; Курляндія, не вважаючи на свою залежність од Польщі, мала власних герцогів; Киргизи, належачи вже до Россії,—своїх ханів. Крим, бувши вже частиною Турецької держави, мав свій окремий уряд; що ж до Грузії—то для неї істнував час, коли вона була зовсім незалежною; так саме як Фінляндія була окремим великим князівством. З другого ж боку, автор цілком не бере до уваги, що коли справді вся нація вимагає собі політичної незалежности, то можна думати, що вона зуміє її використати, а тим більше зберегти. І борець проти всякого гніту вирікає *всім* народам з російської теріторії, опріче поляків, суворий присуд злитися на завжди з російською нацією. Вони, каже він в „Русской Правдѣ“,— „на будущія времена по слабости своей никогдъ не будутъ составлять особыхъ государствъ, а посему и подлежатъ всѣ они праву благоудобства, долженствуя при этомъ навѣки отречься отъ права отдѣльной народности“ и „на вѣчныя времена“ зостатися частиною російської держави [1]).

---

[1]) Семевскій. Вопросъ о преобразованіи государств. строя Россіи в XVIII и первой четверти XIX в. Былое, мартъ, ст. 162.

Для Польщі, як уже сказано, він робить виняток, та коли глибше придивитися до тих умов, на яких він згожується дати їй „независимое самостоятельное политическое существованіе въ видѣ отдѣльнаго государства“, то виявиться, що самостійність ця власне не є повною самостійністю. Умови ці такі: 1) Найвищу власть повинно бути організовано в Польщі так саме, як і в Россії; 2) урядовці до всіх державних та инших інституцій повинні вибіратися або настановлятися на тих саме підставах, що і в Россії; 3) всяку аристократію, засновану чи то на багацтві та маєткові, чи то на привілеях та правах родових, треба цілком назавжди знищити, а увесь польський народ повинен так саме, як і россійський, стати рівним. Опріче цього Польща повинна була приняти умову віддавати Россії все своє військо, коли остання почне з ким небудь війну.

Так розумів Пестель питання про незалежне політичне істнування окремих народів, яке являється частиною питання національного. Зрозуміло, що, маючи такі загальні погляди, він не міг не відноситися негативно і до федеративного ладу з окрема. Федеративними він називає „тѣ государства, въ которыхъ области, ихъ составляющія, хотя и признаютъ общую надъ собою верховную власть и обязываются совокупно дѣйствовать во всѣхъ сношеніяхъ внѣшнихъ, но при всемъ томъ право свое сохраняютъ законы дѣлать и постановленія издавать для собственнаго своего внутренняго гражданскаго и политическаго образованія и устраивать свое правленіе по частному своему усмотрѣнію“. Така форма забезпечування „права народности“ здається Пестелеві тільки шкодливою як для тих народів, що являються членами федеративної спілки, так і для всієї держави.

Перша велика вада федерації, на погляд автора „Русской Правды“, та, що центральний уряд федеративної держави не закони видає, а тільки поради, бо здійснити свої закони може тільки через місцевий уряд, „не имѣя особенныхъ другихъ принудительныхъ средствъ“. Коли ж місцеві самовряди не згодяться провести в життя якогось закону, то це може довести тільки до братовбійчої внутрішньої війни, „изъ чего явствуетъ, что въ самомъ коренномъ устройствѣ находится уже сѣмя къ разрушенію“, каже автор, забуваючи, що при найбільше строго проведеній системі централізму конфлікти між „правомъ народности“ та „правомъ

благоудобства“ можуть довести до таких саме війн, коли ще не гірших, так що ця причина власне не являється причиною. До того ж Пестель не взяв до уваги, що в кожній федеративній державі дуже добре розмежована компетенція центрального уряду та місцевих самоуправ і на закони, які видає одна з цих інституцій, не може накладати своє veto друга.

2) Окремі закони, окремі державні форми та окремі погляди, що з'являються в результаті цього, роблять з'язок між територіями ще більше слабким та поверховим. „На верховную же власть будутъ области смотрѣть, какъ на вещь нудную и непріятную, и каждое областное правительство будетъ разсуждать, что оно бы гораздо лучше устроило государственныя дѣла въ отношеніи къ своей области безъ участія верховной власти. Вотъ новое сѣмя къ разрушенію“ [1])

і 3) Чого особливо боїться автор, так це того, що федеративні країни, являючися державами в державі, так мало почуватимуть свій з'язок з центральним урядом, що навіть під час війни йому не пособлятимуть „особенно, если лукавый непріятель будетъ умѣть прельстить ее (область) обѣщаніями о какихъ небудь особенныхъ для нея выгодахъ и преимуществахъ. Частное благо области, хотя и временное, однако же все таки сильнѣе будетъ дѣйствовать на воображеніе ея правительства и народа, нежели общее благо всего государства, не приносящее, можетъ быть, въ то время очевидной пользы самой области“ [2]).

4) Держава перестає істнувати і саме це слово стає порожнім згуком. Замість любови до рідного краю з'явиться любов до однієї його країни.

Цим вичерпуються загальні уваги, які робить Пестель, що до федералістичного ладу; що ж до Россії з окрема, то на його думку для неї такий лад був би „пагубнѣйшій вредъ и величайшее зло“. На території цієї великої держави живе стільки народів, які мають цілком не однакові інституції та громадянські закони, говорять не однаковими мовами та признають цілком не-

---

[1]) Семевск. Вопросъ о преобразованіи государствен. строя Россіи в XVIII и первой четверти XIX в. Былое, мартъ, ст. 164.

[2]) Тамъ же.

однакові релігії, що коли ця різнація стане ще більшою, а цьому безумовно сприятиме федеративний лад, окремі нації відділяться від „коренной“ Россії і вона не тільки перестане бути такою могутною, як зараз, але навіть „и бытіе свое между большими или главными государствами“ втратить, ставши такою самою безсилою державою, як була колись за часів удільних князівств. Коли для якої небудь иншої держави питання про федералістичну спілку ще може бути невиразним, то для Россії його вже давно рішено: трудно вигадати більше зло для неї, ніж федеративний лад.

На при кінці він робить такий вивод з усього попереднього: „Вслѣдствіе всего здѣсь сказаннаго объявляется Россійское государство въ предѣлахъ выше обозначенныхъ единымъ и нераздѣлимымъ, отвергающимъ притомъ совершенно всякое федеративное образованіе, устройство и существованіе государства“ [1]).

Таку еволюцію пережили погляди Пестеля, що в першому своєму проекті положив в основу місцеве самоврядування окремих країн. Як уже говорено раніше, спочатку своєї революційної діяльности Пестель був під впливом конституції Північно-Американських Сполучених Штатів, яка взагалі була дуже популярною між декабристами, та пізніше, коли автор „Русской Правды“ познайомився з творами Детю де-Трасі, ворога федеративного ладу [1]), він цілком перенявся їхнім духом.

Обстоюючи політичну централізацію, Пестель в той же час вважав можливим „разнообразіе хозяйственных“, се б то економичних постанов для окремих місцевостей.

Ми бачили, як автор „Русской Правды“, виходячи з бажання сили та могутности російській державі, наложив своє деспотичне veto на те, що сам признав „правом народности“, керуючися тільки самим „правомъ благоудобства“. Та він пішов ще далеко далі. Він пропонує в своєму наказі приєднати до Россії Молдавію, а також ті кавказькі, монгольські та киргизькі землі, які до того часу ще зоставалися самостійними; що до кавказьких неспокійних народів, то він просто каже, що їх треба силою пе-

---

[1]) Семевск. Вопросъ о преобразованіи государствен. строя Россіи въ XVIII и первой четверти XIX в. Былое, мартъ, ст. 165.

[1]) Commentaire sur l'esprit des lois de Montesquieu, Paris, 1819.

реселити до середньої Россії. Трудно погодити це з його власною фразою про те, що Россія не повинна силкуватися поширити свої межі, а повинна тільки влаштувати добробут тих народів, які вже тепер живуть на її широких просторах.

Зміцнивши Россію таким робом, він знаходить способа гарантувати назавсігди її неділимість. Спосіб цей на стільки деспотичний, що гостро дісонує з усіма останніми поглядами Пестеля. Він признає в Россії п'ять „н'юансів" слав'янського племени і запевняє, що вони мають спільну мову, не вважаючи на істнування окремих наріч, та *одну віру*. З народами неслав'янськими він, видимо цілком не рахується і дає такий наказ Дочасньому Урядові: Всі народи та племена, що заселяють Россію, повинні стати одним народом, на всьому просторі россійської республіки повинна панувати тільки одна мова—московська, повинні зникнути навіть окремі назвища націй, які всюди приймуть однаковс ім'я „русскихъ"...

Коли можна хоч говорити щось про можливість здійснити такий план відносно націй слав'янських, то надзвичайно дико навіть думати щось таке про народи неслав'янські. І не вважаючи на це, Пестель, піклуючися про те, що ступінь культури та освіти у фіннів з Остзейського краю занадто низький, пропонує приступити до їх із своєю руссіфікаторською сістемою. Він не спиняється навіть перед Фінляндією, не вважаючи на те, що навіть у державних актах його часу називано народ, який її заселяє, *нацією*. Говорячи про те, що Фінляндія повинна відмінити свій сучасний державний лад на ті загально россійські політичні форми, які він пропонує в своїй „Русской Правдѣ", він переходить далі до мови. „Что же касается языка, то надлежитъ ввести въ Финляндію россійскій языкъ, устраивая нужныя для сего училища и принимая другія, къ той же цѣли ведущія, мѣры по усмотрѣнію верховнаго правленія". Він цілком вірив у можливість позитивних, з його погляду, результатів такої сістеми, опіраючися в своїй вірі на той факт, що наче б то, коли заведено россійські закони та россійську мову в тій частині Фінляндії, яку приєднано до Россії ще за XVIII віку, то народ там зовсім обмосковився.

Та не тільки мову силкується Пестель силою накинути народам. Він пропонує також заборонити племенам, що належать

до релігій нехристиянських всі ті обряди та релігійні вірування, які суперечать духові християнської релігії, особливо ж ці обмежування відносяться до магометан. Яким це робом могло єднатися з волею совісти,—цього Пестель не поясняє.

До питання єврейського Пестель також відносився трохи инакше, ніж Муравйов, який у другому проекті своєї конституції дає їм усі громадські права. Пестель уважає за найбільше зло те, що євреї так відокремлені від останнього народу і, щоб позбавитися його, пропонує досить орігінальний спосіб, а саме: скликати всіх рабинів та розумніших євреїв, щоб вислухати їхні поради та зробити те, що вони скажуть. Сам Пестель схилявся до того, щоб переселити євреїв до Малої Азії, даючи їм на поміч навіть россійське військо.

З усього, що ми чуємо від Пестеля про національне питання, видно, що цей чоловік був типичним державником, який державну опіку доводив до найбільшої міри. А до якої саме міри він міг її доводити, це видно буде з ось якого прикладу.

Пестель дозволяє, щоб батько виховував дітей дома; а коли він цього не може, то повинен оддавати їх до шкіл, які заводить уряд; приватним же особам він не дозволяв заводити шкіл, думаючи, що урядовий догляд за їми буде завсігди „слабъ и недостаточенъ“. Він казав також, що всякі приватні товариства й спілки, як прилюдні, так і таємні, мусять бути зовсім заборонені, бо, на його думку, з перших немає користи, а другі шкодливі (до свого таємного товариства він цього загального прінціпу, звісно, не прикладав). З перших нема користи через те, що вони можуть „касаться предметовъ“, що належуть до компетенції уряду; другі— шкодливі через те, що займаючи справи, які не можуть стати прилюдними, вони повинні бути признані „зловредными“, бо той державний лад, який установить „Русская Правда“, „не только ничего добраго и полезнаго не принуждаетъ скрывать, но даже напротивъ того всѣ средства даетъ къ ихъ введенію и обнародованію законнымъ порядком“. [1])

Видима річ, що чоловік, який так думає, який не допускає виявлятися громадській ініціятиві і вимагає від громадянства тіль-

---

Семевскій, (Былое, III, 189—190).

ки послуху, сліпої покори перед декретом диктатора,—такий чоловік не міг помиритися з думкою про волю якогось народу в межах тієї держави, яку він хотів упорядкувати на зразок військової казарми з її дісціпліною.

Але на поміч цьому чоловікові, опріч його власної розумової сили й хисту, приходила також велика нерозвитість російської політичної думки, яка не помічала, що в „республиці“ Пестеля не було б і сліду тієї громадської самодіяльности, без якої неможлива ніяка громадська воля і на якій стоїть уся конституція Північних Американських Штатів, з яких Пестель ніби то брав зразок для своєї республіки.

І ми бачимо, що все „Південне Товариство“ пішло слідком за їм, а далі мусило піти й „Північне“, хоч попереду стояло за федерацію проекту Муравйова: до цього північних декабристів змусив страх перед роспадом організації.

Вплив Пестеля не обмежувався цим,—він зачепив і „Общество Соединенныхъ Славянъ“.

Заснував це товариство підпоручик-артилерист Петро Ів. Борисов 2-й.

Хоч і не зазнавши університетської науки, Борисов зазнайомився з творами Вольтера, Гельвеція, Гольбаха і деяких инших письменників XVIII в. і придбав вільні погляди що до релігії. Грецька й римська історії, Плутарх і Корнелій Непот збудили в йому змалку „любовь къ вольности и народо-державію“, а жорстокости військової дісціпліни та знущання над кріпаками ніколи не давали погаснути цій любові. Року 1818-го він у Одесі пристав до масонів і того ж року, бувши в одному містечку в Полтавщині, намислив заснувати товариство „Друзей Природы“, характеру морального і політичного („основаніе извѣстной республики философа Платона“). Товариство прожило не довго, а в р. 1823-му Борисов, з запомогою свого брата й поляка Люблинського, заводить „Товариство Сполучених Слав'ян“.

В основу товариства положено було взагалі демократичні принціпи, одним з його домагань було визволення селян з кріпацтва, а зокрема, як основну мету, ставило воно заснування „федеративної спілки слав'янських „поколінь“ такої, як була колись у Греції, але далеко більше досконалої. Щоб мати змогу провести це в життя, „Общество Соединенныхъ Славянъ“ хотіло

„освобожденія всѣхъ славянскихъ племенъ отъ самовластія, уничтоженія существующей между нѣкоторыми изъ нихъ національной ненависти и соединенія всѣхъ обитаемыхъ ими земель федеративнымъ союзомъ. Предполагалось съ точностью опредѣлить границы каждаго государства, ввести у всѣхъ народовъ форму демократическаго представительнаго правленія, составить конгрессъ для управленія дѣлами союза и для измѣненія, въ случаѣ надобности, общихъ коренныхъ законовъ, предоставляя каждому государству заняться внутреннимъ устройствомъ и быть независимымъ въ установленіи своихъ частныхъ узаконеній“ [1]).

Таким робом, це товариство було предтечею нашого Кирило-Мефодіївського Братства, але ж і різнилось од його між иншим ще й тим, що не рахувалося з українцями. Принаймні декабрист барон Розен оповідає, що товариство мало печать свою, зроблену на вісім ріжків і на кожному позначено було по народу з восьми „колѣнъ славянскаго племени“, а саме: „русскіе, сербы-хорваты, болгары, чехи, словаки, лужичане, словинцы и поляки“.

Бестужев-Рюмин, один з декабристів південної організації, запропонував „Обществу Соединенныхъ Славянъ“ з'єднатися з „Союзомъ Благоденствія“. Він запевняв членів цього товариства, що мета їхня утопічна, що россіяне повинні силкуватися тільки „на твердих підставах заснувати волю“, що до цього треба виробити заздалегідь конституцію, що таку конституцію декабристи уже мають. Він нарешті дав їм перший проект Пестеля, що називався „Государственный Завѣтъ“, і запропонував, „промінявши свою неможливу мету на єдину для Россії користну“, з'єднатися з південною організацію. „Общество Соединенныхъ Славянъ“ згодилося; два товариства злилися докупи.

Таким робом, декабристи поховали ідею федералізму.

І не диво. Серед громадянств, вихованих під тяжкою державною опікою, в розуміннях і завичках централізованої держави, такі ідеї мусять довго, дуже довго пробивати собі шлях...

Н. Г.

---

[1]) Семевскій. Вопросъ о преобразованіи государств. строя Россіи въ XVIII и перв. четверти XIX в. Былое. Мартъ стр. 202. Так поясняє мету товариства один з членів його, Горбачевський.

Моя віра.

Вірьте у геній народа,
В силу духовну його!
Вірьте, що мати-природа
Виглядить сина свого,
І з безголов'я й неволі,
З кров'ю политих руїн,
В духу яснім ореолі
Виступить він!

Вірьте у геній народа,
Наш бо народ молодий!
Стріла наш ранок негода,
День же не буде блідий.
Буде він повний проміння,
Гомону, праці й пісень—
Творчого духу горіння
Радісний день!

Вірьте у геній народа—
Ось мій святий заповіт.
Туго зроста він—не шкода:
День для народа сто літ.
Вірьте ж всим серцем. І може
Світові новий псалом
Скоро він винести зможе
З ясним чолом.

М. Чернявський.

НОВИЙ УЧИТЕЛЬ.

Увечері Оля сиділа за столом біля лампи й учила «урок». Власне, можна було й не вчити, бо вчителя в школі нема, поїхав з села, а новий теж не приїздить. Максим Оверкович присилає з свого класу старших учеників, «третяків», але їх ніхто не слухає, дражняться з їх, і в класі завжди стоїть такий гармидер, що Максим Оверкович раптом ускакує в клас розлютований і починає кричати. Тоді всі враз притихають, але через хвилину знов починається галас. Усім весело й любо почувати себе вільними від усякого догляду й гніту. Оля ніколи не пустувала в школі, але їй теж подобалось, що всім так весело й що в класі нема Івана Михайловича, при якому кожен боявся поворухнутися й навіть глянути не так, як слід, і в класі завжди була важка, напружена, залякана тиша.

Олі подобалось сидіти у теплій хаті біля лампи за книжкою, коли на дворі холодно й темно, а за чорним таємничим вікном, на яке страшно глянути, сумовито шумлять, гойдаючись од вітру, окації, такі голі, жорсткі й мизерні, і вітер скиглить так жалібно й одиноко, часом обурено й гнівно, жбурляючи у шибки крижаними краплями дрібного дощу. З крамнички чутно, як батько когось лає й, сердито гремлючи залізними прогоничами, замикає крамничку. Яша, Миколя й Паранька товчуться на полику, постягали з жертки одежу, поваляли подушки й гецають по їх, а Митя, що спить у колисці, підозрінно починає ворушитись. І від того, що оті «габелки» пустують, що може прийдеться колихати Митю, й особливо, що батько чогось там сердиться й бубонить, щось важке, неприязне й грубе жорстоко й невблагано починало гнітити душу. Завжди, коли батько сердився, Оля почувала, як у хаті й на дворі у повітрі невидимо й зловісно літає сліпа й жорстока лютість і єхидно тихцем регочеться, сподіваючись торжества.

Батько ввійшов насуплений і важкий, і гнітюче, ниюче почуття ще гірш придавило Олю.

— Учиш?—озвався він до неї.—Учи, учи, бо онде приїхав новий учитель, то він вам дасть!... Годі вже вам жирувать.

— Приїхав?—здивовано й з тремтючим почуттям чогось невідомого, нового й цікавого, тихо перепитала Оля.—Де ж ви його бачили, тату?

— А ніде я його не бачив. Приходила Наталка учителівська та казала, що приїхав... Двері, двері причіняй!—суворо крикнув він на хлопчика, що йшов з сіней.—Рипаєтесь, гицелі, тільки хату вихоложуєте! Сиділо б отам на печі, коли ніякого діла не маєш! Так ні, вештається! На дворі холод такий, що аж зашпори заходять, а воно ганяє... ганяє босяка по-надвіррю... Де мати?

— На городі, коло свиней пораються...—тихо й боязько сказала Оля.

— А нема того, щоб матері хоч трохи помогти,—зараз за книжку! Устромить очі й сидить, похнюпилось! А-а, дітоньки! У книжку б ти подивилась і опісля, не дуже там нагально треба, а тим часом що небудь зробила б на дворі! Не все ж батькові та матері. А воно зараз за книжку! Дуже з вас там требують!... А так, балощі одні. Чого похнюпилась? Мовчить, як той бовдур, понура чортова!—І сердито насупивши шапку, батько вийшов з хати.

Це була звичайна сцена, та в Олі забреніли на очах сльози від несправедливої й грубої образи, й серце стислося від горя й зневаги.

— Усе вони лаються... усе вони лаються...—з тугою подумала Оля і, щоб позбутися цього поганого враження, почала думати про нового вчителя. «Завтра прийду у школу, аж там новий учитель, такий... от цікаво, який він?—І щось радісне й широке сповнило їй груди й залило собою гірке почуття недавньої образи.

— Боже мій, як гарно у школі... усі вчаться, читають... а книжки... Ах, які вона бачила у шкахві книжки! Та тільки «первакам» не дають, а вона б читала! «Вторакам» дають, а вони й не читають... От коли б їй дали!... Учитель иноді кричить так, що у всіх серце замірає... часом буває й б'є... та... хиба

дома не лаються, та не б'ються? Він таки рідко битиме коли не слід, а тут завжди товчуть, чи винен, чи ні... та...

Оля довго не могла заснуть, турбуючись і марючи про невідомого нового вчителя.

Другого дня вона прийшла у школу перша, як у школі ще стояла сумна півтемрява й було якось надзвичайно мертво й пусто.

Ранок був холодний, невеселий, сірі брудні хмари низько слались по-над мокрою, грязькою землею, що-хвилини погрожуючи посипаться дрібним різким дощем.

Коли незабаром зібрались школярі, усі загомоніли про нового вчителя; всі якось, ще вчора, довідались, що він приїхав. У класі стояв голосний та одноманітний, як бджолине гудіння, шум, коли хтось крикнув: «учитель!»—і всі, душ з шістьдесят хлопців і дівчат, раптом схопилися з місць і замерли у турботному й зацікавленому дожиданні.

Учитель, високий молодий чоловік, у сивій шапці, теплій тужурці й чоботях, швидко увійшов у клас і замішався, побачивши, з якою напруженою цікавістю й притаєною турботою встромились у нього десятки гострих, пронизуватих дитячих поглядів.

— Сядьте!—сказав він нетвердо й, потираючи руки від холоду й ніяковости, пройшовся між партами.

Мертва, боязька тиша сповнила клас і тремтючи повисла в повітрі.

Учитель почав знайомитися з дітьми, сказав, як його звуть, роспитував, що й як вони вчили попереду, балакав з ними, й увесь час школярі не зводили з нього уважних поглядів гострого зацікавлення й остраху. Вони уважно пильнували й вивчали кожного його слова, найдрібнішого руху, погляду.

Притаївши дихання й замерши від хвилювання й боязької цікавости до нового вчителя, пильнувала його Оля, не зводячи своїх широких, круглих, немов переляканих очей.

Помітивши, з яким страхом дивляться на нього школярі й бажаючи, певно, прихилити їх до себе, вчитель почав балакати з ними зовсім якось чудно й незвичайно, м'ягко й серйозно, як з дорослими. Вони дивились на нього з невірством і здивуванням, і ніхто навіть не посміхнувся, коли він сказав щось смішне й

засміявся сам, певно сподіваючись жартом зігнати з себе й з учнів загальний тяжконапружений настрій.

— Який учитель... чудний! Мабуть не сердитий... балакає так... лагідно, неначе й не вчитель...—подумала Оля й раптом спалахнула, коли вчитель, підійшовши до неї й узявши злегенька за плече, спитав:

— Як тебе звуть?

Вона, тоненька, струнка й легенька, встала, і її глибокі, розумні очі, широко роскриті зо здивування й якогось тремтючого любого почуття встромились у нього у нерозумінні.

— Мене?—перепитала вона тихенько.

— Еге ж, тебе, тебе!

— Ольга Бутенкова,—відповіла вона сухо-офіціяльно по класному.

— А тебе як?—вдався він до худого, ніжного хлопчика, з білим настовбурченим чубом і розумними, м'ягкими, як у дівчинки, рисами лиця.

Хлопчик швидко шарнув руками під парту, посцішаючися встав і, соромливо дивлючись униз, промовив:

— Шрамко... Іван Шрамко...

— А покажи нам, що ти там намалював?—посміхнувся вчитель і підійшов до Шрамка.

Хлопчик злякано подивився на нього, руки йому затрусились, і він, плутаючись, забелькотав:

— Я... я... нічого... то я... писав...

— Ну, дарма, покажи, що ти написав,—спокійно сказав учитель і ласкаво поклав йому на плече руку.

Хлопчик витяг зібганий шматок паперу й, усе ще вагаючись, чи дати, чи ні, почав мняти його.

Вчитель взяв і подививсь.

— Ага: хата... гарно! А це дерево... так... еч, які рясні яблука... певно, яблука... чоловік... а це що, коняка, чи собака?

Здивована й радісна, ледве примітна усмішка затремтіла на тонких блідих губах у хлопчика, й він, засоромившись, нахилився над лавою й нічого не відповідав.

Усі школярі повитягали шиї й напружено пильнували вчителя.

— Певно, собака, бо хвіст закарлючений,—постановив учитель задумливо й усміхнувся тому, що він так серйозно замислився над таким питанням.

По всіх обличчах засяла здивована, радісна усмішка й раптом у школі стало ясно й легко.

— Гарно, молодчина!—і вчитель, злегенька обнявши Шрамка, тихенько погладив його по спині, а потім по голові.

Хлопчик почервонів і затурбовався з несподіваної ласки.

— Візьми свій малюнок... Тільки ти, голубчику... як тебе? Шрамко Йван? Ти вдруге малюй не на уроці, а так... дома, чи на переміні, розумієш? А на уроці треба слухать учителя,—додав він м'ягко, пильнуючи бути ласкавим і не образити його.

Коли на переміні вчитель вийшов з класу, всі голосно почали критикувати його. Мало не всім він сподобався й усі цілком згожувались, що він чудний і не сердитий. Оля нічого не казала, вона й не могла вилить у зрозумілі слова того складного, глибокого, невідомого радісного почуття зачудування, яке широкою хвилею захопило її ніжну, вразливу душу.

— Юхим Ригорович!—лунало з усіх кінців ім'я нового учителя. З другого класу набігли «вторaки» й «третяки» й цікаво роспитували «перваків» і «звуків» про нового вчителя, не розуміючи й дивуючись тому, що їм росказувано.

— Такий чудний учитель,—казав довготелесий Кузьменко, що сидів другий рік у «перваках» на самій задній парті.—Добрий, плохий... Юхим Ригорович!

— Юхим Ригорович?—перепитав низенький хлопчик з «третяків» і неймовірно додав: а не б'ється?

— Ні, ще нікого не бив... хто й зна! Хоч і битиметься, та може вже не так, як Іван Михайлович.

— А я вам кажу, хлопці, не вірьте: і цей такий сукин син, як той був!—несподівано, голосно й з удалістю постановив Чабанюк, що невідомо вже скільки зім сидів у «перваках» і якого Остап, шкільний сторож, лаяв «урвителем» і всі мали за безнадійного ледаря й запеклого шкодника.

Усі раптом обурились і почали змагатись, а в Олі сльози виступили на очах з обурення й образи за нового вчителя.

— От візьму й скажу!—докірливо крикнув Боровик, гарячий й жвавий «звук«.

— Пхі!... кажи! Дуже я боюсь?—бравируючи, по молодецькому крикнув Чабанюк з уданою байдужістю, й голос його затремтів від схованого страху.

Як учитель увійшов у клас, Боровик підвівся й торжественно серед мертвої мовчанки повідомив, що «Чабанюк казав на вас сукин син!»

Чабанюк, зляканий і тремтючий, почав гостро й жваво сперечатись.

Школярі принишкли, хвилюючись і чекаючи бурі. Але вчитель несподівано голосно засміявся й, підійшовши до Чабанюка, усе ще сміючись, спитав:

— За що це ти мене так вилаяв?

Той ще разпачливіше почав одрікаться такого жахливого наклепу.

Серце в Олі занило у трівожному дожиданні чогось грубого й страшного; школярі з гострою цікавістю пильнували вчителя. Те, що він сміявся, а не лютував, як слід би було, дивувало й бентежило їх.

— Ну добре, не казав, то й не казав! Сядь!—раптом нахмурившись, з неприємним почуттям у голосі, неначе бажаючи швидче збути це діло, сказав учитель і, узявши за плече, силоміць посадив Чабанюка.

— І вдруге мені таких дурниць не переказуйте!—суворо сказав він до Боровика.

Такий несподіваний і нецікавий кінець зовсім збив з пантелику й, здавалось, розчарував школярів.

Олі відлягло від серця, але стало якось жалко, що вчитель не покарав грубіяна, й вона дивилась на нього широкоодкритими очима, не розуміючи й трохи ображаючись за його неуразливість і спокійність і разом чаруючись його добрістю.

— Такий учитель... такий він... такий...—носились у голові у неї уривки радісної думки, коли вона, хвилюючись і тремтючи від невідомого зворушення, швидко йшла додому. І увесь цей день Оля думала про нового вчителя й почувала себе у збудженому радісному настрою, який буває на великі свята, коли й люде, й речі, й усе, куди не глянь, що попереду здавалося звичайним і не звертало уваги, починає здаваться надзвичайним, розумним і любим.

— Ну, що, як там новий учитель?—невизначно спитав дома батько, й видно було, що йому зовсім байдуже до нового вчителя.

— А хто й зна... такий... собі...—плутаючись і ухиляючись од відповіді, відказала Оля, боючись, що хтось почне глузувати, або лаяти нового вчителя.

— А ти ото вже за книжку примостилась?—сердито звернувся до неї батько.—А що дитина заходиться у колисці, то ти того не чуєш? Ти того не знаєш, щоб поколихать? А-а, ледарь чортів!—і вийшов з хати.

У Олі занило, затремтіло на серці.

— Ти ж чуєш, що батько каже?—нетерпляче грімнула мати, що взувала здорові шкарбани, збіраючися з сорочками на річку.—Чи то не до тебе говориться?

Оля мовчки згорнула книжку, одійшла од столу й почала дуже колихати, з ненавистю сіпаючи вервечками.

— Заколишеш ото дитину, та помиєш он у миснику посуду, та внесеш палива до хати... о! А тоді собі хоч і за книжку!..—бубоніла мати, підперізуючись рушником, а Оля мовчки, нахиливши голову, без жалю розгойдувала колиску, силкуючися здержати сльози.

— Та вгамуй ти отіх лобурів,—показала мати поглядом на піл, де товклись Яша з Миколею,—коли вже вони вгамуються, вилупки каторжні!

Забравши мокре шмаття, мати вийшла з хати, й Олі трохи полегшало на серці. Митя, зляканий і здивований незвичайним колиханням, замовк у колисці; хлопці перестали товктись на полу, почуваючи, що тепер Оля хазяйка в хаті й що чого доброго може кому небудь добре впасти від неї; тільки з крамнички чутно було, як бубонів хто й зна з ким батько, й важка його натура тяжила над усією хатою.

— І чого вони все лаються, все сердються?—тужливо подумала Оля й, згадавши нового вчителя, сумно всміхнулась:

— Який він... добрий!

Пізнім вечером, коли усі вже вгамувалися й позасипали, крім матері, що качала на столі рублем сорочки, Оля сіла за стіл біля чорного страшного вікна перед лампою, що неясно освітлювала світлицю, й довго сиділа й учила урок. Мати потім

сіла щось латати й задрімала, схилившись над шитвом, а Оля, одноманітно хитаючись над книжкою й борючися з дрімотою, проказувала незрозумілу, але чомусь потрібну вчителеві статтю. Помалу очі її зовсім злиплись, а чудні незрозумілі слова розгубили порядок, розсипались і застрибали у затуманеній стомленій голові весело й глузливо. Над нею стояв учитель і пильно дивився на неї м'ягким, трохи смутним поглядом. Вона хоче відповісти йому врок і не може пригадати ні одного слівця.

— От,—дивується вона,—неначе й знала, а не пригадаю жодного слівця...—А вчитель стоїть над нею й ласкаво посміхається.—Який добрий учитель: і не гнівається, що я не знаю врока,—усміхнулась вона.

Прокинувшись, мати перехристила її, обережно й ніжно узяла на руки, як дитинку, й положила на піл.

Другого дня Оля знов прийшла мало не перша.

На першому вроці був батюшка, а потім прийшов і вчитель. І сьогодні він був такий же ласкавий та добрий і зовсім не кричав і не бився, як прорікали деякі невіри. Він просто балакав, жартував, сміявся, навіть дозволяв школярам балакать і тільки трохи дратувався, коли школярі, насмілившись, знімали вже занадто великий галас. Оля водила за ним своїми широкороскритими очима й не можна було відгадати, що в цьому глибокому, таємничому, допитливому погляді й які почуття хвилюють її душу.

На рекреації вчитель вислав усіх зо школи й сам вийшов і задумливо блукав по-надвіррю, запхавши руки в кешені.

День був туманний, сирий і холодний.

Дівчата, зкоцюрбившись, тулились до стіни, а хлопці жваво ганяли по-надвіррю й «грілись»: турлялись, боролись, а деякі товклись і валялись на соломі, що без ладу була навалена під муром біля школи. Дід Остап, обідраний і згорблений, ганявся за ними з граблями, сердито й хрипко кричав на них, сиплючи найдобірнішими лайками й нарешті, піймавши одного, почав скубти за вухо.

Вчитель дуже почервонів, швидко підійшов до діда і, хвилюючися й очевидно силкуючись не образити його, сказав тремтючим голосом:

— Що ви робите, діду? Ну, як вам... не сором? Хиба ж можна битись?

— А що ж їм, анахтемам, робить, добра б їм не було, коли вони доброго слова не слухають?—ні трохи не збентежуючись, провадив Остап.

— Доброго слова... Яке ж тут добре слово?.. Ні, ви вже краще, будь ласка, цього не робіть!.. і так лаятись при дітях не можна,—додав він тихіше й збентежився, помітивши, що збоку під стіною нерухомо стоїть Бутенкова й гостро дивиться на нього. «Чудна дівчина», подумав він з неприємним почуттям: «чого вона зорить за мною, як... соглядатайка»!..

— Та як їх, шибеників, не бить, то що з їх буде?—не розумів Остап, підгрібаючи розкидану солому.—Панькаться з ними? Ого-го! Іван Михайлович, було, як затопить по сапатці одному та другому, аж носом инчий зариє! І слухали! Боялись та й слухали!...

— Та зрозумійте ви, що це...

— То не такий був учитель, строгий! Бувало, як занимається, то аж виляски йдуть по класі, о!.. От вони й слухають. З ними так треба...

— А то вже моє діло, як з ними треба... поводиться!—спалахнув учитель.—Я сам знаю, що треба. А ви більш цього не робіть!

— То, виходить, нехай роблють, що хотять?—щиро здивувався дід.

— Та зрозумійте ви, що це не ваше діло!—обурився вчитель.—За цим вже я доглядаю!

— Про мене,—образився дід,—нехай хоч не тільки солому, а й школу рознесуть, мені малий клопіт! Я своє діло...—забубонів він ображено й сердито, одходючи, й чутно було ще кілька разів з жалем повторене ім'я Івана Михайловича.

На рекреації одному маленькому, білоголовому «звуку» розбили носа, й коли вчитель увійшов у клас, він, злігши на парту, плакав, а коло нього згуртувалось кілька школярів.

— Чого ти плачеш?—прихильно спитав учитель.

— Його Зайченко турнув! Носа йому розбив!—весело, перепиняючи один одного, закричали зо всіх боків, неначе радіючи такій нагоді.

— Зайченко! Як це ти постарався?

— Ні, то не я... то я... ненароком!—виправдувався, плутаючись, зляканий Зайченко.—Я біг, та не бачив його... а він стоїть...

— Як же ти так біжиш стремголов і не дивишся поперед себе? Негарно, Зайченко, сядь! А ти не плач, голубчику,—ласкаво звернувся він до білоголового:—бач, він же ненароком... ну, годі ж, годі!—й сівши коло його, взяв його за голову й притулив до грудей.

Школярі поблажливо посміхались, а Оля болісно-уважним і жадібним поглядом впилася в учителя з якимсь невідомим трепетним почуттям поваби до нього.

Коли учитель почав питать урок, Оля, хвилюючись, почала ждати, як він її похвалить, коли вона йому відповість добре вивчений урок.

У школі стояла присмеркова напівтьма, неначе все ще не розвиднилось добре, або вже смеркає. Від довгих, голих, сивих стін віяло холодом, непривітністю й якимсь мовчазним сумом, а низька, помережана вздовш та впоперек довгими кривими росколюватинами й павутинням, стеля, здавалось, ще нижче схилялась над дітьми й гнітила важким тягарем душу. Через тонку перегородку з другого класу виразно чути було роздратований, гучний голос Максима Оверковича й несмілий, монотонний, як виття вітру у димарі, голос школяра, що проказував свій урок.

— «Вѣдать, вѣжа, вѣкъ, вѣно, вѣра, вѣсъ, вѣтвь, вѣха, вѣять, завѣтъ, звѣзда»...—швидким співучим речитатівом гомонів ученицький голос. Иноді він спотикався й стурбовано спинявся... Тоді чутно було підозрінне ляскання, й ученики з неспокійною цікавістю й острахом притихали, нашорошували вуха, прислухаючись до згуків з того класу. А вчитель бентежився й червонів, неначе його піймали на чому поганому, і щоб заглушити гидкі згуки, починав голосніше звичайного балакати, або питати що школярів, щоб одвернути їх увагу од тих згуків. Тоді також мертво й монотонно починав гудіти ученицький голос у цьому широкому непривітному класі.

Перший урок новому вчителеві всі вивчили до словечка і тільки один, боязький хлопчина, заплутався, зашамотався й спинився, перелякано витріщивши очі на вчителя.

— Не знає,—злорадно прошепотів хтось, а він з досади, сорому й страху затрусивсь і заплакав.

Школярі жорстоко й глузливо дивились на хлопця. Вчитель стурбовано підійшов і ласкаво сказав:

— Ну, чого ж ти плачеш, голубчику?

Він гладив його по голові й ніжно заспокоював.

Школярі глузливо шепотілись, а Оля не зводила з учителя своїх переляканих очей, і заздрість і болісно-солодка жадоба ласки світилась у її глибокому погляді. З затриманою турботою ждала вона, коли він спитає її, але він її не спитав. Не спитав і другого дня, і третього, а на четвертий, неуважно вислухавши й нічого не сказавши, звелів сісти.

Кілька день ходила після того Оля смутна й пригнічена його неуважністю до неї, й коли одного разу, зовсім несподівано, за якусь дрібну, побічну відповідь, він погладив її по голові й сказав: «так, умниця!»,—вона збентежилась, захвилювалась і, не спроможна здержатися від такого великого щастя, заплакала. А він здивовано й збентежено відійшов і, не зрозумівши її, пробурмотів: «От, яка... недоторкана!» Вона ще гірш розридалась, а він сказав їй вийти й умиться.

Иноді вчитель приходив особливо серйозний, замислений, і коли він автоматично ступав по класу, нервово здрігуючи від кожного гострого стуку, вигуку й шуму школярів і похиливши голову та неуважно поводючи далеким поглядом,—видно було, що він думає про щось побічне, важне й настирливо-невідступне, й що школа одхиляє його від цих думок, заважає йому. Школярі тоді, здавалось, особливо гармидерували й він починав роздратовуватися і иноді нетерпляче скрикував на них сухим, пронизуватим криком. Школярі на хвилину притихали. У Олі завжди хололо й обривалось щось на душі від таких скриків, і з острахом і жалем дивилась вона на вчителя, й з тупою досадою на школярів, що дратують його.

Одного такого дня у Олі дуже розболілась голова, й здавалось, що школярі занадто вже галасують, а вчитель настроєний надзвичайно нервово. У класі стояв дрібний, дратовливий пил від крейди та перетертої висхлої грязі на підлозі й легке невгомонне гудіння здержаних школярських голосів, від якого боліла голова й неприємно нило у грудях. Крізь потьмарені,

мутні шибки широких холодних вікон видно було низенькі, неначе далекі хати, що, здавалось, зчулились і поприсідали до землі з холоду, й широкий чорний степ, затягнений морозною югою. За вікнами сумовито й безнадійно-жалібно скиглив осінній вітер. З другого класу рівно й одноманітно гудів, як вітер у димарі, або великий дзвін, якого злегка торкнули пальцем, густий бас батюшчин: «одинн... нно троиченн... Бог Отеец... Бог Сыни... Бог Дух Свяа-тый»...

Олі боліла голова, стукало у висках, у роті було якесь погане, гидке почуття, й лице палало. Червоними, запаленими від пилу очима з острахом поглядала вона на вчителя, і сум, і радість, і надія світились у неї в очах. Він учився з «звуками», а «перваки» списували з дошки й надзвичайно галасували. Коли вони вже надто заважали йому, він спинявся й довго мовчки злістно дивився на них.

Как у нас ли на кровелькѣ,
Как у нас ли на крашеной
Собиралися пташечки,
Малы пташки—касаточки...

Безглуздо тарабанив маленький «звук», витягнувши наперед напружене лице й заплющивши очі.

— Сынѣ... Божж... предвѣчнн... рождаае... отъ Бога Отца...— гуло з другого класу.—Духъ Святт.... предвѣчнн... исходитъ отъ Боо.....ца... Бо... Отецъ не рождаа... и не исхоо...

— Лясь!—гостро й болізно вдарило щось за спиною у Олі, й вона здрігнулася з несподіванки.

— Бутенкова! Це що таке?—гнівно крикнув учитель.—Вийди зза парти!

Оля злякалась, задріжала й, не підводячися з місця, ледве чутно прошепотіла:

— Це... це не я...

— Перш усього треба встати! —розлютовано крикнув учитель, і негарна нотка нездержного гніву тонко прорізала його крикливий голос.

— То не...

— Я сказав—встать!—уперто, не слухаючи, кричав учитель— і... і вийти зза парти!

Тихо, з жахом дивлючися на вчителя, підвелась Оля й не рухалась з місця.

— Бутенкова! Кому я кажу?—ще голосніше й нарешті теряючи самовладання повторив учитель і, тремтючи від зворушення й розлютованости, підійшов до Олі.

Клас завмер у боязькому мовчазному дожиданні чогось страшного.

Оля, занімівши з несподіваної й несправедливої образи, не чуючи під собою ніг і трусячись, як у гарячці, стояла нерухомо й переляканими очима, повними жаху, образи й горя, дивилась на вчителя.

— Я сказав вийти зза парти!—знов гостро й гучно крикнув учитель, безсилий здержати сліпу лютість, і дурновато затоптавсь на місті.

Оля не рушилась.

Він ухопив і сіпнув її за рукав, але почуваючи, що робить щось гидке й безглузде, одсмикнув руку й крикнув:

— Виведіть її!

Ніхто не поворухнувся.

— Виведіть її!—повторив він, звертаючись до хлопців.

Школярі зо страхом ззирнулися, потім два з них нехотя встали й, ніяково підійшовши до Олі, незважливо потяглись до неї.

У Олі щось швидко-швидко застукало в голові, закрутилось, завертілось в очах, усе заметушилося й змішалось, і здалося, неначе вона куди прожогом падає. Вона несамовито закричала, заридала глухо й здавлено й, упавши на лаву, затріпалась і забилась у болісних корчах.

Учитель враз прочумався, стурбувався й притишено сказав:—Покиньте її!—але з упертости, не бажаючи здатися й признати себе несправедливим, додав:—І зостанешся на дві години без обіду!

Почуваючи, що це вже до краю нерозумно, непотрібно й жорстоко, він ще більше збентежився, почервонів зо страшенної ніяковости й, промимривши до «перваків»:—Сядьте й пишіть!—(ніхто з їх не стояв), обернувся до «звуків» і почав з ними читати.

Оля лежала на лаві й трусилась, як у гарячці. Вся вона почувала себе, як у вогні. У голові грюкало, дзвеніло, гасало й крутилось щось безмірно важке, гидке й жахливе, а в усьому тілі почувалась якась страшенна утома й солодка слабість. Більш нічого не почувала вона. Плакати вона швидко перестала й тільки зрідка тихо, конвульсійно схлипувала. Й на рекреації й на другій лекції нерухомо сиділа вона на місці, нестямно блукаючи мутним, переляканим поглядом по класу, й коли після останньої лекції школярі з гомоном, з грюком, розмахуючи торбами, рушили з класу, вона мовчки встала й не хапаючись пішла й собі геть.

Ніхто не насмілився сказати про це вчителеві, а він, насунувши шапку, швидко вийшов з класу.

Другого дня не було Олі в школі. Не було й третього, й етвертого... Учитель, видимо, мучився зо свідомости своєї вини, каяття й жалю. Він не питав, чого вона не ходить, але йому, видно, хотілось щось роспитати про неї. А вона не явилась і через тиждень, і через другий.

Одного темного зімнього вечора, коли на дворі дув дужий, холодний вітер і починало мести сухим, різким снігом, учитель зайшов у крамничку до Бутенка й, червоніючи та запиняючись з ніяковости, мов між иншим, спитав:

— А чому ж це ваша дівчинка не ходить до школи?

Старий Бутенко насупився й непривітно відповів:

— А хто й зна!... То тиждень нездужала чогось трохи... а то стали посилать, а вона плаче... не піду й не піду, навпартилась і хоч ти їй що хоч кажи... Спротивилась їй школа й край... Ви, мабуть, б'єтесь уже через звичай?—додав він неприязно й вороже глянув на вчителя.

Той почервонів і забурмотав:

— Ні, що ви... я ще нікого не бив! І взагалі... я не б'юсь!

— Ну, не знаю я...—неймовірно промовив Бутенко й почав щось робити своє, постановивши, очевидно, що розмова між ними скінчилась.

Учитель швидко попрощався й ніяково вийшов.

Йому хотілось побачити ту чудну дівчинку, приголубити її й з сльозами попросити прощення, але ж це так незручно. У хаті в їх може кричать, сваряться, стрінуть його здивовано, ней-

мовірно й неприязно, як старий, і знов же, він учитель, дорослий чоловік, а вона—дитина, його учениця.

Швидко йшов він, розхриставшись, у морозяному мороку й дужий вітер нахабно хапав його за поли й плутав ними у ногах. Голова горіла від різкого колючого вітру й від нерозгаданих думок.

— Як же це так?... Як же це так?—болізно корчилась у розпаленому мізку гостра, невідчепна думка.—Я ж добрий і справедливий... Я ж... Я ж думав, що я добрий... і справедливий! Як же це жорстоко, безглуздо... Як же це так?...

Андрій.

УТОПІЯ в БЕЛЛЕТРИСТИЦІ.

Кінець.

Ніщо не призводить нас думати, ніби дальші утопісти XIX в. наслідували Сувестра, ні, певніше, що вони навіть не читали його, бо роман його був хутко забутий, та й одразу, скільки нам відомо, великої слави собі не придбав. Але „дух часу“, що панував над Сувестром, заволодів усіма його молодшими товаришами. Вже ні один з них не важився одірвати своєї утопії від того світу, що кермується законом еволюції. Тільки в одних творах більше зверталося уваги і покладалося надії на еволюцію науки, а в инших на еволюцію громадськости.

Новітнім утопістам, вихованим на еволюційному світогляді, ще трудніше прийшлось, ніж давнім, що тієї теорії не знали. Справді,—як примусити читача-еволюціоніста повірити в можливість картини прийдешнього життя, не показавши йому крок за кроком її повставання з сучасної читачеві форми людського істнування? Як примусити його відірватись від свого часу і жити в прийдешньому не тільки думкою (до цього міг примусити і вчений), але й почуттям? Як „заразити настроєм“ прийдешности ту людину, яка вже тямить, що не діжде того „раю“ чи „пекла“ ні за життя, ні по смерти? Адже щоб викликати в иншій людині інтерес до наших ідей, треба знайти якийсь спільний грунт, або хоч спільну відправну точку. Ми не можемо розуміти прийдешности з погляду невідомих нам прийдешніх людей, ми можемо її розуміти тільки з нашого теперішнього погляду, нам дорога вона тільки тими своїми елементами, до яких ми *тепер* пориваємось, хоч може прийдешні люде як-раз тими елементами нехтуватимуть. Нехай і правда, що для прийдешніх людей ми будемо все одно, що для нас мавпа, або, в найліпшому разі, „дикуни“ і „варвари“, але ж недарма ніхто не вимагає від мавпи, щоб вона розуміла людську мову, а від дикуна і варвара, щоб вони читали твори науки і літератури нашої цівілізації. Та й чи не смішно було б, як би

одна мавпа мала претензію навчити инших мавп розуміти людську мову, сама її не тямлячи, а дикун або варвар узявся б „популяризувати“ яке небудь „остатнє слово“ нашої науки? Як же вийти з цього? Чим заспокоїти жадобу знати і почувати те, чого не дано нам бачити на очі?

Утопісти XIX в. сподівались осягти конечної ілюзії для свого читача дуже простим і навіть грубим способом: вони становили якусь видуману людину з XIX в. в обстанову більш чи менш далекої прийдешности і примушували раз-у-раз спогадувати „минуле“, або „покинуте“ і порівнювати його з „новим життям“. Не можна сказати, щоб це був спосіб вдатний. Здумаймо собі, що хтось написав би таким способом історичний роман, побутову картину минулого, зробивши центральною фігурою людину нашої доби, пересажену чисто механічно „за сто літ назад“, або умістив би в сучасну нам обстанову середньовічну, чи біблійну фігуру (як це і роблять малярі школи Уде),—адже треба не аби якого талану, щоб скрасити і помогти нам забути ненатуральність, потворність такої сітуації (коли тільки вона взята не просто для комізму).

Часом замість механичного способу перенесення в прийдешній вік (напр., на автомобілі, як у Сувестра), новітні утопісти присипляють своїх героїв, наводять на їх летаргію, гіпноз і тоді вже блукання по прийдешньому місті та весь неминучий при тому катехізіс питаннів та відповідів просто сниться тим героям, але це, звісно, мало зміняє справу, хиба що додає їй, коли це можливо, ще більшої ненатуральности. Невдатна претензія на реалізм гірше псує правдоподібність твору, ніж щира фантастика.

Позичивши від поетів любу давнім пророкам-утопістам форму сна чи галюцінації (по давній термінології „видива“), беллетристи, замість наближитись до реальности, ще більше віддалились від неї. Відомо ж бо, що люде з побільшеною вражливостю нервовою, з так званим „поетичним темпераментом“, справді мають нахил до яскравих, образних снів, що неначе сімволізують їх почуття та потаємні ледве-свідомі думки. Люде ці здатні, в хвилини особливо інтенсівного напруження своєї взагалі дуже розвиненої уяви, творити собі самохіть так звані псевдо-галюцінації, а часом і справді галюцінації бачити. Але ж ті сни та примари ніколи не бувають і не можуть бути, навіть з чисто фізіологичних

причин, об'єктивно-розсудними, діялектично-логичними,—в їх завжди відбивається суб'єктивна, безпосередна вражливість самого „одержимого видивом“, через те в них може бути тільки логика почуття та несвідомої асоціяції ідей. Коли нам хто росказує сон у формі політико-економичного трактату, докладно виробленої схеми громадського устрою, то це перечить художній правді і, вживаючи техничного виразу, „не заражає читача“. Коли письменник одурить нас у цьому основному художньому прінціпі, то ми вже настроєні не вірити ні правдивости окремих деталів його картини, ні правді його ідеала, ні навіть щирості його власної віри. Зрада художньої правди неминуче відбивається або на долі самого твору, або на чистоті його основної ідеї.

Це ми бачимо надто виразно на прикладі дуже славного в свій час і сильно призабутого тепер соціяльного роману Чернишевського „Что дѣлать“. Колись твір цей славлено співами по гуртках передової російської молоді, де тости лунали „за того, кто „что дѣлать“ писалъ, за героевъ его, за его идеалъ“—тепер уже цю строфу перероблено так: „кто что дѣлалъ, писалъ“... до такої міри вже незрозумілим стало тепер в широкій публіці первістне значіння цього тосту... Чому ж воно так? Адже й тепер, перечитуючи твір Чернишевського поряд з иншими беллетристичними творами подібного напряму, ми бачимо, що мало хто з новіших беллетристів дорівнює Чернишевському поважністю, щирістю в проваженні своєї ідеї, чистотою своїх замірів, завзятістю переконання. Не можна сказати, щоб у романі „Что дѣлать“ не було зовсім щиро-беллетристичних елементів, але в тім то й сила, що вони стоять зовсім нарізно від елементів ідейних цього твору. Найкращі в романі описи й діялоги ілюструють просто дрібний міщанський побут, негірше, але й неліпше, ніж у більшости письменників-реалістів середньої руки, але „нові ідеї“ дуже слабо звязані з цею частиною твору Чернишевського, а до нашої теми вже й зовсім ніяк не відносяться. В міру того, як у романі виступають на передній план „нові“ люде („нынѣшніе“ по термінології Чернишевського), пластичність подробиць зникає, яскравість барв блідне, діялоги тратять рухливість, коментарії „від автора“ займають все більше місця і важкої праці коштує теперешнього читача побороти це оповідання про „нових людей“ до кінця. І це не через те, що ті нові люде вже перестали тепер бути новими—

типи Татьяни й Онєгина либонь ще архаїчніші, а про те нам не трудно читати „Евгенія Онѣгина“—це просто через брак барв і перспективи в цій схемі „нових“ почуваннів, „нової“ моралі і вчинків. З досадою ми завважаємо, що беллетрист-Чернишевський сам гаразд не тямив, скільки „старого“ (навіть як на його часи) в тій піонерці практичного соціялізму Вері Павловні, що „нѣжится въ своей постелькѣ“ і там же п'є чай наполовину з товстою сметанкою з рук закоханого чоловіка в той час, коли швачки в її „ідеальній“ соціялістичній робітні давно вже гнуться над шитвом, заробляючи „справедливу“ плату і дівіденд не тільки собі, але й „закройщиці“ Вері Павловні. Ця „нова“ жінка все своє „нове життя“ збудувала на жертві свого першого чоловіка, що проміняв наукову працю на нелюбу йому лікарську практику для утримування жінки, а потім відступив сам на бік, як тільки жінка закохалася в иншого. Тай другий чоловік либонь для того став „світилом“ медичним, щоб жінка мала змогу не тільки соціялістичну робітню провадити, але ще й гості що-вечора скликати, зімові і літні „пікніки“ справляти, „італьянців“ слухати, а щоранку знов таки „нѣжиться въ своей постелькѣ“ та між иншим, гуляючи, готуватись до медичних іспитів, „щоб здобути самостійність“. Нові люде, перший і другий чоловіки Вери Павловни, дуже багато балакають про нову мораль та провадять „боротьбу великодушности“, відступаючи один одному право на кохання Вери Павловни, але їх життя і роботу ми ще менше бачимо, ніж діяльність Вери Павловни. Одна тільки понура постать стоїка-революціонера Рахметова натякає нам на щось справді орігінальне і нове, хоч може й нетипічне, виїмкове,—це найживіша фігура з усіх „нових людей“ Чернишевського. Зрештою, всі ці нові люде не відносяться прямо до нашої теми, бо й сам Чернишевський називає їх не прийдешніми, а „теперешніми“, це б то сучасними йому людьми, тільки додає, що згодом вони зникнуть, щоб потім, у дальших поколіннях, відродитися, ще поліпшитися і статися загально-громадським типом. Таким способом усе те довге оповідання про нових людей мало бути неначе прологом до картини прийдешнього ідеального життя, коли всі люде на світі стануть „новими“, а все „старе“ щезне без сліду. І справді, перед кінцем роману Чернишевський умістив таку картину в окремому уступі, що зветься „Четвертый сонъ Вѣры Павловны“. Дарма, що кар-

тина власне *прийдешнього* життя людскости займає в цьому „сні“ всього 10 сторінок (инші картини в ньому з'являють епохи минулі), а цілий роман має 455 стор., але ці 10 стор. либонь чи не найбільше придбали слави всьому творові. Це ж була в російській літературі перша беллетристична популярізація соціялістичного ідеалу. За це читачі 60-х років простили Чернишевському всі гріхи проти „духа святого“ художньої правди, а може навіть і не завважили їх, хоча сам автор раз-у-раз одверто хизується тими гріхами перед зненавиженим „проницательнымъ читателемъ“ (цю іронічну назву Чернишевський дав естетікам-ідеалістам старої школи). Читачі однакового напряму з Чернишевським, „реалісти-матеріялісти“, вірили, що то все гріхи не справжні, а тільки здаються такими людям „допотопного“ світогляду. При всьому своєму „матеріялізмі“ вони були великими ідеалістами і вірили, що досить, аби людям хто гаразд розтолкував ідею „розумного егоїзму“, впевнив, що то дуже „для себе користно“—бути добрими, благородними, саможертовними і т. и., і люде не тільки повірять у справедливість самої ідеї, але й зараз же наберуться тих цнот і ще до того почуватимуть себе дуже щасливими, ламаючи все своє життя, розбиваючи собі серце для „розумного егоїзму“—саможертви. Роман, збудований по такій схемі повинен був здаватись таким читачам зразком не тільки ідейної, але й художньої правди, бо вони вірили в правдивість самої схеми, тай життя ще не встигло дати своїх коментаріїв до неї, вона занадто ще була нова для Россії часів Чернишевського. Щож до гріхів проти художньої правди в подробицях, то їх у письменників-реалістів напряму Чернишевського було у всякім разі не більше, ніж в ідеалістів-романтиків старої школи. Публіка, захоплена головною ідеєю „Что дѣлать“, не завважала чималих промахів в описах добре відомого їй життя, а вже тим більше могла прийняти на віру все, що писав прославлений письменник-соціяліст про майбутнє щасливе життя нового ладу. Публіка прощала своєму авторові навіть і недрібні, як на реаліста, гріхи, напр., такі алегорії в „Снахъ Вѣры Павловны“, як любов до людей в образі італьянської співачки Бозіо, Рівноправність жіночу в образі самої Віри Павловни і т. и. То що вже значили після цього „палаці з чавуна та шкла“, „паркети з алюмінія“, величезні завжди мокрі парасолі, що покривають цілий палац,

куди з'їздяться прийдешні люде на літню домівку! Реалістам-матеріялістам могло здаватись, що той рай, який снився Вері Павловні в її четвертому сні, змальовано дуже реально через те, що звернено головну увагу на його матеріяльні прикмети: з чого і як зроблені будови, меблі („все алюміній!"), яка одежа у прийдешніх громадян, як розплановані їх селитьби („як шахівниця"), де вони живуть літом, а де зімою (зімою россіяне їдуть у Нову Россію, чудову країну, вряжену на місці теперешньої Сахари), як працюють („тільки ходять, їздять та керують машинами"), як обідають, ну, і нарешті, як танцюють і що співають. Про моральний бік життя відомо тільки, що людям тим добре, що вони всі веселі і щасливі і мають повну змогу любитися вільно, а виражається це в тому, що вони танцюють що-вечора і кожне має окрему кімнату з важкими запонами та пухкими килимами, де всяк приймає кого схоче і коли схоче. А щоб того раю досягти, каже алегорічна Рівноправність, „треба тільки бути розсудливими, вміти добре врядитися, довідатись, як корисніше вживати засоби".

Спочатку люде читали цей „сон" і вірили, що змальована в ньому прийдешність справді „ясна і прекрасна", близька і можлива. Але згодом малюнок перестав їм здаватись ясним і прекрасним і тоді багато з них відцуралися його ідеї, або втратили віру в його можливість. За гріх Чернишевського, яко беллетриста, відпокутував ідеал, покладений в основу „Что дѣлать". Навмисну механичність, схематичність подій і характерів, убожество псіхології, тенденційну матеріяльність описів пізніші читачі здатні були, хто щиро, хто нещиро, ставити на карб самим формам прийдешнього життя: „коли вірити, що такий буде справді „грядущій рай" і що він неминучий, то—горе тому, хто доживе до такого!"— казали вони. І те, що Чернишевський був сам переконаним соціялістом ще тільки гірше шкодило його справі, бо вже ж ніхто не міг сказати, що це він вмисне змалював карикатурно прийдешній лад, аби дискредітувати соціялізм. Карикатура вийшла сама собою, не з волі автора, а таки з його вини, бо він свідомо розминувся з художньою правдою, замінивши її публіцистичним розумуванням і теоретичною схемою при беллетристичних сітуаціях, і тим несвідомо занапастив свій твір і скомпромітував свій замисел.

Беллетристична утопія, попавши раз на доктринерський шлях, ніяк не могла зійти з нього. Основна вада—зневага художньої правди—зоставалася все в однаковій силі, змінялися тільки доктріни.

Коли після 1871 р. в західній Європі настало дочасне розчарування в доктрінах соціяльних, то беллетристи публіцістичного нахилу взялися будувати свої тенденційні романи „на чисто науковій основі", намагаючись уживати наукових методів при своїй роботі, або просто заміняючи колишню романтичну фантастику видуманими „дивами науки".

Типічним твором такого розбору есть утопічний роман Бульвера-Літтона „Прийдешня раса" (написаний 1872 р.). Роман цей можна назвати фантастичним, хоча в ньому зовсім нема традиційної „чортівні" старого романтизму, а весь час річ іде тільки про „натуральні" дивовижі та ні на хвилину не спускається з уваги залізний закон еволюції. Тая „прийдешня раса", що якимсь предивним, але „науково" поясненим способом живе під землею і розвиває там нечувану цівілізацію, все таки частиною своєї історії, хоч і легендарною, зв'язана з нашою наземною расою,—підземний народ „Врілья" походить власне від тих далеких наших пращурів, що мали б то провалитися у підземні природні тайники під час якоїсь великої катаклізми. Народ цей ділиться на багато племен з різними відмінами цівілізації, та має і сусідів-„варварів", що подібні культурою до сучасних авторові американців або англійців. У романі цьому видно розчарування автора в соціялістичних та й взагалі соціологичних доктрінах, а за те надмірне покладання надій на перестрій усього людського життя через якесь корінне відкриття наукове. Власне соціяльний стрій у підземної раси не має в собі ніякого нового прінціпа: приватна власність і спадщина там не скасовані, а либонь чи не міцніші, ніж у нас, найвища політична влада належить „ватажкові племени", що здебільшого сам призначає собі спадкоємця (хоча ватажок може бути й виборним), а в трудних випадках ще доражує ватажкові „коллегія вчених" (це щось так, наче Платонова рада философів-правителів у спілці з „вигідним тіраном" його пізніших творів). Тільки ж ці старі інституції не завважають народові „Врілья" жити по новому: багатства вони не прагнуть, а здебільшого вважають його за тягар; владі не заздрять, бо вона здається їм тільки неприємним обов'-

язком; жінки, хоча мають право сами свататись до мужчин, після шлюбу коряться з доброї волі своїм чоловікам і т. и.; спокій, згода і нічим не скаламучене щастя панує в підземній країні між племенем „Врілья“, що забезпечене навіки від нападів сусідських і давно вже не знає війни. І все то тільки через те, що плем'я цеє знає якусь основну силу природи, джерело всіх відомих нам сил, і вміє правити нею так, що вона все будує і все руйнує по волі премудрого народу. Сила та зветься по тамошньому „Вріль“ і вона ото дає змогу жити у вічному „узброєному мирі“ всім, хто владає нею, це б то хто має для того в достатній мірі міцну і розвинену *волю*. Через те всі люде цівілізовані, це б то з міцною, історично і спадково вихованою силою волі звуться там „врілья“ і займають в підземному світі приблизно таке становище, як англійці серед „варварських“ рас у великобританських колоніях... Ідеал справді гідний вельможного англійського лорда, яким був автор роману „Прийдешня раса“! Вкінці той автор пророкує словами свого героя, ніби то наочного свідка всіх підземних див, що тая раса потужна вийде колись на поверхню землі, вимищить своїм „Врілем“ усі наші наземні раси, пощадивши може деяких найгеніальніших людей, і буде собі раювати віки несчисленні як під землею, так і на землі. Холод проймає людину при читані такої «Утопії»—це тямив і сам автор та й запевнив своїх читачів, що він для того й змалював цей ворожий нам рай, щоб ми знали своє місце в ланцюгу еволюції і не квапились до раптового здобування найвищих щаблів цівілізації, бо то тільки нам на погибель—ми не створені для раю. Але ж хоч і як Бульвер-Літтон запевняє, що „вищі“ створіння можуть почувати себе щасливими під охороною свого „вріля“ в країні механичної музики, статуй-автоматів, штучного світла, підземних горізонтів, але все якось не віриться і, нарешті, в думку силоміць набивається питання: „Та яке мені до всього цього діло? Навіщо мені здалась тая „прийдешня раса“, коли вона чужа моїй душі?...“

Роман Бульвера-Літтона мав свого часу чималу славу, але тепер він забутий і це не тільки через його літературні вади (яких у ньому таки чимало), а головно через те, що після недовгого розчарування в соціології, виликаного деякими невдатними пробами соціялістів утопістів насадити на землі комуністичний рай, в суспільстві відновився інтерес до громадянських наук

та ідеалів. Цим тільки й можна пояснити, що славу Бульвера-Літтона хутко (в 80-х роках) потьмарила слава далеко гіршого від нього літератора Белламі, що збудував свій партацький твір на дуже спотвореній, але все таки соціялістичній основі.

Белламі не признається так щиро, як Чернишевський, до своєї байдужности до правдивого завдання беллетрістики, але це видко з кождого рядка його роману. Починаючи з неймовірної, аби-як збитої фабули і кінчаючи протокольними описами, все в цьому романі тхне ремісницьким, грубо-утілітарним відношенням до сюжету. Щоб „зацікавити“ ласого на модні новинки читача, Белламі присипляє героя свого модним у 80-ті роки гіпнозом, пробужує його в кінці XX ст., женить з правнукою його колишньої нареченої. Увесь час той герой карається за громадські гріхи XIX віку, розпливається в подиві перед добром нової культури та без упину становить наївні питання людям XX в., а ті без упину читають цілі лекції йому на відповідь, не маючи либонь пильнішої роботи. Белламі стілізував свій роман так, неначе він обрахований на читачів кінця XX в., але вже й читачам на початку цього віку багато що в романі здається застарілим анахронізмом. Напр., героїня роману ні трохи не нагадує навіть відомого нам типу „нової жінки“ XX в., а скоріше скидається на призвоїту сентіментальну міс з якогось давнього буржуазного англійського роману. Ми зовсім не бачимо, як впливають на громадську та індівідуальну псіхіку ті одмінні від наших умови життя нового ладу. Нам показано навіщось тільки якийсь дивогляд псіхологичний: заздрість героїні до самої себе і досаду її на свого жениха, що він для неї недостойної зрадив пам'ять її коханої прабабуні... Мусимо хиба вірити авторові і його діячам на слово, що кінець XX в. має бути дуже гарним і щасливим часом в житті людскости, але бачити цього ми не бачимо. Ні, ми бачимо велику, нудну казарму, де мешкає армія праці з рядовими, охвицерами, генералами, інвалідами. І сумно нам від тієї погоні за орденами, тяжко від деревляної „громадської дісціпліни“ в тій армії, душно від педантизму, самовдоволености та міщанства всіх отих прийдешніх людців. Варто було прокидатись „через сто літ“, щоб побачити те самісіньке, чого й в XIX в. було доволі! Прокинувшись раз за сто літ уперед, герой Беллами вже не прокидався більше, щоб знов опинитись на сто літ назад, а так і лишився назавжди

в своєму кошмарі, щоб легковірний читач міг мати повну ілюзію „реальности“ того ідеального кінця XX в. Хто з читачів не завважив крізь усі quasi-беллетристичні покраси, що „За сто літ“ зовсім не картина живого життя, а просто недотепна схема, нездатна видержати ні наукової, ні літературної критики, тому либонь було дуже шкода наших бідних онуків, що їм сужено жити в таку нудну та безрадісну добу. Белламі показав прийдешнє життя в одній тільки площі та й то найменше придатній для беллетристичного освітлення. Яке діло беллетристові і його читачам до всіх тих кнопок, автоматів, аеростатів, сістеми розсилання набутих в крамницях річей і т. и.? Тим часом Белламі, як і більшість утопістів, не дає нам з тим всім просвітку. За тією технічною марницею не бачимо ми ні людини, ні природи, не почуваємо ні правди, ні краси,—але чи можна ж повірити, що вони справді щезнуть з прийдешнього життя при новому ладі? Хто може в'явити собі ліс без дерев, життя без руху, той нехай вірить таким „пророкам“, як Белламі.

Значно инакше почуття обіймає нас при читанні утопії Вільяма Морріса „Звістки нізвідки“ (News from nowhere). Різкі очерти соціяльно-економічного трактату зглажені там не безсмачною фабулою, як у Белламі, а лірично-мрійливим настроєм автора, атмосферою ідилічної приязности, що панує над країною прийдешніх щасливих людей. Перша картинка, як герой роману виїздить на Темзу серед природи, визволеної від плям нашої псевдокультури, просто чарує свіжістю колоріта, plain air'а того, і примушує на час пробачити авторові невдалий вступ з традіційним присиплянням героя після сперечок на соціяльні теми. Ми забуваємо, що нам загрожує в кінці руїна ілюзії при неминучій заяві, що все це був тільки сон, хоч і пророчий, на думку автора. Ми втішаємось гарним пейзажем і гарними людьми в чепурному вбранні, зграбними, приязними, щирими. Як би Морріс написав саму тільки цю картину, взяв її тільки як один момент, це було б гарне, поетичне видиво, що будило б віру в можливість краси життя і вільного братання межи людьми. Але Морріс так продовжив цей момент, що зосталось враження повної нерухомости, мертвої тиші на гладенькій, вирівняній поверхні колись бурливого життьового моря. Морріс просторо нам розповідає про колишні бурі і намагається запевнити нас, що після заспокоєння тих бурь

уже не може бути більше ніякої негоди. І потроху ми переймаємось глибокою меланхолією героя, що починає почуватися ніяково серед цеї іділії. Автор намагається пояснити сум свого героя тим, що герой цей, знатурений син XIX в., не вміє уживати натуральних втіх нормального життя, що для нього це занадто раптовий перехід, що він, пережиток минулої доби, почуває себе непотрібним серед кращого ладу і через те чужим на безжурному бенкеті обновленого життя. Але нам чується, що тут не вся правда, що не в цьому вся сила. Бо й нам ніяково в тому прийдешньому товаристві, хоч ми й не сподіваємось опинитися в ньому непроханими гостьми. Нам сумно серед того безхмарного щастя, бо наша уява страждає від довгої плетениці картин без тінів, перспективи і півтонів, подібної до безконечних смуг египетських барельефів. Ми тямимо, що це не життя, а повільне вмірання від щастя, від безцільного, непотрібного добробуту. Ті люде п'ють, їдять, працюють, навіть люблятьcя, все те робиться в їх гарно, вибірно, але при тому життя справжнього нема. Нема *боротьби*, цеї конечної умови життя, нема *трагедії*, що дає глибінь і зміст життю. І ми готові радіти, коли автор хоч вряди-годи посилає тим щасливим людям якесь лихо, бо все ж це сплеск життя серед мертвого моря повної загоди. Але й тут автор запевняє нас, що ці сплески тільки хвилеві, що це не порушить глибоко вічного спокою, і ми мусимо вірити, що це справді останнє тремтіння людського духу перед сконанням. Так, Морріcові люде подібні до богів, але то вмираючі боги, його утопія— справжнє „смеркання богів", невважаючи на ясний колоріт без плям і тінів... Може й справді такою буде смерть людскости,— з усіх смертів вона може й найкраща, але все ж сумно думати про неї і йти до неї свідомо, закликаючи й инших. Запевне, назад нема й не треба воріття, але невже перед нами немає нічого, крім смерти? Морріс багато говорить нам про матерьяльний поступ, тільки супереч иншим утопістам він бачить цей поступ в осягненні більшої простоти, а не розмаїтости способів виробництва („машиноманію" він вважає минучою стадією культури); він показує нам, як досконалі люде обходяться зовсім без державної політики примусу, замінивши її поспільною солідарностю і добровільним співробітництвом (цим Морріс наближається до Чернишевського); він малює нам пишний розцвіт умілостів (правда,

тільки декоративних),—але ми все таки не загожені. Ми не розуміємо цих людей, як і вони не розуміють виходця з XIX в., хоча ми знаємо їх історію, а вони нашу. Річ у тому, що вони, ці Моррісові „прийдешні люде“ зовсім не люде з нашого теперешнього погляду, а маннекени для приміряння ґарної одежі, автомати для справляння потрібних громаді робот та добірних забавок. Хоч вони наділені, в супереч героям Белламі, деякими сімпатичними людськими властивостями, а все ж вони маріонетки. Недивно, що серед цих створіннів мистецтво зійшло на забавку. Чим же иншим має бути мистецтво там, де нема ні боротьби, ні контрастів, ні глибокого страждання? Як що ті прийдешні люде навіть більше, ніж ми уділяють часу на мистецтво, то це тільки просто тому, що вони мають більше вільного часу до забави. Морріс дав їм тільки одну пристрасть—бажання чепуритись, одну ваду—безмірне самохвальство. Искорки инших пристрастів, легкі сліди инших дісгармоній—це в них вважається тільки атавізмом, це в них належить до медицини, а не до мистецтва. Що ж тут зостається мистецтву? Стати декорацією, стілізувати форми створіннів природи, наслідувати світляні еффекти, бавити погляд і слух ситих, спокійних, загожених людей. Може Моррісові, як відомому спеціялістові декоративнього мистецтва, така перспектива і здавалась приємною, але напевне мало спеціялістів самостійних умілостів згодяться з ним у цьому.

Таким способом, всі утопісти XIX в. заводять свою уявлену прийдешню людськість у глухий куток, змальований не такими сумними барвами, як у Свіфта, але неменше страшний своєю безнадійностю. Це походило, здається нам, найбільше з того, що соціялістичний ідеал, покладений в основу більшини таких творів, здавався самим авторам таким далеким, ледве досяжним, що вони сами здатні були вважати його за остатній ідеал людської думки, за крайню межу еволюції людської громади. Таке відношення часто було несвідомим, але воно давало ґрунтівний тон їх утопіям і такий несвідомий пессімізм, як, напр., у Морріса, ще сумніший, ніж свідомий, напр., у Сувестра. Утопія Сувестрова остерігала від того шляху, якого автор не вхваляв і вважав неправим, але утопії Белламі та Морріса примушують читача боятися того, що сами автори вважали корисним і бажаним... Характеристичними здаються нам слова одного з прийдешніх людей

у романі Морріса, промовлені на запитання: як ви уявляєте собі ваше дальше життя?—Не знаю,—відповів цей роспачливо-легкодумний чоловік... тай що ж би він мав відповісти? Але така відповідь вже не загожує утопіста XX віку.

Той ідеал, що ледве мрів великому утопістові XVI в., що зник з очей людям XVII в., що здавався хистким і туманним філософам „віку просвіти“, що був остатнім кільцем в ланцюгу глибоко скептичної фантазії XIX в., наближився тепер, зміцнів, виріс з одного боку в наукову теорію, з другого—кристалізувався в догму, близьку до релігійної. Утопіст нашої доби (нагадуємо, що тут цей термін вживається в літературному, а не в публіцистично-науковому значінні) вже не стоїть одиноко, як Томас Мор, що був голосом волаючим в пустині, йому вже нетреба працювати коло виховання першої громадки апостолів нового евангелія, як це мусив робити Вільям Морріс,—навколо нього маси, жадібні пророчого слова про те, який буде той прийдешній світ, що його одні прагнуть, а другі жахаються. Вчені ідеологи дають наукові схеми, вироблені плани та обрахунки pro і contra, але нетерплячій юрбі цього мало: вона шукає „знамення часу“, вона прагне дива чи хоч видива, домагається чогось більшого, ніж домагалась юрба в давні часи—вже не воскресення мертвих, але надання життя ще ненарожденним. І вона має рацію! Треба їй знати, чи хоч провидіти того, кому вона рівняє шлях, для кого терпить муки часом і свідомо. Їй треба нераз хоч мрії, хоч видива, щоб не впасти в роспач. Від неї вимагають свідомости, їй докоряють інертностю, вихваляють за героїзм, так невже ж їй загодитись на ролі „гарматного м'ясива“, „святої скотинки“, що йде невідомо за кого на муки, а часто й на смерть героїчну? Вона має право допитуватись, дошукуватись, хто такі будуть ті прийдешні люде, що на підвалині її тяжких страждання збудують собі нову оселю. До чого ж має бути подібна тая нова будова—чи до суворого, білого храму, чи до сірої, нудної казарми, чи до ідилічного, барвистого коттеджу, чи до величного народного дому, де всі барви, й лінії, й форми поєднаються в вищій гармонії? Хто буде там жити—браття наші по духу, чи якісь чужі істоти, що дивитимуться на наші бліді, скорбні тіні, призирливо всміхаючись з високости свого невідомо чим заслуженого щастя? Ні схема, ні план, ні обрахунок, ніяка наука не дадуть нам образу живого, щоб ми

могли його любити чи ненавидіти, а це ж потрібно нам, щоб жити не тільки інтересами своїми та свого покоління. Щоб любити „дальнього свого“, жертвуючи для нього і ближніми й самим собою, треба знати, за віщо його любити, инакше це буде рабство перед невідомим. Хто з нас не має хисту воскрешати ще ненарожденних, той шукає собі „ясновидящих“, щоб повірити видивам їх. І нераз він стрічає фальшивих пророків, про яких мовив давній поет-прозорливець: „Часто покликують вони: так говорить Господь! А Господь не казав їм нічого“. Ті „лже-пророки“ показують на бездушних автоматичних ідолів, кажучи: „ось прийдешня людина, поклоніться їй“, а самі вже ладяться в жерці нового культу, зазіхаючи на традіційну „десятину“... Але нехай не бентежить нікого поява таких лжепророків. Коли такі „практичні люде“ починають спекулювати на якийсь ідеал, то це тільки значить, що той ідеал здатний до життя і має великі шанси на здійснення. Хоча, звісно, кому дорогий ідеал, той мусить тим більше дбати про його чистоту і боронити його від профанування через людську „практичність“.

Ідеал соціялістичний профанується плиткою, чисто буржуазною тенденцією комфорту для комфорту, проведеною у Белламі. Профанується він і дрібним політіканством таких „утопістів“, як Шпронк, Моклер або Галеві, що будують всю прийдешню долю нашого світа на рішенні марокського інцідента, східного питання або франко-россійських відносин. Ці добродії провадять нераз щей иншу „політику“ в своїх „утопіях“. Напр., Галеві запевняє нас, що поліпшення добробуту має приведе тиї маси тільки до повного морального занепаду. Инший знов утопість, Уельс, лякає, що визволений пролетаріят здичавіє так, аж *поїсть* усіх позосталих арістократів і людськість загине від канібальства?.. Ми не можемо згодитись з Анатолем Франсом, немов у цих утопіях відбився щирий песімізм душ, опанованих „світовою тугою“, нам чується в них просто старече гдирання підупалої групи і бажання залякати читачів вигаданим страхіттям соціялізму. Ці політіканські утопії варті уваги з публіцистичного погляду, але з художнього боку вони зовсім нецікаві. Немає в них ні образів нових, ні ситуацій, ні свіжого колоріту, як то ми бачимо в Т. Мора та В. Морріса, цих щирих, поетичних натур, що мали єдину тенденцію—потішити хоч маревом раю наземного своїх страждених сучасників.

З усіх теперішніх утопістів найбільше наближається настроєм до цих двох „утішителів людскости“ Моріс Метерлінк в своєму утопічному творі, недарма названому „Оливне гілля“ (Les rameaux d'olivrer). Нам трудно зважити, до якого відділу літератури залічити цей твір. Це не роман і не оповідання; для поеми в прозі в ньому забагато наукових гіпотез та філософських проблем. Як би він був написаний иншим стилем, ми б залічило його до наукової утопії, як, напр., „Дізгармонії людськости“ Мечнікова, і полишили б його науковій критиці. Але ж „Оливне гілля“, написане стилем Метерлінка, це б то мовою поета-філософа з пророчими нахилами, мовою повною художніх образів, лірічного нестяму. Так писав би Еклезіяст, як би він відродився в оптімісті.

Метерлінк нам говорить, що ми живемо в плідну та рішучу добу, що віки прийдешні заздритимуть нам, свідкам зорі нової ери. Дарма, що курява, збита великим рухом людскости, сліпить нас—від того не меншає величність руху. Ми перебуваємо добу основного обновлення світогляду, а нове розуміння світової сістеми конечне приводить до нової моралі і псіхології. Ми виходимо з періоду релігійного і вступаємо в період науковий, хоч і блукаємо ще навколо правди при димних світачах гіпотез, а магічні слова щей досі керують нами. Хоч релігійність „випарувалася“ з нашого життя, але сумма справедливости, доброcти, громадської сумлінности все більшає, бо такий, видко, закон розвитку людськости, тільки ми не знаємо ще формули свого закону. Кожне наукове відкриття—а їх так багато в наші часи—додає нову рису до того великого невідомого, що мріється на нашому горізонті, тільки ми ще не вміємо поєднати до купи ті риси. Так під час ілюмінації спочатку окремі вогненні фігури спалахують раптом на темному небі, але ми не тямимо, який межи ними зв'язок, поки раптом яскрава нитка поєднає їх в несподівану будову з проміння. Цеї яскравої нитки нам ще бракує, але ми почуваємо, що вона десь є і що досить може одної искри, щоб вона спалахнула. А поки що—ми ждемо, але наше ждання, повне життя й пориванння вперед, кожний новий факт будить нашу думку, не дає їй заснути і тим ратує її й нас від смерти. Ми зрозуміли, що нас оточує жива загадка, а не абстрактне божество індусів чи євреїв, і ми шукаємо відгадки в самому житті, а не в теологичних чи в логичних розумуваннях. Режім нашої думки змінився. Ми були

подібні до сліпців, що марять про вільний світ у замкненій хаті; ми й тепер ще сліпці, але вже нас веде якийсь мовчазний поводатарь то в ліс, то в поле, то на берег моря... Ще заплющені очі, але жадібні, тремтячі руки сягають дерев, мнуть колоски, зривають квітки, натикаються на скелі і поринають в прохолоду хвиль; вуха вчаться одрізняти—для цього ж розуміти не треба—тисячі співів сонця і тіні, вітру й дощу, листя і хвиль...

Ми готуємо шлях новій істоті. Ми закладаємо підвалини нової моралі, що має обходити інтереси не тільки ближнього, але й дальнього, має утворити гармонію не тільки людського, але й всесвітнього життя. Ця нова мораль готує грунтовніші зміни, ніж усі найбільш реформаторські релігії.

Ми маємо причини вірити в кращу долю нашого роду. Найгірші небезпечности вже минули. А перед нами безкрай надії. Може ми збагнемо таємницю того, що тепер зветься законом тяжіння (гравітації), відкриємо її раптом, як радієві проміні, і будемо керувати земною кулею,—тоді нам не страшна смерть сонця, земля буде вічна, людськість її справить до нових світів, до нових сил, нового невичерпаного життя.

Нехай ця безкрая надія непевна, але ж хиба роспач певніший? А коли так, то вибір залежить від нас. Навіщо ж вибірати найгірше?

Ми, немов ті стародавні пророки та праведники Сікстінської капели, пробуваємо в сподіванні, може в остатніх хвилинах сподівання. Здається, ми чуємо рух: гомін надлюдських кроків, ляск величезної брами, пестощі подиху чи світла—хто знає? Але це сподівання—чудова й яскрава хвилина життя, найкраща пора щастя, молодощів, дитинства!...

Так говорить Метерлінк. Поет незбагнутих загадок, містичного жаху смерти, безвихідної самотини людської душі і вічних трагедій нашого життя—заговорив тоном оптіміста. Чи це ж не „знамення часу“? Нехай він, в супереч иншим утопістам, замало значіння надає суто-громадському чинникові, нехай надії його на опанування законами природи замало певні, а з громадського погляду й зайві, але ми, читаючи цю філософську поему в прозі, мимохіть заражаємось її ясним, енергічним, жвавим настроєм—і готові на слово вірити, що людям нема чого впадати в роспач.

Метерлінк поклав в основу своєї утопії зовсім одмінний від инших художній спосіб. Здебільшого утопісти не песімістичного напряму вдавались до способу контрасту, відтіняючи ясну прийдешність похмурими барвами з теперешнього життя. У Метерлінка темне тло зостається десь в глибині, як спогад про хаотичне минуле землі й людськости, а центр картини, її найясніша цята— це теперешній час, і від цеї цяти йдуть проміні в прийдешнє, в безкрай. Подекуди пробивається щось з давніших настроїв Метерлінкових, коли він порівнює своїх сучасників із сліпцями, що навколо себе почувають світло, а в собі темряву носять. Щось є проймаюче і героїчне в цьому образі і, віриться нам, що таким він здаватиметься й дальшим поколінням і через це вони немов рідняться з нами, так як ми, по волі Метерлінка, ріднимось духом з людьми давніх віків, не вважачи на відмінність нашої історичної обстанови.

В „Оливному гиллі“ нема дешевих ефектів, що лехко даються способом різкого контрасту, та нема і втомної одноманітности, що загрожує творові без контрастів,—від неї Метерлінк врятувався, впровадивши трагічний елемент у свою центральну антітезу сліпців, заблуканих посеред світла, і видющих, спізнених на свято світання і через те заздрих на нас, темних.

Метерлінковий оптімізм не вирахований на те, щоб, ідеалізуючи теперешній час, одвертати людей від всякого новаторства. Ні, Метерлінк виразно каже, що він ні в якому разі не боїться за культуру та цівілізацію. Він не вірує ні в „жовту“, ні в яку иншу небезпеку, не страшні йому ні хатні, ні околишні вороги. „Хоч би навіть, каже він,—прийшли варвари з наших сел та городів, зо дна нашого власного життя, то вже ж і вони були б зачеплені тією самою цівілізацію, яку вони ніби-то мали б знищити, адже вони могли б одібрати від нас добра цівілізації неинакше, як тільки вживаючи найголовніші її придбання. Отже, в найгіршому випадку могла б трапитись дочасна задержка, за те по ній настав би новий переділ духовних багатств“. Завважмо, що це говорить той, хто ніколи не виставляв себе речником ідеї пролетаріята, кому часто закидали духовну кревність з „гнилою буржуазією“. Недарма Метерлінк запевняє, що „безмежність кругозору виховує в нас безпосередну величність духа і тоді нам не треба ніякого встановленого кодексу моралі, щоб розуміти наші

обов'язки, сполучені з нашим місцем в природі". Він доказав це власним прикладом.

Хоча, як уже сказано, утопія Метерлінка виходить поза стислі межі нашої теми, але ми спинились на їй так довго тому, що нам видиться в ній нове перехрестя, новий відправний пункт для беллетристичної утопії наших часів. Її провідна думка—безмежність кругозору, тверда свідомість невпинности і поступовости людського розвитку і однаковости в цьому відношенні всіх найрозмаїтіших історичних епох—цей Leitmotiv, навіяний новітньою наукою, повинен витіснити з свідомости дійсне сучасного беллетриста пристарілу ідею про рай і пекло, що неначе б то ділять життя людськости на дві одрубні половині. Тільки несталостю і невиробленостю їх псіхічних звичок можна пояснити дивну живучість цього прімітивного поняття, утвореного наївним дуалізмом первістних релігій. Але є вже тепер ознаки того, що ця нерухомість звичок починає трохи подаватись перед натиском нових ідей.

В новішій, що до часу, беллетристичній утопії Анатоля Франса ми бачимо певні ознаки перемоги новітнього прінціпу над старосвітським, але сліди їх боротьби в ній ще занадто помітні і це відбилось навіть на її формі. А. Франс назвав свою книжку „На білому камені" (Sur la pierre blanche), взявши до неї епіграф з Платона: „Ти неначе спав на білому камені, посеред народа снів". І техніка твору чимало нагадує Платонову,—він цілий складається з ряда діялогів, сполучених до купи досить слабо й довільно. Не можна сказати, щоб від цього твір легше читався: повсякчасна зміна аргументів pro і contra, що не раз зводяться на нівець, часті й довгі ухиляння на бік, важкий багаж ерудіції розмовників інтелігентів (intellectuels),—все це чимало томить і нераз навіть дратує трудністю вишукування провідної нитки. Але певне ця форма була псіхологічно конечною для А. Франса. Він либонь сам шукав і не знайшов виразного погляду на цікаве для нього питання, через те він, не вдаючись до штучних висновків, просто виложив самий процес шукання і полишив читачеві давати собі з тим раду, як хоче.

Серед діялогів (дуже мало беллетристичних) компанії французьких інтелігентних турістів з ученим італьянським археологом на всякі історичні, публіцистичні та утопічні теми А. Франс умі-

стив два „оповідання“, що неначе б то прочитали два розмовники до слуху своїм товаришам. Оповідання ці складаються, властиве, теж з діялогів. Перше: діялог римського проконсула Галліона в Корінті з своїми приятелями патриціями та з грецьким софістом, перерваний раз епізодом сперечки апостола Павла з корінтськими евреями-колоністами. Цей епізод єдине живе місце в цьому академічно-важкому оповіданні про розмови, але Галліон з приятелями хутко перейшов над апостолом і його „сектою“ до „порядку дневного“, це б то до своїх безконечних розмов на утопічні теми. Вгадуючи долю прийдешніх людей і релігій, римські інтелігенти І-го в. по Р. Х. зовсім спустили з уваги майбутнє панування „секти“ християнства, бо не могли визволитись від помилок свого часу і вийти поза тісний античний кругозір. Це, видко, стало за осторогу інтелігентам XX в., бо вони пильнували, щоб не проминути в своїх діялогах соціялізму, хоч він очевидячки здається їм „сектою“, а один з компанії прочитав навіть своє оповідання-утопію про прийдешній лад, збудований на соціялістичний зразок.

Перед цим оповіданням приятелі багато балакали про те, як належить писати утопії: утопія повинна малювати не те, що бажане, а те, що може бути; утопіст повинен визволитись від сучасної йому моралі і намагатися збагнути мораль прийдешню, залежну від прийдешнього ладу життя, і це не для яких „поучений“ чи потіх, а просто для шукання правди. Не слід заглядати в надто далеку прийдешність, бо то мало порушить сучасних нам людей. Утопість мусить бути напоготові прийняти всяку догану від сучасників, бо люде здебільшого не можуть стерпіти думки, що їх теперішня мораль невічна, а згодом може вважатиметься неморальністю. Проте слід пам'ятати, що все ж в людській натурі є якийсь такий „незмінний фонд“, що як він щезне, то зникне й саме розуміння про людину, як про певний біологічний тип.

Вигаданий автор уміщеної серед розмов утопії-оповідання, названої Par la porte de corne ou par la porte d'ivoire, робить заяву, що він мав одвагу одірватись від моральних забобонів свого часу і дивиться цілком спокійно і на сучасне життя і на всякі можливости. Однак з перших рядків його оповідання чується тон скорботний, навіть мізантропічний, хоч він і заглушає це розумуванням на тему, що нема лиха без добра, а добра без лиха. Потім він згадує про колишнього свого вчителя соціяліста, що ми

мохіть виховав з свого буржуазного ученика не революціонера, а переконаного лицеміра, зневажливого до сучасного соціяльного ладу, але свідомо покірного всьому тому, до чого пошани сам не має. З цим спогадом вигаданий автор заснув і через те ми отримали найбанальнішу форму утопії—сна, неможливого, ненатурального сна, зложеного переважно з діялогів теоретичних, з історичних вказівок та з маси технічних подробиць. Про нову мораль ми довідуємось дуже мало, нова псіхологія там і не сниться. Головна відзнака нової моралі супроти нашої це та, що по ній негодиться годувати нікого, хто не працює, хиба що слабих. В Новій Франції гостя, що прибув „дуже здалека", не приймають і не частують, як то бувало у всі попередні віки, а голодного й виснаженого посилають на фабрику, де він стоїть нерухомо до вечора, дивлячись, як машини-самольоти працюють, а вже по цій „роботі" дістає страву з громадської кухні і до того приправу з просторих поучаючих розмов (це вже gratis). За обідом жінки в хлоп'ячих убраннях балакають про операції і функції товстої кишки (нова естетіка!) і вкупі з чоловіками показують ново-утопійську ґречність гостеві: вихваляють усе своє і ганять звичаї тієї країни, звідки, як вони думають, походить гість. Та й самому гостеві перепадає: його в вічі „дурнем" називають, але він „спокійно" терпить такі об'яви нової звичайности, і за те його винагорожують довжезними розповідями про те, про що він і сам міг би вичитати, та щей в кращому викладі, з творів різних ідеологів-соціялістів. Правда, нові утопійці додають деякі поправки: вони кажуть, що при новому ладі слова Рівність, Братерство і Воля стратили всяке значіння і вважаються навіть „шкодливими", яко „фальшиві ідеали", що взагалі не ухваляються в новій державі. Цікава теж історична справка про Россію: ця країна здобула собі конституційний лад найпізніше з усіх і то тоді, як уже „кожен мужик" міг діставати через бездротовий телефон, „лежачи в ліжку", найсвіжіші новинки агітаційного красномовства з Марселя і Берліна... Межинародній мир забезпечено так, як у народа Врільля, якимись „проміннями У", бо ними можна миттю знищити „мілійони варварів", натиснувши клавішу якогось згубливого роялю, а „громова зона" обороняє межі „цівілізації" від запізнених в громадському розвитку „варварів" — це, бачте, така „нова політика". „Нова" фізіологія зробила відкриття, що люде діляться не на два,

а на три пола,—третій пол це щось наче „робочі пчоли“; завдяки їм инші два поли можуть без страху перенаселення „потурати своїм бажанням“, як того *вимагає* нова мораль: формального шлюбу і спадщини у них, звісно, нема, а про спадковість і псіхологічні наслідки всякого необачного потурання вони якось не думають.

Оце і вся нова мораль. Прийдешні люде кажуть, що й при ній все таки істнують в житті „скупі й марнотратники, роботящі й ліниві, багаті й убогі, щасливі й нещасні, вдоволені й невдоволені“, бо це ж і є „незмінний фонд“ людськости. Ми готові цьому вірити, але шкода, що нам це тільки росказано, а не показано, як годилось би в беллетристичному оповіданні. Нам дано тільки сухе перечислення „цнот і вад“, а не змальовано *форм* їх при нових умовах, нам росказано тільки про ті умови життя, а самого *життя* ми не бачимо, замість нової *псіхології* ми довідались тільки про якусь ніби то нову мораль. Замість живих людей, ми бачили знову маріонеток, як у Белламі і йому подібних „утопістів“.

Між иншим, в утопії А. Франса росказується й про нове мистецтво: прийдешні поети залишили зовсім глузд і зміст і пишуть якісь „делікатні речі“ особливою мовою з особливою граматікою, вживаючи консонансів та алітерації (зовсім, як французькі декаденти!). Театр живе самою лірікою, драма, комедія й трагедія втратили інтерес, але музика й пластіка процвітають. Прийдешні люде кажуть, що так далеко краще. Про смак нема що сперечатись...

Росказується теж і про прийдеші релігії, що їх чимало: релігія людськости, християнство, позітівізм, спірітізм і т. и. Але нічого живого з цього перечислення не виходить.

Раз тільки, на закінчення, автор спробував дати живу сценку, та й та вийшла, на жаль, непевного смаку. Змальовано там, як автор ні з того, ні з цього почав залицятись до ледве знайомої жінки на вулиці, і все йшло „як звичайно в таких випадках“, мовляв автор, от-от уже наближався „ріскований“ момент— аж тут слуга перебив віщий сон свого пана і ми вже ніколи не довідаємось, як поводяться нові жінки в сітуаціях, позичених з старих бульварних романів.

Прослухавши оповідання, один приятель автора згадав Платонові слова, поставлені в епіграфі всеї книжки. Давно бренить ця красна антична фраза після оповідання, де нема ні легкости сна, ні фантастики видива, ні навіть жадного народа!... Другий приятель заявив, що він не бажає, але й не боїться пришестя соціялізму, бо як і всі великі політичні та релігійні напрями, соціялізм, запанувавши, зміниться й спотвориться до непізнання. Зрештою, рішає вся компанія, людськість властиве мало міняється, а коли зміниться, то це вже буде надлюдськість, і ми вже будемо для неї все одно, що для нас наші „предки“, допотопні мавпи...

Отак все цеє „грище думок“ зводиться на нівець. З публіцістичного погляду можна б пояснити такий порожній результат класовим становищем автора, що не може одірвати своїх звичок від того ладу, якого вже не поважає, то й тішить себе тим, що, мовляв, і кожен инший лад не кращий. З погляду літературно-психологічного неживий характер цеї утопії поясняється тим, що почуття автора зосталось незачеплене його темою, а тільки розум озвався довгою вібрацією та й загубивсь у просторі.

Але краще б робили резоньори-утопісти, як би викладали свої думки в спеціяльних розправах і нехай би тоді філософи та моралісти цінували їх—серед тих думок є справді багато вартих уваги, дотепних і навіть орігінальних. Тільки навіщо розмальовувати тії схеми аби-якими, линючими фарбами і видавати їх за справжні картини? Віримо, що це робиться з найкращими замірами, але ті заміри вже вимостили пекло зневір'я в найкращі ідеали сучасної людськости, розчарування в ще недосягненій меті, страху й роспачі за „душу живу“ прийдешньої людини. Коли ж розвіється отой кошмар? Коли з'явиться щирий мистець і покаже нам „на незмінному ґрунті“ нові, справжні картині, повні художньої правди і нерозлучної з нею краси?

Вже ми бачимо „предтечу“ в постаті Метерлінка, що готує „шляхи господні“ в пустині, досі неплідній, беллетристичної утопії; деякі „знамення часу“ відбились і на А. Франсі, а давніші утопісти Томас Мор і Вільям Морріс та гурт поетів посіяли чимало живих зерен на тому облозі, тільки зерна ті ще ждуть якоїсь живущої сили—може бурі?—щоб зійти й процвісти. Коли б який новітній утопіст, мистець натурою, продумав, а головно пе-

ревірив і освітив почуттям ті елементи, які вже досі визначились в беллетристичній утопії, то він уже міг би створити видиво прийдешнього *життя*, а не вмірання людськости. Котрий момент взяв би він з того життя, дальший чи ближчий, це залежало б від його фантазії, бо їй не можна становити штучних границь, але як би він малював *життя*, то змалював би у всякім разі й боротьбу з її стражданням і може навчив би нас любити й поважати її, яко високий й конечний життьовий чинник. Адже не страждання, конечне сполучене з боротьбою, робить її часто ганебною й брудною, а ті умови, в яких вона відбувається тепер. Сором не болю від ран, а того, що вони завдані биттям головою об золотий мур, виведений нашими ж власними руками. Ганебне не трагічне горе подоланого в чесному бою, не те високе щастя, що здобувається перемогою в рівному поєдинку, ганебне те, коли безсила лютість душить невільника, що сам себе запродав у неволю, а мусить цілувати руку панові своєму, хоч ладен би був гризти її; ще ганебніша тупа самовтіха рабовластника, що чваниться скарбами, здобутими з чужої поневоленої праці. Брудні не інстінкти й пристрасті наші, а їх спотворення через купівлю й продаж того, що не повинно ставитись на торг. Оцей сором, ганьба й бруд заводять гнилизну в нашому житті. Всі розглянуті тута утопісти від Т. Мора і до А. Франса згожуються в цьому, свідомо чи несвідомо, і їх оптімізм чи пессімізм залежить від їх певности чи непевности в тому, що ця гнилизна може зникнути колись із людського життя. Але самого переконання чи скептицизму ще мало для утопіста-*беллетриста*. А. Франс даремне становить ідеалом для такого беллетриста „не бажати й не боятись“,—кому „ні гаряче, ні зимно“ від думки про можливість инших, справедливіших, або тяжчих форм життя людськости, той краще б не брався до пера, щоб писати „утопію“, бо напевне вона вийде в нього „подібна до міді дзвінкої“ і своєю мертвотою тільки вгашатиме живий дух читача. Але хто здатний почувати щастя й горе, боротьбу й перемоги „дальнього свого“ на просторі всіх віків прийдешніх, хто тямить розпізнавати не тільки кришталі та скам'янілости людської псіхології, що звуться „моралью“, але й живі індівідуальні форми її, хто має снагу на основі їх творити живі, не автоматичні образи, той нехай би не ховав світача свого під накриття, а постановив його на високому місці просвічувати шля-

хи в прийдешнє. Учений скаже нам, чи певні ті шляхи, чи справді доведуть вони до визначеної мети; публіцист оцінить, чи справедливі вони та чи користна й сама мета; але тільки беллетрист і поет можуть нам росказати про терни та квітки нових шляхів, про світло й плями нових світачів. Вкупі з митцями будемо ми прагнути й боятись, любити й ненавидіти, будемо жити не тільки в минулому й теперешньому, але й в прийдешньому, але й у вічности, наскільки може сягнути в неї наша фантазія. Хто відкриває прийдешність нашому почуттю, той поширює межі вічности нашій душі.

Леся Українка.

З віршів С. Черкасенка.

I. НАДІЇ.

Ні, не дарма оті, друже, надії
В серці кохалися в нас крадькома,
Тихо бреніли, мов струни живії,
Завжди будили бажання нові,—
Ні, не дарма!
Ні, не дарма вони ясно зоріли:
Люто в житті нас давила зіма,
Палко ж огні їх нам душу зогріли,
Серце завзяттям в борні запалили,—
Ні, не дарма!
Ні, не дарма!... Наше серце палає,
Хочеться жити, боротись з всіма,
Хто нас в дорозі до правди спиняє.
О, не даремно та сила буяє,
Ні, не дарма!

II. ОСІННІ.

Ранком вийшла ти в садочок:
Вітер, дощ з імлою...
Ти ж співаєш і смієшся,
Ніби в день весною.
Я не знаю,—яку радість
Треба в серці мати,
Щоб на холоді в негоду
Пісеньку співати.
«О, мій друже! Хай похмурий
Листопад лютує,
В кого ж серце молодеє—
Травень там панує!»

СЛІПЦІ.

М. МЕТЕРЛІНКА.

ДІЄВІ ОСОБИ.

Пан-отець.
Сліпці 1, 2 та 3-й—сліпі зроду.
Найстаріший сліпець.
П'ятий сліпець.
Шостий сліпець.
Троє бабусь сліпих на молитві.
Найстаріша сліпа.
Молода сліпа.
Молодяй сліпий.
Божевільна сліпа.

Одвічний праліс на півночі під глибоким зоряним небом.—Посередині, до фону ночі, сидить глибокого віку пан-отець, загорнувшись у широкий чорний плащ. Голова йому й плечі, злегка відкинені і мертво непорушні, спираються на величезний дуплястий дуб. Мертвосине воскове обличча з напівростуленими посинілими губами. Німі, нерухомі очі не дивляться вже на видиму сторону вічности і здаються закрівавленими від давніх жалів та сліз. Волосся, як молоко біле, упадає шорсткими і рідкими пасмами на обличча, що більш освітлене і потомлене, як усе те, що його оточає в німому мовчанні похмурого лісу. Худі руки лежать зціплені на колінах.—Праворуч шестеро старих сліпців сидять на камінні, на пнях та на мертвому листі.—Ліворуч, проти сліпців, але відгорожені від них буреломом та брилами скель, сидить шестеро жінок, так само сліпих. Троє з них молиться і не перестаючи лементує глухим голосом. Четверта дуже стара. Пята, в поставі німого божевілля, тримає на колінах сонну дитинку. Шоста в розцвіті віку, її волосся вкриває всю її постать. Вона, як і сліпці, в широкій темній і однаковій одежі. Здебільшого чекають, спершись ліктями на коліна і

взявши голову в руки; і всі, здається, втратили звичку до даремного жесту і не повертали вже голови до приглушеного і неспокійного гомону Острова. Великі похоронні дерева, тис, плакучі верби, цитриси їх укривали своїми тінями. Кущик довгих хирних асфодель цвів собі в потемку, недалеко пан-отця. Лежав густий морок, не вважаючи на світло місячне, що силкується то тут, то там на хвилину прогнати темряву листя.

Сліпець 1. Він ще не вертається?

Сліп. 2. Ви мене збудили.

Сліп. 3. І я спав.

Сліп. 1. Він ще не вертається?

Сліп. 2. Я не чую, щоб хто йшов.

Сліп. 3. Час вертатись до шпиталю.

Сліп. 1. Треба б знати, де ми є.

Сліп. 2. Вже й холодно стало, відколи він пішов.

Найстаріший сліпець. Чи хто знає, де ми є?

Найстаріша сліпа. Ми йшли дуже довго; ми мабуть далеко від шпиталю.

Сліп. 1. А жінки напроти нас?

Н. сліпа. Ми сидимо напроти вас.

Сліп. 1. Чекайте, я прийду до вас. (*Він устає й налапує*). Де ви є? Говоріть, щоб я чув, де ви є!

Н. сліпа. Тут, ми сидимо на камінні.

Сліп. 1. (*Він іде і натикається на дерево і брили скелі*). Що є між нами...

Сліп. 2. Краще не рушати.

Сліп. 3. Де ви сидите? Чи не прийшли б ви до нас?

Н. сліпа. Ми не сміємо підвестись.

Сліп. 3. Нащо він нас розділив?

Сліп. 1. Я чую, жінки моляться.

Сліп. 2. Так, це три бабусі моляться.

Сліп. 1. Тепер не час молитись.

Сліп. 2. Ви зараз молитиметесь у спальні! (*Три бабусі все моляться*).

Сліп. 3. Хтів би я знати, коло кого я сижу?

Сліп. 2. Я гадаю, що це я коло вас. (*Лапають кругом себе*).

Сліп. 3. Ми не можемо доторкнутися до себе!

Сліп. 2. А проте ми недалеко один одного. (*Він лапа кругом себе і штовхає кийком п'ятою сліпою, що глухо стоїне*). Той, що не чує, коло нас!

Сліп. 1. Я не чую всіх; нас було зараз шестеро.

Сліп. 2. Я починаю догадуватись. Спитаймо теж жінок; треба знати на що зважитись. Я все чую бабусь, що вони моляться; хиба вони вкупі?

Н. сліпа. Вони сидять біля мене на скелі.

Сліп. 1. Я сиджу на сухому листі.

Сліп. 3. А та гарна сліпа, де вона?

Н. сліпа. Вона біля тих, що моляться.

Сліп. 2. Де божевільна і її дитина?

Молодий сліпець. Воно спить; не будіть його.

Сліп. 1. О, як ви далеко від нас! Я думав, що ви напроти мене.

Сліп. 3. Ми знаємо майже все, що нам треба знати; побалакаймо трохи, поки надійде пан-отець.

Н. сліпа. Він сказав нам, щоб ми чекали його мовчки.

Сліп. 3. Ми ж не в церкві.

Н. сліпа. Ви не знаєте, де ми є?

Сліп. 3. Мені страшно, як я мовчу.

Сліп. 2. Чи ви не знаєте, де пішов пан-отець?

Сліп. 3. Мені здається, що він нас покинув дуже давно.

Сліп. 1. Він дуже постарів. Мені здається, що він сам від якогось часу вже не бачить. Він не хоче тільки признатись, боячись, щоб хто инший не став на його місце між нами; але я маю призру, що він майже нічого не бачить. Нам треба б иншого поводиря. Він і не слухає нас та й нас дуже багато. В господі тільки він та три черниці видющі; і всі вони старіщі від нас. Я певен, що він зблудив і тепер шукає дороги. Де він пішов? Він не має права нас кидати тут...

Сліпий дід. Він пішов дуже далеко; я думаю, що він справді казав жінкам.

Сліп. 1. Він тільки жінкам і каже! Хиба ж нас і на світі вже нема? Нарешті доведеться на його поскаржитись.

Сліп. дід. Кому ви маєте скаржитись?

Сліп. 1. Я ще не знаю; ми побачимо, побачимо. Але ж де він пішов? Я спитаюся жінок.

Сліпа бабуся. Він знемігся, так довго йдучи. Я гадаю, що він сів на хвильку між нами. Від кількох днів він дуже сумний і кволий. Як лікарь умер, він став боятись. Він сам один. Він майже не балакає. Я не знаю, що сталося. Він конче хотів сьогодні піти. Він казав, що хоче бачити Острів під сонцем в останнє перед зімою. Йому здається, що зіма буде дуже довга й холодна... і що крига вже суне з півночі. Він був дуже неспокійний. Кажуть, що з великих громових туч за ці дні річка сповнилася і всі греблі попроривало. Казав ще він, що й море його лякає; йому здається, що воно знечев'я бушує, а берегові скелі не досить високі. Він хотів бачити, а нам не сказав, що він побачив. На мою думку, він пішов по хліб, по воду для божевільної. Він казав, що йому далека дорога... Треба почекати.

Молода сліпа. Ідучи він узяв мене за руки і руки йому тремтіли. Наче йому страшно було. Потім він мене поцілував...

Сліп. 1. О! о!

Мол. сліпа. Я його спитала, що сталося. Він мені сказав, що не знає. Він сказав, що годі дідам царювати, може...

Сліп. 1. Що цим він хотів сказати?

Мол. сліп. Я його не зрозуміла. Він мені сказав, що піде до великого маяка.

Сліп. 1. Хиба є маяк?

Мол. сліп. Є, на Острові, на півночі. Я думаю ми недалечко від його. Він казав, що бачить його світло звідци крізь листя. Він мені ніколи не здавався таким смутним, як сьогодня; мені здається, він кілька день плаче. Не знаю чому, я теж заплакала, не бачучи його. Я не чула, як він пішов. Я його більш не питала. Я почула, що він гірко всміхається, почула, що він заплющив очі і хоче мовчати...

Сліп. 1. Він нам нічого не казав про це!

Мол. сліп. Ви його не слухаєте, як він говорить.

Сліп. бабуся. Ви всі бурчите, як він говорить.

Сліп. 2. Він нам сказав просто: на-добраніч і пішов.

Сліп. 3. Вже либонь не рано.

Сліп. 1. На відході він сказав двічі чи тричі «на добраніч», наче він спати йшов. Я чув, що він на мене дивився, кажучи: «на-добраніч, на-добраніч». Голос міниться, коли дивишся пильно на кого.

Сліп. 5. Змилуйтеся над сліпцями!

Сліп. 1. Хто це говорить так без причини?

Сліп. 2. Певно, це той глухий.

Сліп. 1. Тихо!—тепер не час канючити.

Сліп. 3. Кудою пішов він по хліб та воду?

Сліп. бабуся. Він пішов до моря.

Сліп. 3. В його літа чого б так ходити до моря?

Сліп. 2. Чи ми біля моря?

Сліп. бабуся. Так, помовчіть трохи, ви його почуєте. *(Чути поблизу, як спокійне море рокоче проти скель).*

Сліп. 2. Я чую тільки, що три бабусі моляться.

Сліп. бабуся. Прислухайтесь, ви його почуєте крізь їх молитви.

Сліп. 2. Так, я чую щось, що не далеко від нас.

Сліп. дід. Воно спало і немов прокидається.

Сліп. 1. Йому не треба було нас вести сюди; я не люблю цього шелесту.

Сліп. дід. Ви добре знаєте, що Острів не великий і що море чути, як тільки вийдеш поза браму шпиталю.

Сліп. 2. Я ніколи його не чув.

Сліп. 3. Мені здається, що воно сьогодня біля нас; мені не мило чути його зблизька.

Сліп. 2. І мені; зрештою, ми й не просимося з хати.

Сліп. 3. Ми ніколи сюди не заходили; і не було чого нас вести так далеко.

Сліп. 3. Сьогодня вранці було так гарно. Він хотів, щоб ми погуляли останні сояшні дні, перш як замкнутись у шпиталі на цілу зіму.

Сліп. 1. Мені б краще лишитись дома.

Н. сліпа. Він теж казав, що нам треба трохи пізнати наш островець. Він сам його усього не обходив; є гора, що на неї ще ніхто не вилазив, є долини, куди неохоче спускаються, і печері, куди й досі ще ніхто не заглядав. Нарешті він казав, що не треба завжди чекати на сонце під склепінням спальні; він хотів нас вивести на край моря, він пішов туди сам.

Н. сліпа. Його правда. Треба запобігати світа.

Сліп. 1. Але нема чого бачити там.

Сліп. 2. Чи ж ми навсонні тепер?

Сліп. 6. Навряд; мені здається, що дуже пізно.

Сліп. 2. Яка година?

Инші сліпці. Я не знаю.—Ніхто цього не знає.

Сліп. 2. Хиба ще видно? *(шостому сліпому).* Де ви є?—Побачте; ви бачите трохи,—побачте.

Сліп. 6. Мені здається, дуже темно; коли сояшно, то я бачу синю смужку під віками; я вже її давно бачив; але тепер я вже нічого не розбіраю.

Сліп. 1. Я знаю, що пізно, як їсти хочу, а тепер саме мені хочеться їсти.

Сліп. 3. Гляньте но на небо; може ви там що побачите. (*Всі дивляться на небо, окрім трьох сліпих зроду, що, як перше, дивляться в землю.*

Сліп. 6. Я не знаю, чи ми під небом.

Сліп. 1. Голос лунає так, наче б ми в печері.

Н. сліпець. Я гадаю, він так лунає тим, що тепер вечір.

Мол. сліпий. Мені здається, я чую місячне світло в себе на руках.

Н. сліпа. Я думаю, що зорі на небі, я їх чую.

Мол. сліпа. Я теж.

Сліп. 1. Я не чую жадного шелесту.

Сліп. 2. Я тільки чую, як ми дишемо!

Н. сліпець. Я гадаю, що жінки мають рацію.

Сліп. 1. Я ніколи не чув зір.

Два инших сліпця. Ми теж. (*Між листом чути, як перелітає нічне птаство*).

Сліп. 2. Слухайте! Слухайте! Щось є над нами? Чи ви чуєте?

Н. сліпець. Щось промайнуло між небом і нами!

Сліп. 1. Я не знаю, що це за шелест. Я б хотів повернутись додому.

Сліп. 2. Треба б знати, де ми!

Сліп. 6. Я пробував устати; та тільки колючки круг мене; і рук простягти не можна.

Сліп. 3. Треба б знати, де ми!

Н. сліпець. Ми не можемо цього знати.

Сліп. 6. Мабуть ми дуже далеко від хати; я не розумію жадного шелесту.

Сліп. 3. Вже давно я чую дух мергового листу!

Сліп. 6. Може хто бачив Острів давніше і може нам сказати, де ми є?

Н. сліпа. Ми всі вже були сліпі, як сюди прибули.

Сліп. 1. Ми ніколи не були видющі.

Сліп. 2. Даремна турбота; він незабаром вернеться; почекаймо ще; але надалі ми вже не будемо з ним виходити.

Н. сліпець. Ми не можемо виходити самі.

Сліп. 1. Ми не будемо виходити більше, волію не виходити.

Сліп. 2. Нам і не хотілось виходити, ніхто його не просив.

Н. сліпа. На Острові свято було; ми виходимо завжди по великих святах.

Сліп. 3. Він прийшов і розбуркав мене за плече, як ще я спав, кажучи: вставайте, вставайте, вже час, сонце високо підбилось. Чи це правда? Я цього не завважив. Я ніколи не бачив сонця.

Н. сліпець. А я бачив сонце, як був ще дуже молодий.

Н. сліпа. Я так само; давно вже; коли я була дитиною; вже майже й не пам'ятаю тепер.

Сліп. 3. Чого він хоче, щоб ми виходили що разу, як сонце показується? Хто його бачить? Я не знаю ніколи чи то день, чи то ніч.

Сліп. 6. Я волію виходити в південь; я тоді чую велику ясність; і мої очі силкуються відкритись.

Сліп. 3. А мені краще зіставатися в ідальні коло комінка; сьогодні рано він так добре розжеврівся...

Сліп. 2. Він міг нас вивести на сонце у двір; там за муром; не можна вийти, та нема чого й боятись, коли двері замкнені, я їх завжди замикаю.—Нащо ви мене торкаєте за лівий лікоть?

Сліп. 1. Я вас не торкав; я не можу вас досягти.

Сліп. 2. Я вам кажу, щось мене торкнуло за лікоть.

Сліп. 1. Ніхто з нас не торкав.

Н. сліпа. Боже мій! Боже! скажіть нам, де ми!

Сліп. 1. Ми ж не можемо вік чекати! (*Годинник дуже далеко б'є помалу дванадцяту*).

Н. сліпа. Як ми далеко від шпиталю!

Н. сліпець. Північ!

Сліп. 2. Південь! Хто це знає? Кажіть!

Сліп. 6. Я не знаю; але на мою думку ми в затінку.

Сліп. 1. Я нічого не вгадую; ми надто довго спали.

Сліп. 2. Я їсти хочу.

Инші сліпці. Ми й їсти, й пити хочемо.

Сліп. 2. Чи довго вже ми тут?

Н. сліпа. Мені здається, що я вік тут.

Сліп. 6. Я починаю тямити, де ми є...

Сліп. 3. Треба б іти тудою, де північ вибило... (*Всі нічні птахи переполошилися зразу в темряві).*

Сліп. 1. Чи ви чуєте? Чуєте?

Сліп. 2. Хиба ми тут не самі?

Сліп. 3. Я вже давно щось чую; нас слухають.—Хиба він вернувся.

Сліп. 1. Я не знаю, що це; це над нами.

Сліп. 2. Хиба инші нічого не чули? Ви все мовчите!

Н. сліпець. Ми й досі чуємо.

Мол. сліпий. Я чую крила навкруги.

Н. сліпа. Боже мій, Боже! скажіть, де ми є?

Сліп. 6. Я починаю тямити, де ми... шпиталь по тім боці великої річки; ми перейшли старий міст. Він нас повів на північ Острова. Ми близько річки і може б ми її чули, як би прислухались трохи...Треба б піти до берега, коли він не вернеться. Там проходять день і ніч великі кораблі, і матроси нас побачуть на березі. А може ми в лісі, що оточає маяка; але я не знаю з його виходу... Хто піде за мною?

Сліп. 1. Сидімо тут! почекаймо ще; не знати, де дорога до великої ріки, а навкруги шпиталя болота! почекаймо, почекаймо... Він вернеться; треба, щоб він вернувся!

Сліп. 6. Чи хто знає, кудою ми йшли. Ідучи він казав нам це.

Сліп. 1. Я не звернув уваги.

Сліп. 6. Чи хто слухав?

Сліп. 3. Треба його слухати надалі.

Сліп. 6. Чи хто з нас родився на Острові?

Н. сліпець. Добре ви знаєте, що ми поприїздили звідкись инде.

Н. сліпа. Ми приїхали зза моря.

Сліп. 1. Я трохи не вмер, як переїздив.

Сліп. 2. Я так само; ми приїхали разом.

Сліп. 3. Ми всі троє одної парахвії.

Сліп. 1. Кажуть, її можна бачити звідси ясної доби, на північ. Вона не має дзвіниці.

Сліп. 3. Нас висаджено випадком тут.

Н. сліпа. Я з иншого місця.

Сліп. 2. Звідки ви?

Н. сліпа. Годі вже мені про те й думати... Я вже майже й не пам'ятаю, коли про це кажу... Це дуже давно... Там було холодніше, ніж тут.

Мол. сліпа. Я приїхала дуже здалека.

Сліп. 1. Звідки ж ви?

Мол. сліпа. Я не знаю цього сказати. Як хочете ви, щоб я вам сказала? Це дуже далеко звідси, це за морем. Я приїхала з великого краю... Я б могла це вам тільки на мигах показати, але ми нічого не бачимо. Я мандрувала дуже довго... Але я бачила сонце, воду і вогонь, гори, обличча і чудні квітки. Таких нема тут на Острові; тут надто тм'яно й холодно... З того часу, як я не бачу, я не пізнаю їх духу... Але я бачила моїх батьків і сестер... Я була надто молода, щоб знати, де я... Я гулялася ще край моря. Але я ж пам'ятаю, що я бачила! Одного дня я дивилася на сніг з вершку гори... Я починала вгадувати тих, що будуть нещасливі...

Сліп. 1. Що хочете ви сказати?

Мол. сліпа. Я часом і тепер вгадую їх по голосу... Я маю згадки, що ясніші, як я про них не думаю...

Сліп. 1. А я не маю згадок... *(Понад деревами з криком пролітають великі мандрівні птахи).*

Н. сліпець. Щось понад головою пролітає!

Сліп. 2. Навіщо ви прибули сюди?

Н. сліпа. Кого це ви питаєте?

Сліп. 2. Нашу молоду сестру.

Мол. сліпа. Мені сказано, що він може мене вилічити. Він мені сказав, що я побачу день, і тоді покину Острів.

Сліп. 1. Ми б хотіли усі покинути Острів.

Сліп. 2. Ми тут довіку будемо!

Сліп. 3. Він надто старий; він не матиме часу нас лічити.

Мол. сліпа. Віки мені заплющені; але я чую, що мої очі живі.

Сліп. 1. Мої росплющені.

Сліп. 2. Я сплю, росплющивши очі.

Сліп. 3. Киньмо балакати про наші очі!

Сліп. 2. Чи ви давно тут?

Н. сліпець. Одного вечора, на молитві, почув я незнайомий жіночий голос; і по голосу почув, що ви ще дуже молоді. Я хотів був вас бачити, вас чути...

Сліп. 1. А я цього й не завважив.

Сліп. 2. Він ніколи не дає нам знати.

Сліп. 6. Кажуть, що ви надзвичайно гарні.

Мол. сліпа. Я себе ніколи не бачила.

Н. сліпець. Ми ніколи не бачили один одного. Ми питаємо себе і відповідаємо; ми живемо вкупі, і завжди вкупі, але ми не знаємо, що ми таке!... І даремно ми торкаємось руками; очі б краще тут у пригоді стали, як руки...

Сліп. 6. Я часом бачу ваші тіні, як ви проти сонця.

Н. сліпець. Ми ніколи не бачили будинку, де ми живемо; даремно ми лапаємо мури і вікна; ми не знаємо, де ми живемо!

Н. сліпа. Кажуть, що це старий замок, дуже похмурий і старий, не видно там ніколи світла, опріч як у башті, де покій пан-отця.

Сліп. 1. Не треба світла тим, хто не бачить.

Сліп. 6. Коли я пасу отару поблизу шпиталю, то вівці самі вертаються додому, побачивши ввечері це світло в башті... і ніколи ще не зблудили.

Н. сліпець. Ото ми довгі літа вкупі, а не бачились ніколи! Неначе ми завжди на самоті!... Треба бачити, щоб любити...

Н. сліпа. Мені часом сниться, що я бачу...

Н. сліпець. А я бачу тільки уві сні...

Сліп. 1. Звичайно, я тільки впівночі бачу сни. (*Вітер хитає лісом і сила листу падає*).

Сліп. 5. Хто це торкнувся моїх рук.

Сліп. 1. Щось пада кругом нас.

Н. сліпець. Це зверху; я не знаю, що це...

Сліп. 5. Хто це торкнув мене за руки? Я спав; дайте мені спати.

Н. сліпець. Ніхто не торкав вас за руки.

Сліп. 5. Хто мене взяв за руки? Відповідайте голосно, я трохи не дочуваю...

Н. сліп. Ми й самі не знаємо.

Сліп. 5. Нас прийшли повідомити?

Сліп. 1. Нема чого відказувати; він нічого не чує.

Сліп. 3. Треба признатись, що глухі дуже нещасливі.

Н. сліпа. Мені надокучило сидіти.

Сліп. 6. Мені обридло тут бути!

Сліп. 2. Мені здається, що ми так далеко одно від одного. Попробуймо сісти ближче; мені стає холодно...

Сліп. 3. Я боюся встати! краще вже собі сидіти.

Н. сліпець. Не знати, що може бути між нами.

Сліп. 6. Я думаю, що мої руки в крові; я хотів би встати.

Сліп. 3. Я чую, що ви нахиляєтесь до мене. (*Божевільна сліпа тре собі дуже очі, стогнучи і уперто обертаючись до непорушного пан-отця).*

Сліп. 1. Я чую ще якийсь шелест.

Н. сліпа. Я думаю, це наша бідна сестра тре собі очі.

Сліп. 2. Вона раз-у-раз це робить; я це чую що-ночі.

Сліп. 3. Вона божевільна, вона ніколи нічого не говорить.

Н. сліпа. Вона не говорить з того часу вже, як у неї найшлася дитинка... Вона, здається, завжди боїться...

Н. сліпець. Вам не страшно тут?

Сліп. 1. Кому?

Н. сліпець. Усім вам.

Н. сліпа. Так, так, нам страшно!

М. сліпець. Нам давно вже страшно!

Сліп. 1. Чому це ви питаєте?

Н. сліпець. Я не знаю, чому це я питаю!... Мені здається, я чую плач між нами.

Сліп. 1. Не треба боятись; я гадаю, це божевільна...

Н. сліпець. Є ще щось... Я певен, що є ще щось... Не тільки цього я боюся...

Н. сліпа. Вона плаче завжди, як іде годувати своєї дитини.

Сліп. 1. Це тільки вона так плаче.

Н. сліпа. Кажуть, що вона ще бачить часами.

Сліп. 1. Не чути, щоб плакали инші...

Н. сліпець. Треба бачити, щоб плакати...

Мол. сліпець. Я чую, як пахнуть квітки кругом нас...

Сліп. 1. Я чую тільки, як пахне земля.

Мол. сліпа. Квітки, квітки кругом нас!

Сліп. 2. Я чую тільки, як пахне земля.

Н. сліпець. Я гадаю, що жінки правду кажуть.

Сліп. 6. Де квітки? Я піду їх рвати.

Мол. сліпа. Праворуч, уставайте! *(Шостий сліпець помалу підводиться і йде навпомацки, натикаючись на кущі й дерева, до асфодель, які він топче й ламає).*

Мол. сліпа. Я чую, як ви ламаєте зелене стебло! Постривайте! не ходіть далі!

Сліп. 1. Не бавтесь квітками, а подумайте, як вернутись!

Сліп. 6. Я боюсь вернутись!

Мол. сліпа. Не треба вертатись! Почекайте.—(*Вона встає*). О, яка холодна земля. Буде мороз. (*Вона не вагаючись надходить до дивних блідих асфодель, але зламане дерево и брили скель, що коло квіток, її спиняють*). Вони тут! я не можу їх дістати; вони з вашого боку.

Сліп. 6. Мені здається, я їх рву. (*Він рве навпомацки позісталі квітки і дає їй; нічне птаство відлітає*).

Мол. сліпа. Мені здається, я бачила ці квітки колись. Я вже не знаю, як вони звуться... Але які ж вони кволі, яке м'яхке їх стебло! Я ледве пізнаю їх... Я гадаю, що це квітки мерців. (*Вона вплітає асфоделі в волосся*).

Н. сліп. Я чую шелест вашого волосся.

Мол. сліпець. Це квітки.

Н. сліпець. Ми не побачимось...

Мол. сліпа. Та й я себе не побачу теж... Мені зімно. (*В цю хвилю вітер знімається в лісі, і море стогне раптом і дуже і бє поблизу в скелі*).

Сліп. 1. Грім.

Сліп. 2. Мені здається, що знімається буря.

Н. сліпа. А мені, що це море.

Сліп. 3. Море?—хиба море? Але ж воно два ступні від нас! Воно біля нас! Я його чую круг себе! Певно, це щось иншого!

Мол. сліпа. Я чую гомін хвиль коло ніг.

Сліп. 1. Я гадаю, це вітер у сухому листі.

Н. сліп. Мені здається, жінки мають рацію.

Сліп. 3. Воно зараз сюди прийде!

Сліп. 1. Звідки вітер?

Сліп. 2. Від моря.

Н. сліпець. Він завжди від моря; воно нас оточає звідусіль. Він не може дути з инде.

Сліп. 1. Не думаймо про море!

Сліп. 2. Але треба думати, бо воно нас досягне!

Сліп. 1. Ви не знаєте, чи це воно...

Сліп. 2. Я так чую його хвилі, що наче б міг вмочити в них обидві руки. Ми не можемо тут лишатись. Вони може вже кругом нас.

Н. сліпець. Де ви маєте йти?

Сліп. 2. Байдуже де! Я не хочу більш чути, як шумить вода! Ходім! ходім!

Сліп. 3. Здається, я ще щось чую! Слухайте! *(Чути, що щось похапцем іде навдаля по сухому листу).*

Сліп. 1. Щось надходить!

Сліп. 2. Це він! Це він вертається.

Сліп. 3. Він іде дрібно, як мала дитина.

Сліп. 2. Не треба його докоряти сьогодня.

Н. сліпець. Я думаю, це не людська хода! (*Великий собака вбігає в ліс і перебігає поуз сліпців. Мовчанка*).

Сліп. 1. Хто там?—Хто виє? Змилуйтесь над нами, ми так довго ждемо!... (*Собака спиняється і кладе лапи сліпому на коліна*). Ах! ах! що це ви положили мені на коліна! Що це?. Це звір?—здається, це собака?... О! о! це собака! це собака з шпиталю! Ходи сюди! ходи сюди! він нас виведе! цю-цю! цю-цю!

Инші сліпці. Цю-цю! цю-цю!

Сліп. 1. Він нас виведе! Він у наші сліди добіг сюди. Він мені лиже руки, наче мене вік не бачив.

Инші сліпці. Цю-цю! цю-цю!

Н. сліпець. Може за ним хто йде!

Сліп. 1. Ні, ні, він сам. Я не чую нічого. Та нам і не треба иншого поводатора, кращого й немає. Він нас поведе усюди, де ми схочемо; він нас слухатиметься...

Н. сліпа. Я боюсь за ним іти.

Мол. сліпа. І я.

Сліп. 1. Чому? Він бачить краще, як ми.

Сліп. 2. Не слухаймо жінок.

Сліп. 3. Щось одмінилося в небі, я дишу вільно; повітря тепер чисте...

Н. сліпа. Це вітер з моря нас обвіває.

Сліп. 6. Мені здається, зараз буде ясно; либонь сонце сходить...

Н. сліпа. Мені здається, буде холодно...

Сліп. 1. Ми зараз відшукаємо дорогу. Собака мене тягне!... вона мене тягне. Вона не чується з радощів! Я не можу її втримати! Ідіть за мною! Ідіть за мною! Ми вертаємось додому! (*Він підводиться, потягнений собакою, що веде його до непорушного пан-отця і спиняється*).

Инші сліпці. Де ви є? Де ви є? Де ви пішли? Майте бачність!

Сліп. 1. Тривайте! Стривайте! Ще не йдіть за мною; я вернусь... Він спинився. Що це? Ох! ох! Я торкнувся до чогось дуже холодного!

Сліп. 2. Що ви кажете? Вашого голосу майже не чути.

Сліп. 1. Я торкнувся! Мені здалось, що я торкнувся до обличча!

Сліп. 3. Що ви кажете? Вас не разбереш. Що з вами? Де ви є? Хиба ви вже так далеко від нас?

Сліп. 1. О, о, о! Я не знаю, що це... Між нами мертвий є.

Инші сліпці. Мертвий між нам? Де ви є? Де ви є?

Сліп. 1. Є мертвий між нами, кажу я! о! о! Я торкнувся обличча мертвого! Ви сидите побіч мертвого! Хтось між нас нагло вмер! Але говоріть, нарешті, щоб я знав, хто живий! Де ви є? Відказуйте! відказуйте всі разом! (*Сліпці відповідають один по одному, опріч божевільної сліпої і глухого сліпого; три бабусі перестало молитись*).

Сліп. 1. Не розбираю вашого голосу!... Ви говорите всі однаково!... Всі голоси тремтять!

Сліп. 3. Двоє не відповіло... де вони? (*Торкає кийком 5-го сліпого*).

Сліп. 5. О, о! я заснув; дайте мені спати!

Сліп. 6. Це не він. Може божевільна?

Н. сліпець. Вона сидить поруч із мною; я чую, вона жива.

Сліп. 1. Мені здається... мені здається, це пан-отець. Він стоїть! Ходіть сюди! Ходіть! Ходіть!

Сліп. 2. Він стоїть?

Сліп. 3. Значить, він не мертвий!

Н. сліпець. Де він є?

Сліп. 6. Побачмо! (*Підводяться всі, опріч божевільної і 5-го сліпого, і наближуються навпомацки до мертвого*).

Сліп. 2. Він тут? Хиба це він?

Сліп. 3. Так, так! Я його пізнаю!

Сліп. 1. Боже мій, Боже мій! Що ж ми маємо робити?

Н. сліпа. Батьку мій! Батьку мій! Це ви? Батьку мій, що сталося? Що з вами? Відповідайте! Ми всі тут біля вас...

Н. сліпець. Принесіть води; може він ще живий...

Сліп. 2. Спробуймо... Може він ще здолає нас одвести до шпиталю.

Сліп. 3. Даремна річ; я не чую його серця. Він холодний!

Сліп. 1. Він умер, нічого не сказавши...

Сліп. 3. Він би повинен нас перестерегти.

Сліп. 2. О! Який він старий!... Це вперше я торкаюся його обличча.

Сліп. 3. (*Лапаючи трупа*). Він вищий від усіх нас!...

Сліп. 2. Очі йому дуже роскрити, він вмер, склавши руки...

Сліп. 1. Він вмер так, без причини...

Сліп. 2. Він не стоїть, він сидить на камені...

Н. сліпа. Боже мій, Боже мій! Я не знала всього цього!... всього цього!... Він уже давно не здужає... Він певно мучився сьогодні... Він не кволився. Коли стискав він нам руки, було чути квоління... Ніколи не розумієш... ніколи... Підемо, помолимось коло його; станьте навколішки... (*Жінки падають навколішки, стогнучи*).

Сліп. 1. Я боюся стати на коліна...

Сліп. 2. Не знаєш, на що станеш навколішки.

Сліп. 3. Або ж він не здужав?... він нам того не казав...

Сліп. 2. Я чув, як він щось тихо говорив, відходячи... Я думаю, він говорив до нашої молодої сестри; що він казав?

Сліп. 1. Вона не хоче відказувати.

Сліп. 2. Ви не хочете нам відказувать? Де ви є? Кажіть!

Н. сліпа. Ви йому завдали муки; ви його довели до гробу... Ви не схотіли далі йти; ви хотіли сісти на камінні при дорозі, щоб їсти; ви нарікали цілий день... Я чула, як він зітхав... Він збентежився...

Сліп. 1. Або ж він не здужав? Ви це знали?

Н. сліпець. Ми нічого не знали... Ми його ніколи не бачили... Коли то ми бачили нашими бідними мертвими очима? Він не кволився... Тепер уже надто пізно... Я бачив, як їх троє вмерло... але так ніколи!... Тепер наша черга...

Сліп. 1. Це не я йому завдавав муки. Я нічого не казав...

Сліп. 2. І не я; ні, ми йшли за ним, нічого не кажучи...

Сліп. 3. Він умер, ідучи по воду для божевільної...

Сліп. 1. Що маємо робити? Де ми підемо?

Сліп. 3. Де собака?

Сліп. 1. Тут, вона не хоче відійти від мертвого.

Сліп. 3. Відженіть її! Відженіть її, відженіть!

Сліп. 1. Вона не хоче кинути мертвого.

Сліп. 2. Ми не можемо чекати біля мертвого! Ми не можемо вмірати тут поночі!

Сліп. 3. Лишаймось укупі; не відходьмо одно він одного; тримаймось за руку, сядьмо всі на цей камінь... Де инші... Ходіть сюди, ходіть, ходіть!

Н. сліпець. Де ви є?

Сліп. 3. Тут, я тут. Чи ми всі вкупі? До мене ближче. Де ваші руки? Дуже холодно.

Мол. сліпа. О! Які ваші руки холодні.

Сліп. 3. Що ви робите?

Мол. сліпа. Я положила руки собі на очі; мені здалось, що я зараз бачитиму.

Сліп. 1. Хто це так плаче?

Н. сліпа. Це ридає божевільна.

Сліп. 1. Вона не знає правди?

Н. сліпець. Я гадаю, що ми тут помремо.

Н. сліпа. Може хтось надійде...

Сліп. 1. Я думаю, черниці вийдуть із шпиталю...

Н. сліпа. Вони не виходять увечері.

Мол. сліпа. Вони ніколи не виходять.

Сліп. 2. Я гадаю, що люде з великого маяка нас побачуть...

Н. сліпець. Вони ніколи не сходять з своєї башти.

Сліп. 3. Вони, може, нас побачуть...

Н. сліпа. Вони раз-у-раз дивляться на море.

Сліп. 3. Холодно.

Н. сліпець. Слухайте, як шелестить листя; певно, морозить.

Мол. сліпа. О! Яка земля тверда!

Сліп. 3. Я чую ліворуч шелест і не тямлю, що воно є...

Н. сліпець. Це море стогне проти скель.

Сліп. 3. А мені здалось, що це жінки.

Н. сліпа. Я чую, як крига кресне...

Сліп. 1. Хто це так дріжить? Через його ми всі тремтимо на камінні!

Сліп. 2. Я не можу рук ростулити.

Н. сліпець. Я чую шелест і не розумію, що воно за знак...

Сліп. 1. Хто це так дріжить між нами? Аж камінь ходором ходить!

Н. сліпець. Здається, це жінки.

Н. сліпа. Це, мабуть, божевільна найдужче дріжить.

Сліп. 3. Не чути її дитини.

Н. сліпа. Мабуть, воно ссе ще.

Н. сліпець. Воно б одно могло бачити, де ми!

Сліп. 1. Я Чую вітер з півночі.

Сліп. 6. Мабуть зірок нема вже; сніг буде.

Сліп. 3. Коли хто заснув, треба його розбуркати.

Н. сліпець. А мені спати хочеться. (*Вітер крутить сухим листям*).

Мол. сліпий. Чи чуєте ви сухе листя?—Мені здається, хтось іде до нас...

Сліп. 2. Це вітер; слухайте!

Сліп. 3. Ніхто вже не прийде!

Н. сліпець. Холоднеча прийде...

Мол. сліпа. Я чую, хтось іде далеко.

Сліп. 1. А я чую тільки сухе листя!

Мол. сліпа. Я чую, хтось іде дуже далеко від нас!

Сліп. 2. Я чую тільки вітер з півночі.

Мол. сліпа. Я вам кажу, що хтось іде до нас!

Н. сліпа. Я чую шелест повільної ходи...

Н. сліпий. Мені здається, жінки вгадали!.. (*Починає сніг падати великими платками*).

Сліп. 1. О! що це пада таке холодне мені на руки?

Сліп. 6. Сніг.

Сліп. 1. Присуньмось ближче одно до одного.

Мол. сліпа. Слухайте, іде хтось!

Н. сліпа. На Бога! замовчіть на хвильку!

Мол. сліпа. Надходять! надходять! слухайте! (*Тут дитина сліпої божевільної раптом заплакала в потемку*).

Н. сліпець. Дитина плаче?

Мол. сліпа. Воно бачить! воно бачить! Певно, воно щось бачить, бо плаче. (*Вона хапає дитину на руки і йде тудою, звідки почулася хода, инші жінки стурбовані і її оточають*). Я іду на зустріч.

Н. сліпець. Обережніше.

Мол. сліпа. О, як же воно плаче! Що з ним сталося? Не плач! Не бійсь, нема чого боятись, ми всі тут, ми кругом тебе. Що ти бачиш? Не бійсь нічого! Не плач так! Що ти бачиш?— Скажи, що ти бачиш?

Н. сліпа. Чути ходу звідси; слухайте! слухайте!

Н. сліпець. Я чую, як шамотить сукня по сухому листу.

Сліп. 6. Хиба це жінки?

Н. сліпець. Хиба це шелест ходи?

Сліп. 1. Це може море в сухому листі?

Мол. сліпа. Ні, ні, це хода, це хода, це хода!

Н. сліпа. Ми зараз дізнаємось; прислухайтесь до сухого листя.

Мол. сліпа. Я чую ступні, я їх чую майже біля нас! Слухайте! слухайте!—Що ти бачиш? Що ти бачиш?

Н. сліпа. Куди воно дивиться?

Мол. сліпа. Воно все прислухається до ходи!—Дивіть! дивіться! Коли я його повертаю, то воно оглядається, щоб бачити... Воно бачить, воно бачить!—Певно, воно бачить щось надзвичайного!..

Н. сліпа (*надходячи*). Піднесіть його вгору, щоб воно бачило.

Мол. сліпа. Відступіться! відступіться! (*високо підносячи дитину*). Ступні стали між нами!..

Н. сліпа. Вони тут! вони між нами!..

Мол. сліпа. Хто ви? (*Мовчання*).

Н. сліпа. Змилуйтесь над нами! (*Мовчання.—Дитина ще дужче плаче*).

Переклав Є. Тимченко.

Твори світової літератури на селі.

Серед інтелігенції, яка цікавиться народньою просвітою, дуже довгий час держалася, та й досі ще не зникла, та думка, що для народу треба складати якусь спеціяльну народню літературу, а красне письменство для народнього читання мусить брати сюжети тільки з народнього життя, бо це буде найближче до народнього розуміння. Прихильники такого погляду думають, що, напр., селянам-хліборобам найцікавіші будуть оповідання з їх селянського побуту і зовсім чужими й незрозумілими здадуться твори з життя інтелігенції, а надто чужонародньої.

Звичайно, опис того, що найдужче знаем, найлегше й зрозуміти; але далеко не завсігди буває це і найцікавіше до читання. З сільським читачем те саме, що й з кожним иншим: цікавиться він читати й про своє життя, коли його добре та інтересно описано, а разом з тим його зацікавлює і все нове, до того часу йому невідоме. І дуже часто ми бачимо, що сільський читач кидає читати оповідання з народнього побуту, навіть і зовсім зрозуміле йому, а береться залюбки до книги, в якій описано невідоме йому життя, незнані країни, нові люде, надзвичайні події. Так саме, як і всякий читач, він вимагає від читання не тільки того, щоб воно показало йому й пояснило те життя, яке отут зараз круг його, а також і того, щоб на який час одірватися від цього життя, від добре відомої, здебільшого нудної й тяжкої щоденщини, та й перелинути хоч думкою, хоч мрією в країну инших змаганнів і пориваннів, де люде живуть багатчим життям, де почування палкіші, а діла більші й сміліші, де нова й принадна обстанова, де мигтять переливаючись блискучі веселчані коліри. Країна мрій і краси так саме приваблює сільського читача, як і всякого иншого, і коли який твір може підняти хоч один краєчок тієї сірої буденної завіси, якою закрила від нас ту країну доля, то що читачеві до того, з якого життя той твір? Він йому рідний,

хоч там будуть і люде чужі, і країна чужа,—рідний, бо напуває йому душу солодким медом чарівного забуття, піднімає духа вгору принадною картиною боротьби за ідеал; рідний через те, що й там такі саме люде, як і він: так саме плачуть і радіють, змагаються й досягають—широкий світ, а скрізь одно, тільки що в инших, нових, а через те принадніших формах.

І коли таку книгу важче читати, ніж простеньке оповідання про знану здавна буденщину, дак за теж і цікавіше!

І натомісць, як часто ми бачимо, що писання з народнього життя, повні етнографичної правди, якою так дорожить інтелігент, студіюючи народній побут, здаються сільському читачеві нудними, неінтересними або навіть і несимпатичними. І не диво: що інтересно чоловікові, за для якого якась істота є об'єктом його студій, те може бути зовсім не до вподоби самому тому об'єктові. [1])

Сам я ніколи не помічав, щоб сільські читачі не хотіли читати творів з життя инших народів або з життя інтелігенції, а цілком навпаки. Звичайно тільки, що їм було важкенько пам'ятати всякі чужоземні, часом чудні або трудні для їх вуха, імення й назвища; не легко часом було зорієнтовуватися серед невідомих життьових обставин і т. и.; але аби тільки твір був за для їх хоч трохи приступний, зрозумілий своєю формою, мовою, то вони вже якось давали собі з усім тим раду. Шкода тільки, що автори, рахуючи на самого інтелігентного читача, здебільшого надають своєму творові саме таку незрозумілу малоосвіченому народньому читачеві форму і через неї—і тільки через неї часом—зостається незрозумілим і зміст. Одначе й тут не так страшно, як спершу здається. Коли взяти не ту літературу, яка з'являється сьогодня, щоб зникнути завтра, а велику світову літературу, скарб усієї людськости, то ми побачимо серед неї чимало таких творів, до яких треба тільки додати вступні статті та пояснення, щоб вони могли захопити розум і почування навіть і мало освіченого сільського читача, хоч може не в такій мірі і не тими рисами, в якій і якими вони зробили б це з інтелігентним читачем. А в

---

[1]) Ширше про останню річ див. у моїй розвідці „Народній театр" (Літературно-науковий Вістник, 1900, VIII). Матеріял до цього питання див. у попередніх моїх розвідках про читання книжок на селі.

тім—не будемо рішати цього питання теоретично, краще вдамося до практики і погляньмо, яке враження роблять такі твори на сільського читача.

Ось „Антигона“ Софоклова. Перед нами життя далеке-далеке від нашого часу, з зовсім иншим побутом, життьовими обставинами, з зовсім иншим світоглядом. До того ж це—драматичний твір, а наші сільські читачі не знають зовсім ні про театр, ні про драму. В повісті їм багато дали б авторські пояснення, в драмі нічого цього нема: все мусиш зрозуміти з самих розмов.

А це таки трудно. Дав я прочитати Софоклову п'єсу, в перекладі П. Ніщинського, [1]) Уляні К. Вона добре розбіра книжки, а цю прочитала двічи і ледві розібрала сюжета. Дав я тоді трагедію Катрі П.—ця читала багато і, між иншим, Шекспирового „Гамлета“ в перекладі М. Старицького. „Гамлета“ вона не зрозуміла: і мова важка, і обстанова чужа, і мара збиває з пантелику—не розбереш, чи правда, чи ні. Але, даючи „Антигону“, я сказав маленьку передмовку про греків, про грецьку культуру й побут, про Едипа та про театр. Після цього читачка розібрала все добре, і книжка їй сподобалась.

Таку саме-передмову довелося зробити й перед сільською нашою авдиторією з неписьменних і двох півписьменних слухачів, поважних хазяїнів та хазяйок. Після неї з читанням труднацій особливих не було,—тільки хор раз-у-раз був незрозумілий: „А це ж до чого?“ питалися читачі, не знаючи щò воно є і здебільшого не розуміючи навіть того, що говорить хор, бо його мова часто пересипана зовсім невідомими слухачам іменнями грецьких богів та героїв, усякими митологичними ôбразами й сімволами, назвищами грецьких городів і т. и.

Зараз же з початку трагедії дві сестри, Антигона та Ізмена, сперечаються про те, чи треба, чи ні послухатися наказу царя Креона: він заборонив ховати їх брата Полініка, що стався ворогом рідному городові і поліг у бої проти своїх громадян. І слухачі без ніякого вагання обстоюють у своїх увагах за Антигону і ганють Ізмену. Приходить Креон і оповідає про братів Етеокла та Полініка.

---

[1]) Антигона. Драматична дія Софокла. Съ греческого на южноруську мову перевіршувавъ Петро Ніщинський. Одесса, 1883.

— А, так,—каже Лука,—на своїх пішов, значить і карають за те.

— Значить він чужих привів на свій город?—питається Йосип.

— Ну да чужих.

Починається розмова про Полініка; йому не спочувають: мабуть не дуже добре його діло,—адже ніхто з своїх не пособляв йому, а довелося чужих шукати.

Як прибіг вартовик зо звісткою, що хтось посипав землею викинутий Полініків труп,—слухачі відразу догадались, що це зробила Антигона. Їх тільки здивувала та мова, якою вартовик говорить з Креоном:

— Ба' як тоді з царями балакали,—завважає Лука.

— Та там-же й царі були,—кого виберуть!—поясня Йосип.

— Ну, так шо ж? А все ж царь. А тепер з яким небудь начальником—і то бережись. От хоч і на службі (Лука—з салдатів): хоч коли він і пошутить з тобою, а ти не смій і йому так одвітить, бо зараз крикне: „Ти не смотри на мене, шо я з тобою шутю, а ти не смій!“.

Приводять Антигону. Всі їй спочувають, всі зацікавлені тим, що з нею буде. Подобається те, що вона відповідає цареві Креонові, як той її ганить за те, що його закон зламала:

Закон той послав не Зевес мені з ясного неба
І не попідземних богів сопрестольниця Правда;
Ви смертні сами його скомпонували для себе.
Я думала так: що укази твої не на стільки
Могучні, щоб ними ти міг обходити закони
Неписані, божеські, тверді, сам будучи смертним.

Подобається, що вона така сміла, що не боїться смерти, якою нахваляється на неї Креон:

Чого ж довго гаєшся ти? Як мені тепер мало
Утіхи в речах твоїх, так і в моїх не почуєш
Покірного, щирого, любого слова для себе.
А чим би я більшої слави могла роздобути,
Як не святим ділом—що братіка я поховала?
Напевне усі городяне сказали б, що люба
Їм справа моя, як би страх язика не скував...
Но так вже ведеться: тиран благоденствує завше,
І вільно йому говорить і робить як сам хоче.

Приходить Ізмена, вона хотіла б тепер пристати до сестриного діла, але їй завважають слухачі:

— Була б раніше сестри не кидала!

Спершу не розуміють, що Антигона засватана за Креонового сина Емона, але потім, як Емон приходить, його жаліють, та разом з тим і не хвалють, що він так незвичайно відказує батькові: навіть дурнем його взиває (бік 36-й):

— От такої! Батькові як рубає!

Знов приведено Антигону. Жаль до неї виявляється тепер дужче. Але ж, здається, думають, що вона мусить каратися за батьків та материн гріх страшний, про який вона говорить (бік 39-й). Жінки найбільше жалкують і хвалять її промови, що „так прикладно балака“:

Без другів, без весілля, без плачу
Марно жизнь свою й молодість страчу.
Чи на сонечко гляну, то млію,
Що в-останне воно мене гріє;
Чи про щирих згадавши ридаю,
Що—заплачуть чи ні?—не вгадаю...

Приходить сліпий Тиресій, Аполлонів жрець-віщун.

— То-ж батько її мабуть?—угадують жінки, але чоловіки розуміють, що ні.

— То їхній пророк,—поясняє Лука, трохи послухавши.

Але Тиресієву довгу промову (бік 45-й) не дуже зрозуміли. За те були зацікавлені—чи не пощастить хоч йому визволити Антигону.

— Глянь, от-же може й визволить.

Та було вже пізно. Антигона сама завдала собі смерти, за нею те саме робить її жених, а там і його мати—цариця, Креонова жінка. Як почалися нещастя Креонови, Лука завважив:

— А що: правду казав той (Тиресій), що на сухій гілляці стоїш. От воно!

— З коріння значить він звернувся, —додає Йосип, а як умерла Евридика, говорить:—Доцарювався!

— Дожився!—каже хтось.

— Ні, доцарювався,—стоїть Йосип за своє.

Після читання росказала читачка, що цю річ на театрі грали.

— Там мабуть так не розбереш,—догадуються жінки. Читачка поясняє, що там розбірніше, те саме говорить і Йван,—він, бувши в салдатах, грав у театральному оркестрі.

— Ну, вже б пішов у завод [1]) у тсатр, як би знав, що оце побачу!—говорить Йосип.

Трапилось так, що й другий твір світової літератури, який довелося прочитати в нашій авдиторії, був драматичний, хоч уже й ближчий до нашого життя тими подіями, про які в йому говориться. Це був „Вільгельм Телль“ Шіллера.

Передмова й тут була неминуча. Довелось росказати, як повстала Швейцарія, де вона, який тепер там лад. Довідавшись, що це не по нашому було писано, жалкували, що знов їм'я такі будуть, що й не розбереш—от, як в „Антигоні“. Реєстру людей з драми не читано. Читачка просто про їх росказала: сказала про Телля з тестем та з сем'єю, про Штавфахера та про Аттінгавзена; про В. Фірста та про Штавфахера сказала, що це поважні люде. Хтось згадав:

— Це такі, як Захарь Беркут.

Читання почало дуже зацікавлювати з того часу, як прибіг Бавмгартен, росказуючи, що за їм женуться, бо він зараз убив намісника, який хотів зґвалтувати його жінку. Бавмгартена не лаяно за душогубство, а навпаки—раділи, як він утік і сміялися з салдатів.

Друга сцена—розмова у Штавфахера з жінкою-героїнею, яка нагадує чоловікові, що він муж, що знущання не повинно терпіти ніяке чесне серце, що сміливим сам Бог помагає. Гертруду слухачі хвалють:

— От жінка!

— Розумного ж батька дочка!—Вона наслухалась у батька, як балакали.

— Та й сама розумна.

Третя сцена—в Альтдорфі мурують фортецю, щоб зневолити нею вільний народ. Вся ця сцена викликає обуріння, а як Берта кидає своє коштовне намисто робітникам, говорять:

— Еч, з намистом розносилася!

---

[1]) Так тут зветься повітовий город.

Так саме обурюються на Геслера за наказ кланятися брилеві.

— Такого знущання мабуть уже ніде більш не було!

Але Йван Гр. зараз же прирівняв минуле до сьогочаснього:

— А каже ж, було, Ш. [1]): палку поставлю і слухайсь, бо то все одно, що я.

У розмові з Штавфахером Телль говорить:

Ні, Телль ягня з безодні обрятує,—
Невже ж би він своїх покинув друзів?
А що робить,—поради вам не дам:
Я міркувать та рахувать не вмію.
Як прийде ж час, що треба вже до діла,
То гукнете,—і з вами буде Телль.

Це подобається нашим слухачам, і вони завважають:

— Такий швидче зробить, ніж той, що багато балака.

Остання сцена: Мельхталь, у господі В. Фірста, довідується від Штавфахера про те, що його батькові намісник звелів повиколювати очі. Всі троє єднаються для великого діла визволення народнього. Штавфахер каже:

Подайте ж ваші руки—
І ти, і ти,—і так, як ми тепер
Три мужі тут з'єднали чесно руки,
По щирости, то так з'єднати мусим
Ми три землі свої до оборони
Упертої—на смерть чи на життя!

— На смерть чи на життя!—проказують за їм і двоє других, а Мельхталь говорить про те, що його сліпий батько хоч не побачить, як воля встане, то почує

Відрадісную звістку й ніч його
Відміниться на день ясний блискучий!

Все це слухають з напруженою увагою, і сцена робить велике враження.

Друга дія починається розмовою Аттінгавзена з Руденцем: старий барон умовляє свого небожа не зраджувати рідного краю, не йти до ворогів-австрійців. Цю розмову наші слухачі може й

---

[1]) Прізвище місцевого управителя економії.

не скрізь розібрали, але зрозуміли в чому сила, і як Руденц пішов, хтось не стерпів:

— От с. син,—пішов таки! А як він його вговоряв!

— За славою погнався!

— Про свій край уже байдуже!

— Та це ж та, шо з намистом (Берта), тягне!

Після цього—сцена в долині Рітлі: там швейцарці зібралися на змову.

— Гарний народ, гарні в їх звичаї,—каже Дем'ян з приводу тієї згоди, що панує між змовниками. Але як прийшли піп з паламарем, хтось іронично запитав: „А цім чого тут треба?“ За те дуже хвалють Мельхталя, що хоч і молодий, а так береться. Дуже цікавлються всім обрядом цієї змови і взагалі настрій у слухачів був урочистий. Як Рессельман, показуючи на вранішню зорю, каже:

При світі цім, що нас вітає перш,
Ніж тих людей, що глибоко під нами
По городах ще сплять,—заприсягнім
На це нове з'єднання наше, спілку,—

серед слухачів наших чути голос:

— Слухайте! прйсяга!..

І тоді всі мовчки, мов у церкві, вислухують присягу:

Ми хочемо, як предки, вільні бути,
Нам краща смерть, ніж у неволі жити.
На Бога ми надіятися будем
І людської не боїмося сили!..

Початок третьої дії (сцена в Теллевій сем'ї) перейшов без особливого враження, а розмова у Берти з Руденцем, здається, була мало зрозуміла. Третя сцена—перед брилем: і глузують, і сбурюються. Але як з'являється Геслер і починається сцена з яблуком, то просто жахаються.

Четверта дія. Страшенно дивуються, як з'являється В. Телль, і щиро бажають Геслерові втопнути. Як Телль переказує до змовників:

Хай вони
Не журяться і духа не вгашають:
На волі Телль, рука у його дужа,—
Про мене більш почують незабаром!

слухачі завважають:

— Ось стійте,—він щось зробить!

— Він же казав, шо не люблю балакать, а як треба шо зробить, то й зроблю.

Друга сцена—Аттінгавзен умірає. Вбігає Гедвига, Теллева жінка, і починає ганити чоловіка, що стріляв у яблуко на синовій голові. Це дратує слухачів, і Дем'ян, мов рівняючи до Штавфахерової Гертруди, скрикує, вдаривши рукою по столу:

— От у цієї так багато ума!

— Ця розумна!—іронізує й Лука, а хтось голосно обурюється:

— Тю, дурна! Як баба Юхимиха!

— Та стійте,—вона ще не зна про його.

— Так тут про те, шо хиба мало він мучився, як стріляв?

Як же Гедвига заговорила трохи в иншому тоні і докоряє Бавмгартенові, що ніхто Телля не оборонив,—слухачи питаються:

— А це ж хто?

— Та вона ж.

— Та ж таки жінка?

Як Аттінгавзен пророкує перед смертю, поклавши руку Вальтерові на голову, то, здається, нічого слухачі не розуміють.

Третя сцена—Телль дожидає Геслера і говорить свій великий монолог. Це здається ненатуральним:

— До кого ж це він балака?

— Та це все він сам?

— От чудний,—як та баба Параска, шо все як іде, то сама до себе бубонить.

Виявляється, що Геслер не втоп,—хтось навіть аж плюнув з пересердя. Іде Геслер, Армгарда спиняє його й починає прохати,—думають, що це Теллева жінка. Телль стрельнув. Хтось радісно скрикує:

— Це Телль!

— А що? піймав!—говорять до Геслера. Ні слова жалю, тільки бояться, щоб Телля не впіймано.

Дія п'ята. Уважно слухають. Учинок Йоганна, герцога Швабського, лякає, але як приходить державний вістовець і читає свій лист, то згожуються з Штавфахером та з В. Фірстом. З самого початку дії все питаються: чи скоро ж буде про Телля? Друга сцена: Теллева хата.

— Ну, тепер уже й про Телля!—говорять.

Приходить чернець,—думають, що Телль. І далі все надвоє: як би це Телль, то жінка б упізнала й діти... а може й він... Нарешті ввіходить Телль. Як він жахається пізнавши ченця, Іван Гр. говорить стиха:

— А сам кращий?

Як дочитали,—жалкували, що вже кінець. Починається довга і палка розмова—сперечаються, кричать, кожен доводячи своє. Говорять про те, чи винен Телль за Геслера. Всі з запалом обороняють Телля, говорячи, що Геслер сам його до того призвів, що Теллеві не було иншої ради, що знущання дуже вже велике було: „Та ти тільки здумай за бриль!“—„А за яблуко?!“ Тільки Іван Гр. і доводить, що Теллеві гріх. Инакше дивлються на справу герцога Швабського: його дядька ніхто не обороняє, а салдат Лука навіть дуже на його нападає, але герцога всі обвиновачують за його вчинок. Інтересно, що в Теллеві зовсім не бачуть борця за рідний край, а тільки оборонця своєї сем'ї, „а то тілки так прийшлося“...

Третій твір, який читано на спробу, був „Демон“ Лермонтова в українському перекладі М. Старицького („З давнього зшитку“). Можно було наперед сказати, що сільський читач не добере ладу в цьому витворі пессимистичного байронізму. Так воно й сталося. Читав я цю поему найрозвитішим з моїх слухачів: Катрі П., Марусі П. та Уляні К. Деякі місця (не багато), про які знав запевне, що вони будуть цілком незрозумілі моїм слухачкам, я проминув, також не читав і епілогу („На злозі дикої гори“). Читання ілюстрував гарними малюнками з чарівним лихтарем. Слухачки мої розібрали сюжет, але зовсім не зрозуміли самого Демона. Вони тільки лаяли його та жаліли Тамару. Навіть на малюнках, де його намальовано дуже чепурного й сімпатичного, знаходили в його якісь страшні очі і таке инше.

Та инакше й бути не могло. Щоб зрозуміти такий тип, треба перейти великий і тяжкий шлях зневіреності й песимизму, а цього в моїх слухачок не було. Та й погляди їх, звичайні сільські погляди на „нечисту силу“, знімали з Демона всякий поетичний ореол,—так він і зоставсь у їх звичайним собі чортом...

Та я не журився, що мені не пощастило з „Демоном“, бо поталанило з иншими творами, ще й більшої поетичної вартости. І мені здається, що кожен, хто прочитав попереду тут сказане,

згодиться зо мною, що й Софоклову трагедію, і Шіллерову п'єсу не дурно читано перед нашими сільськими читачами. І я певен, що таких творів, з якими зараз можно піти серед маси, є чимало в світовій літературі. Їх ми знайдемо ще в багатьох великих письменників, а надто в повістярів: розуміти повість сільському читачеві взагалі легше, ніж драму чи поему. Коли наші слухачі й читачі розуміли „Захаря Беркута“ Франка, „Тараса Бульбу“ Гоголя, „Сагайдачнаго“ Мордовця, „Черниговку“ Костомарова, то чому їм не розуміти повістей Діккенса, В. Скотта, Бічер-Стоу, Еркмана-Шатріана, Шпільгагена чи Б. Б'єрнсона? Треба тільки, щоб переклади зроблено прості та щоб були оті пояснення, про які я вже казав. Пустімо все це в народ дешево, і ми скоро побачимо, що ця література стане й його літературою, освічуючи, розвиваючи його, а значить і наближуючи всіх нас до того, хоч поки що й далекого, але все ж неминучого часу, коли люде перестануть ділитися на класи, і кожна національність стане однією спілкою рівноправних культурних, освічених громадян...

Б. Грінченко.

ВЕРНУВСЯ.

Оповідання.

— А сьогодня татко приїде? Валю... ти ж казала мені, що сьогодня?

Маленька Марійка вже кілька разів зверталася до старшої сестри з цим запитанням.

В маленькій Марійчиній голові сьогодня цілій ранок стояла думка: «Чого це так довго немає татка? А Валя казала, що мама сьогодня привезе татка». І ця думка ніяк не виходила з Марійчиної голови.

— Валю, ти ж... казала... Валю!...

Але Валя неначе й не чує. Вона виглядає крізь вікно кудись далеко і напевно бачить там щось дуже цікаве. Так здається маленькій Марійці, бо Валя навіть очей не одірве від шибки, навіть не чує, що вона її питає.

— Валю, а ти ж казала мені? Валю!

Але Валя знову не чує нічого. Очі в неї такі сумні-сумні і так далеко вони визирають по-за вікно. І от Марійці заманулося й самій побачити, що там такого цікавого єсть по-за вікном, на вулиці? Марійка починає лізти на стілець, до вікна. Вилізла. Дивиться. Нема нічого цікавого. І візники їздять, і люде ходять, і все таке саме, як завсігди.

Марійці стало ску-учно ску-учно... і вона тягне вже кислим, нудним голосом: «А ти ж казала»,—і починає смикати Валю за рукав.

— Та що я тобі таке казала? Чого ти хочеш з мене?—Валя почала була дратуватись, але помітила сльозенята на Марійчиних очах і вже сама мало не плаче.

— Що татко приїде... ти казала? Коли приїде? Коли? бо мені скучно...скучно за татком. Я хочу в тюрму, до татка хочу...

Валя притулила до себе сестричку і цілує її саме в заплакані оченята.

— Зараз, швидко вже приїде. Мама поїхала і зараз привезе тата.

— А випустять татка салдати?

— Випустять.

— І буде весело? І кутя буде?

— Буде, все буде.

Марійка вже не плаче. Оченята сміються, веселі стали. Вона така рада, що нарешті «буде весело», що «сьогодня буде кутя», за яку вона вже давно допоминалась.

— А чи біла буде кутя, чи чорна?

— І біла, Марійко, буде, й чорна буде.

— Всі будуть? І солодка вона буде? Дуже солодка? Щоб була дуже солодка. Я люблю.

— Буде, буде солодка...

І знову Валя вп'ялася очима в кінець вулиці. Звідтіля мають їхати тато з мамою.

«А що як не випустять?»—гадає собі дівча, і ця гадка проймає жахом її маленьке серце. «Боже мій, що ж буде, як не випустять тата?« Вулицею їздить та ходить багато людей. Возять і носять пакунки, гільця. На пішоходах аж чорно від люду. Метушаться, поспішають... І це ще більше вражає Валю.

Їй так дуже сумно... так сумно. «Чого ж усі радіють, готуються святкувати, а в нас невесело... І чого тільки вони радіють?»...

А що, як не випустять?

Марійка тим часом присунулася з стільцем аж до вікна та й собі припала видом до шибки. Та її зовсім не цікавить те метушіння на вулиці. Вона дихне на шибку,— холодне скло спітніє. Марійка розітре і знову дихне...

— А чого вони не везуть тата?—питає вона згодом.

— Хто?

— А салдати?

— Та салдати не привезуть тата. Мама сама привезе.

Марійка трохи подумала.

— А навіщо ж вони забрали собі тата? Нехай тепер привезуть... Які хитрі...

— Ет, тямиш ти там!

І от знову Марійці стало скучно. А Валі уявляється та страшна ніч, як понаходили «салдати», як зве їх Марійка. Повна хата була. Понакурювали... Цілу ніч перевертали все в хатах, а потім тата забрали... Як це давно було... Сім місяців... І як після того зробилось сумно... Мама плакала. Ні з чого було жити. Не було грошей у мами. А дядько, багатий та сердитий, не хотів давати грошей. І мама брала з собою її або Марійку, і вони ходили що-свята до дядька, директора гімназії. А там так страшно. Треба вміти сісти, вміти говорити. Дядько щоразу починав балакати про «бунтовників», про те, що всіх їх треба вивішати, а не садовити по тюрмах. І Валя надзвичайно хвилювалась що-разу, як дядько так казав. Адже й її татко був у тюрми... Але мама навчала, що треба терпіти. Та Валя й сама розуміла, що терпіти, мовчати треба. З гімназії її навіть були вже вигнали, бо нічим було заплатити, та дядько дав грошей.

Мати що-дня, иноді цілу ніч сиділа, зігнувшися над столом, переписувала папери. Змарніла з важкої праці, але цього заробітку навіть не вистачало й на те, щоб заплатити за кватирю. А треба було й самім якось прогодуватись, і татові щось однести в тюрму.

І як дуже боліло иноді в Валі серце, що вона ще не має сили заробляти гроші...

— Мені ску-учно-о,—кисне знову Марійка.

— Ну, то що ж я вдію?!—з одчаєм кричить на неї Валя.—Мовчи вже краще!

— Тато, тато!—відразу скрикнула Валя, запримітивши здалеку тата з мамою на санях.

— Пустили? Пустили?—питає Марійка й собі хоче подивитись, як їде тато, але ніяк не вглядить.—Валю, де ж тато?

Але Валя вже нічого не чує. Вона вхопила Марійку та тягне її за собою за руку.

— Ходім тата зустрічати, тата зустрічати!

Вони збігли наниз, аж до надвірніх дверей з другого поверху і стоять на порозі.

— А-а... мої хороші діточки... мої славні,—кричить до їх Іван Семенович хрипким голосом і починає вилазити з санок. Жінка допомогла йому, і наблизившись до дітей, він починає цілувати і Валю, й Марійку, обох разом. Навіть забув він, що

діти повибігали на холод так, як були в хаті, без теплої одежі.

— Мої дорогі, славні мої...

Тим часом прийшов дворник, повибігали якісь діти і стара баба, видимо, нянька. «З тюрми, з тюрми», шепотіли всі вони і якось боязко поглядали на Івана Семеновича.

— Ходім у хату. Дітей застудиш. Живо, живо в хату,—заганяє Настя Данилівна і чоловіка, й дітей.

— Так... так... у хату, в хату... Діточки мої... Які ж вони поставали! Настечко, дивись, як вони повиростали!

— А хиба ти не помічав цього на побаченнях, у тюрмі?

— Тоді якось не приглядався, не помічав.

— Тату, дай руку, бо тобі важко йти.—І Валя, вглядівши, що батько спиняється мало не на кожному східці, взяла його під руку. Разом з матіррю вони вивели його нагору.

— Ху... Який я став! Засапався... І він почав швиденько скидати з себе пальто та калоші, Валя помагала татові, а Марійка стояла на порозі і здивованим, напів-переляканим поглядом дивилась на батька!

— Ну, а ти, моє маленьке, чого так дивишся на мене? Чи рада, що я вернувся? Ну?

— А тебе пустили салдати?—запитала Марійка.

— Пустили мене салдати, пустили, дороге ти моє.

І Іван Семенович ухопив дитину на руки і знову почав її цілувати. Марійка голосно сміялась. Він хотів був підкинути її вгору, але на це не вистачило в його сили, і він посадив дитину і сам мало не впав на стілець знесилений і важко дихав.

Іван Семенович повів по хаті очима і нагадав собі свою «камеру» в тюрмі, віконечко, пророблене в дверях, голі стіни... і ці дві маленькі світлички здалися йому надзвичайно просторими, привітними.

Настя Данилівна кудись послала Валю і вона побігла з хати.

— Настечко!

Настя Данилівна підійшла до чоловіка, сіла поруч з їм.

— Як тут у вас гарно... Змучився я... І ти змучила себе, моя дорога!.. Працювала багато...

Іван Семенович поцілував жінку, пригорнув її до себе.

— Дорога моя... Які ви всі дорогі мені! Ти знаєш, що я не йняв тому віри, що мене сьогодня випустять.

— Я ж казала, що як дядько заходиться, то випустять.

— А так. Особа не аби-яка... Сім місяців, Настечко, висидів... Страшно навіть подумати—сім місяців... висидіти в тюрмі!

Іван Семенович підвівся, перейшов по хаті і спинився біля вікна.

— І як я тільки не здурів за цей час?

— А ти посивів...

Іван Семенович замислився. Марійка притулилася до матері. В хаті починало темніти. Іван Семенович дивився в вікно стомленим поглядом. Ясні, сині очі його позападали і оддалі здавалися дуже великі. На блідому обличчі, що обросло великою білявою бородою, стояв вираз утоми. Під сутінки увесь його вигляд був якийсь темний, сумний. Висока, попереду струнка, постать тепер зігнулася, згорбилась.

Настя Данилівна важко зітхнула. Вона згадала, який він був пів року перед цим, свіжий, рухливий, стрункий...

Іван Семенович почув це жінчине зітхання і наблизився до неї.

— Чого це ти так важко зітхаєш? Не треба, не треба, Настечко...

І знову перейшов кілька разів по хаті.

— Чи ми будемо обідати, Настечко? Я страшно хочу їсти.

— Я вже послала Валю по обід. Зараз вернеться.

— Куди ж ти її послала?

— А я тут, у дворі нашому брала обід. Самі не варили.

— Так... Самі не варили... А як залюбки оце я пообідаю. А ти, кошеняточко, хочеш їсти?—озвався він до Марійки.

— Я буду їсти кутю... білу й чорну. Валя казала мені...— відмовила дівчинка.

— Ну, це вже хто його знає...—І Іван Семенович замовк, замислився.

Насті Данилівні стало тяжко. Завтра в людей свято. Діти звикли в цей день, щоб була кутя, щоб було гільце... А в неї зоставалося тільки півтора карбованці...

Всі замовкли. В хаті було темно. Поза вікнами, на вулиці світили ліхтарі. Настя Данилівна засвітила лампу. Немов трохи повеселішало. Прийшла Валя, принесла обід. Почали їсти.

Спочатку мовчки. Валя їла дуже мало і ввесь час приглядалась до батька.

— Давно не їв я такого борщу... Чого ти, Валічко, придивляєшся до мене?

— Чи ти не слабий тепер, тату? Такий стомлений... Тобі, тату, треба буде довго одпочивати.

— Ні, я тільки занудився там...

Пообідали. Валя повиносила посуд.

— А знаєш, дядько обіщав, що знову по святах дадуть тобі посаду... тільки в якійсь иншій гімназії... Та ти трохи відпочинь, бо справді зморений який,—говорила Настя Данилівна, дивлячись на чоловіка уважним поглядом, повним любови й страху за його.

Іван Семенович хотів був щось одповісти, але в цей час у дверях ударив дзвоник. Настя Данилівна пішла відчиняти. Почувсь голос дядьків. Іван Семенович чув, як дядько помалу скидає з себе пальто, калоші, як стиха розмовляє з Настею Данилівною своїм солодким, обережним голосом, і вже цей голос сам по собі дратував Івана Семеновича.

— Ну, Іване, здоров, здоров,—вітає Івана Семеновича ввіходячи дядько і обережно цілується з їм у губи.—А ти таки подався, змарнів.

Іванові Семеновичеві гидко слухати ці солоденькі слова від прилизаного, блискучого дядька.

— Нічогісінько, — відповідає він неприхильно. — Незабаром одпочину.

— Так, так... Стільки посидіти не легко. Що й казать!— говорить дядько ласкавим голосом.

Іван Семенович почуває, що от зараз скаже дядькові щось прикре, уразливе...

Настя Данилівна попрохала дядька сісти. Він сів край стола, поруч з нею, а Іван Семенович усе ходив поздовш хати. Діти боязко притулились десь аж у кутку.

— Тобі, напевно, сказали, що твою справу припинили, бо слідство виявило, що ти не винен?

— Казали.

— Я балакав з жандарським полковником. Він казав, що за переховування нелегальної літератури ти одсидів три місяці, а

що до належности твоєї до партії, то слідство цього не довело. Ну, і твоя справа припинилась...

І враз він одмінив тон і заговорив весело:

— Ну, а я до вас, знаєте, чого? Прошу до мене на кутю... Усіх, усіх гуртом... Поїдемо, діточки?

— Кутя?—скрикнула Марійка.—Кутя буде? І біла, й чорна?

— І біла, й чорна.

— Мамо,—не вгавала Марійка,—там і гільце буде?... і свічечки?

— Буде, буде, золото моє,—замісто матері одповів сам дядько.

Марійка сплеснула руками і скрикнула: «Мамо! Валю!... Ходіть! Ходіть!...»

— Треба ж одягтися...—незважливо сказала мати, поглядаючи на мовчазного чоловіка. Але діти не дали їй діждатися ніякої відповіді, вхопили її й потягли в другу хату вдягатися.

Іван Семенович зоставсь у хаті. В його затремтіли ноги, він не міг більше ходити і сів. Почував, що хвиля обурення встає в його в душі, що зараз вона підхопить його і тоді вже він не спиниться. І враз у його вирвалося гострим, хрипким голосом питання:

— Чого вам од мене треба?

Дядько здивовано підняв брови вгору і, силкуючися бути спокійним, спитався:

— Як то—чого треба? Я ж, здається, сказав. Я хотів би, щоб ви зустріли цей день у нашій сем'ї, у своїх родичів.

— У вашій сем'ї, у своїх родичів!..—іронично і тремтячим голосом переказав Іван Семенович.—Це просто чудово! Ви тільки гарненько подумайте собі! Ви одірвали мене від сем'ї, заперли мене в клітку, сім місяців пили там з мене мою кров, сім місяців убивали в мені живу людину,. мою душу вбивали!.. Хоч знали, що я не винен!.. І тепер... тепер прийшли нас кликати!... Посадивши в тюрму!..

Іван Семенович одразу підвівся, вп'явся очима в дядька і немов прорізував його своїм ворожим, пекучим поглядом.

— Я? Я... тебе в тюрму посадив?—питався дядько тим же роблено спокійним і роблено здивованим голосом.

— Ви! ви! Заперти людину в клітку, ні за-що, ні про-що гноїти її там! Я звик до книжок, до товариства, до сонця, до повітря я звик, а в мене одібрали це все, одірвали від світа... Моє серце боліло за жінку, за Валю, Марійку!..

— Та до чого ж тут я?—стискав плечима дядько.—Не я ж тебе гноїв у тюрмі? Ти глузуєш з мене, здається мені? Ти став дуже нервовий. З тобою зовсім не можна балакати?

— Так... так... не можна! Ха-ха-ха... ха-ха-ха...

Прийшли діти вбрані, чистенькі, в ясних сукнях. Настя Данилівна зосталася, як і була, в звичайній темненькій сукні, але причесалася і обличча її якось проясніло.

— Ми готові,—сказала вона, але відразу замовкла, побачивши нервові рухи і страшенно бліде обличча Івана Семеновича.

— О-о! В нових суконьках... Це вже, напевно, він постарався дядечко любий... Ха-ха...

— Я не можу з їм говорити. Він чогось хвилюється,—вдався дядько до Насті Данилівни, а вона вже стояла бліда, немов скам'яніла.

— Знаєте що, дядю! Ви добре розумієте, що я вас ненавидю!

— Завіщо?

— Ви питаєте—завіщо? Ну, то я вам скажу.—Іван Семенович наблизився до дядька і знову пік його гострим поглядом. Дядько подався назад.—За те я вас ненавидю, що з вашої ласки я висидів сім місяців у тюрмі, що з вашої ласки пили з мене кров мою!

— Я не розумію!

— А-а! Годі вам удавати з себе дурня якогось!

— Що таке? Я піду звідціля!

— Тривайте, зараз, зараз підете! Я знаю, що мене арештували після вашого доносу. Я довідався. Вам треба було збутися з гімназії неспокійного вчителя, і ви збулись його! А потім зробились добродієм моєї сем'ї... Ну, тепер бачите, розумієте,—я все знаю... Мені *там* навіть сказали, там навіть обурені були!... Ага, тепер знаєте вже, завіщо ненавидю вас? Знаєте? Ха-ха-ха...

— Я піду, я далі не можу...

— Ідіть, ідіть геть з моєї хати!... Ви прийшли затерти слід, щоб ніхто не догадавсь... Помилилисьі... Геть!...—Іван Семенович тупнув ногою.

Дядько вибіг з хати. Жінка, діти стояли бліді, нерухомі. в ан Семенович тремтів і важко дихав. Чути було, як дядько похапцем удягався... нарешті, стукнули двері, зачинившися за їм

І враз, почувши той стук, Настя Данилівна впала на стіл головою і заридала. Валя кинулась до матері, припала до неї...

Іван Семенович і собі впав на стілець, ухопившись за голову руками... Але за мить зірвався і підбіг до жінки, сів біля неї, вхопив її за руки і, не можучи нічого сказати, мовчки гладив їх.

Вона затихла...

І все було тихо в тісній убогій хатині.

Тоді з темного куточка вийшла Марійка, підійшла до матері, взялася за неї і несмілим голосом спитала:

— Мамо! а кутю ж коли будем їсти?

Леонид Пахаревський.

У Київі, 7 грудня 1906.

Наші родичі за морем.

If Winter comes, can Spring be far behind?
Shelley.

Широкому громадянству на Вкраїні мало відомі ті обставини, в яких живуть тисячі українців,—емігрантів з України россійської, з Галичини, Буковини та Угорщини,—в Новому Світі, далекій Америці. А тим часом життя їх там складається в форми досить орігінальні, і взагалі умовини життя там не підхожі до наших.

Россійська Україна дає небагато емігрантів до Америки, як що рівняти до Австрії, де тяжкі економичні та національні обставини давно вже женуть тисячі людей з Галичини, Буковини, Угорського краю. Поляки в Галичині, мадяри в Угорщині,—і жиди в обох країнах,—тісно напосіли на людей, і довелося вкраїнцеві покидати рідні ниви та йти шукати кращої долі десь за морем, у новім невідомім краю.

Емігрувати до Америки не трудно,—далеко легче, ніж до Сібіру, наприклад. Агенти пароплавних компаній агитують по селах, підмовляючи людей продавати хату, ґрунт і емігрувати до краю, життя в якому вони малюють дуже ясними фарбами. Коли дати агентові потрібну суму грошей (коло 100—110 руб. з Київськ. пов., напр.), то ввесь клопіт дорожній він бере на себе, і чоловіка довезуть аж до Нью-Іорку, наглядаючи за кожним його ступінем у дорозі, наче б він був малою дитиною (або худобою, до перегону якої процес пересилання емігрантів в Америку дуже подібний). Коли хто з россійських емігрантів не має пашпорту, то агент і тут стає в пригоді. Треба тільки дати йому 3 чи 5 карб., і діло буде зроблено. Ця справа на россійському кордоні поставлена добре.

З усяких кутків Угорщини, Галичини, Буковини та россійської України звозять українців до Гамбургу і Бремену, через які йде мало не вся еміграційна хвиля Австрії та Россії. Але

коли дуже завізно, то емігрантів передають до англійських портів—Ліверполю, Гуллю. Цим роком почали ходити пароплави з Россії (Лібава) просто до Нью-Іорку (ціна дешевша, ніж у німців). Взагалі, до Сполучених Держав їдуть через Германію, до Канади—через Англію. Везуть емігрантів часом на пасажирних і часом на товарних пароплавах. Пакують людей скільки влізе, годують досить погано. Емігранти до Сполуч. Держав їдуть до Нью-Іорку, канадські—до Монтреалю, Квебеку.

Заздрісними очима впивається наш емігрант у чудову панораму Нью-Іорку, як скінчаться його „митарства“ в дорозі, і він під'їздить до землі обітованої. Високі будівлі нижньої частини города ще здалека гостро вирізуються на похмурому небі, темному від диму та випарування великого міста. Сотні пароплавів, як білі птиці, снують взад і вперед між городом і його пригородами. А здалека статуя Волі привітно підіймає свою довгу руку, вітаючи своїх нових дітей. Розгоряються очі у емігранта, і перед ним устають картини будучого життя в цій чудовій стороні,—одна за одну краща, одна за одну знадливіша.

Пароплав пристає до берега Ellis Island'у, і тут дійсність впадає мокрим рядном і туманить трохи чудові картини, що мріялися кілька хвилин перед тим. Емігрантів, наче звірів, заганяють у залізні клітки, і починається нудна процедура перегляду. Що сильніше, здоровіше, здатніше до роботи—те приймають, а всіх инших одсилають назад, як непотрібний і навіть шкодливий крам. Що-року кілька тисяч емігрантів (з загального числа) відсилають назад. В остатні часи спілковий уряд не дуже заохочує еміграцію до Сполуч. Держав. Организовані робітники бояться конкуренції европейських, взагалі не американських робітників, народу менш культурного, ніж остатні, з потребами більш обмеженими. В остатні часи в робочій пресі без перестану озиваються голоси проти еміграції. Особливо гостро стоять проти еміграції східніх народів—китаян, японців, конкуренція з якими неможлива ніякому білому. Події з школярами-японцями в Сан-Франціско, про які ми читали недавно, суть тільки відгуком настрою організованої праці. Але, з другого боку, капиталістам треба зайвого гурту робочих, щоб держати низько зарібну плату,—треба запасної армії праці, без якої не можливе істнування капиталістичного хазяйства. Через це вони стоять за вільну еміграцію, опираючись на

те, що під захистом конституціи Сполуч. Держав кожна людина має право на „життя, волю і прямування до щастя“,—стоять за волю праці (коли ця воля їм сприяє; в инших же випадках кричать: „to hell with Constitution!“ В пекло конституцію, коли вона стоїть їм на перешкоді).

Таким чином, відносини уряду Сполуч. Держав до еміграційної справи суть результати боротьби двох ворожих інтересів, супротилежних течій. І зрозуміло, що в державі ультра-капиталистичній, якою є Спол. Держави, плутократія завжди бере перевагу над робочими,—тим то всі закони супроти еміграції, що були видані Конгресом під гнітом суспільної думки та впливом робочих спілок, не виконуються (на це є чимало тисяч „законних“ способів).

Як процес виділу овець од „козлищ“ скінчиться на Ellis Island'і, то овець пускають і вони вільні йти, куди хочуть. Часто емігрантам треба їхати далі,—тих опікують, як дітей: купують білети, садовлять у вагони і під доглядом кондукторів чи спеціяльних еміграційних агентів довозять до місця. Ця опіка дуже важна для тих, хто не знає місцевої мови.

Деякі емігранти зостаються в Нью-Іорку, Бруклині та Нью-Джерсі—практично три пригороди Н.-Іорку. Майже всі вони робляться фабричними робочими. Инші розливаються кругом, по державах: Нью-Іорк, Конѐтикут, Масачусетс, Нью-Джйорси. Хто хоче осісти на землю, має досить грошей,—той прямує до північно-західних держав,—Висконсину, Минесоти, Норт-Дакоти і далі, в Канаду. Небагато українців-емігрантів до Спол. Держав сідає на землю з початку, бо не мають досить грошей. Ще ж до того фармерство не здається їм стільки певним, як робота на фабриці, де що-суботи чоловік бере готові гроші. Життя канадських хліборобів не належить до обсягу нашого нарису. Вони, як і взагалі фармери в Спол. Державах, живуть в умовинах, при яких типові національні риси зостаються майже нерухомі. Живуть далеко від залізниць, далеко від культурних центрів, як робінзони на острові. Уряд дає їм по 160 акрів землі дарма,—але часто не оплачується обробляти землю, і вони кидають ці даремні наділи і йдуть робити на фабрики. Инші ж працюють коло землі і робляться заможними.

Найбільша частина українців-емігрантів їде до Пенсильванії, де всім знайдеться робота в угляних шахтах та залізних заводах; держ. Огайо, Индиана, Иллиной теж притягають багатьох. Що далі хвиля еміграції тече на захід, то меншою вона робиться. Рідко хто переходить за р. Міссісіпі, яку можна вважати натуральним кордоном еміграції. Тільки деякі окремі особи, більш енергичні, що прожили вже кілька років у краї, пробують щастя в далеких західніх державах,—Орегоні, Каліфорнії. Я бачив в Сан-Франциско і Портланді кілька людей з київської губ., сквирського пов.,—цих нових аргонавтів слав'янського племени, що шукали золотого руна і щастя вкупі з ним. З південних держав в Арканзасі є гурток фармерів, а в вугляних шахтах Индиан Территори можна знайти немало шахтарів-українців.

Як відомо, Пенсильванія і її сусідка Вест-Вирджинія суть центром залізного промислу Сполучених Держав, бо тут нещислені скарби земляного вугілля (мягкого) і залізної руди; в Колорадо добувають твердий вугіль, антрацит. Через те що не треба спеціяльних знаннів, щоб копати вугіль, „зелені" (greenhorns) емігранти, хлібороби з Європи, охоче їдуть до Пенсильванії. Робота в шахтах небезпешна, обвали і вибухи газу калічать та вбивають не мало людей; а над усе праця під землею, далеко від сонця, коли чоловік місяць не бачить ясного дня, спускаючись униз до схід сонця і виходячи нагору ввечорі,—справжня каторжна робота, що витягає з чоловіка сили, здоров'я і життя, залишаючи ні до чого не здатним за кілька років. Все це не дуже принаджує до шахт справжніх американців та робочих, що прожили кілька років у Державах, обглядїлись і можуть знайти щось краще; чужоземці, свіжі „гриньори",—а між ними чимало українців—монополізували шахтярську роботу в Пенсильванії. (У Колорадо, де б'ють твердий вугіль, роблять переважно американці та більш свідомі з чужоземців, і умовини праці там кращі).

Піттсбург і його околиця—сусідні міста Гомстед, Карнеги, Аллегені Мак-Киспорт і багато инших на десятки миль вгору і вниз берегами Огайо, Монончагелі і Аллегені річок, — суть на Сполуч. Держави центром, де обробляється залізо. Еміграційна хвиля несе сюди і залишає тут немало українців. Хто сам не побував в тих містах, хто власними очима не бачив роботи в нещислених Tills, Foundries, Furnaces, Steel Works,

не бачив тих умовин, при яких люде мусять жити і заробляти хліб,—той не може абсолютно уявити собі пекло, яке людська ненажерливість зробила для других людей. Коли б старий Данте прокинувся в 20 стол. та обійшов всі ці Tills та Steel Works (взявши доглядача замісць Вергилія), то прийшлося б йому збудувати ще з пару кругів на самому дні свого Inferno. Відома Mosley Comission, комісія інжинерів, послана від англійського уряду до Сполучених Держав, щоб довідатися про ті способи, через які остатні побивають своїх ворогів на полі торгової війни,—комісія в особах байдужих англійців була дуже здивована і навіть перелякана, роздивившись, яка тяжка, небезпечна і вбиваюча праця людей, що добувають страшнії богатства для невеликої купи шкодливих твердосердих паразітів. А тим часом інжинери ці бачили і Манчестер, і Лідс, і Шефилд, знайомі були з заводами у Франції, в Бельгії та Германії. Один з членів тієї комісії казав, що ніде в світі люде не працюють так тяжко і при таких поганих умовинах, як в Піттсбурзі. Що ж до санітарії, то це місто можна назвати найменше здоровим серед инших великих міст обох континентів. У повітрі завжди висить густий дим, змішаний з випаруванням річок. Дим той нагадує уславлений лондонський туман, або ту мряку, що весною йде в Петербурзі.

Щож до самої роботи на фабриках та заводах, то вона небезпечна тим, що не вживають способів, які б захищали життя й безпечність робітників. Фабричної інспекції дійсне нема; робочі организовані дуже мало,—нема кому примусити хазяїнів завести більш людські умовини на заводах. Коли чоловікові лучиться нещастя при роботі—вб'є або покалічить,—компанія не думає, що мусить дати запомогу йому або сем'ї. Треба добиватись права в суді. Але деж бідному, темному „гриньору" сперечатися з могутньою компанією, що держить спеціяльних дорогих адвокатів, яких діло довести, що робітник сам винен через власну необачність. Я знаю такий приклад. Одного з моїх добрих знайомих, чернігівця, покалічило на фабриці: travelling crane увірвався, впав на нього, коли той робив на своєму місці свою роботу, і розбив йому плече. Як сіромаха, одлежавши своїх п'ять тижнів у лазареті, прийшов до дирекції заводу і просив, щоб йому заплатили хоч те, що втратив на лікаря,—він почув таку відповідь: „Ти, майк, ставай завтра на роботу і дякуй нам, що тебе приймаєм;

коли хочеш чого більшого,—от поріг". І той послухав, став на роботу, бо знав, що все їдно нічого не вдіє. З робочим-американцем дирекція була б трохи ласкавіша.

На багатьох фабриках (не на всіх) новий робітник мусить дати хабара (5—10 дол.) доглядачеві, перш ніж його пустять до роботи. В Steel Works Шонца (як робиться діло на цьому заводі мені відомо добре) з цим зовсім не ховаються. Та й то ще не все: поробить чоловік 2—3 місяці,—і знову треба заплатити, бо виженуть і візьмуть иншого. На заводі цьому роблять тільки hungarians—австрійські емігранти, і слава його така, що придбала йому наймення *різниці* (Slaughter House): що-року вбиває більш, як сотню людей. Зовсім війна! Підхоже й на инших заводах. Місцеві часописи мають окремий відділ про вбитих та покалічених на заводах,—десь надруковано дрібними літерами в кінці часопису. І публика звикла, і нікого це не турбує. Що за біда, коли пропало кілька там hunkies,—їх і так занадто багато жене з Європи. Та й сами робітники звикли, і тупо-недбало стрівають новину про кожний випадок. Пишучи цей нарис, не маю ніяких джерел під руками, а то б статистика вбитих заговорила краще від усяких слів. Одним з головних спілників у згаданій різниці Шонца є Андрій Карнéш, відомий архи-милійонер-филантроп, що по всьому світу будує библіотеки.

Чужоземців, а надто славян: українців, сербів, хорватів, становлять на місця більш небезпечні, або такі, що вимагають великої затрати фізичньої сили. Такий план власникам найкращий, найбільш економичний, бо коли робочого вб'є або покалічить, йому менше можна заплатити, ніж американцеві. Звісно, що такі умсвини неможливі при добрій організації робітників. Але де переважно роблять слав'яне, там організація завжди малосила, а то й зовсім нема її.

І от, з веселих ланів України, з зелених гір Карпатських та соняшних валалів Угорщини горе жене хліборобів до темних, як могили, шахт пенсильванських, де сонце—це невідомий гість,—до піттсбурських різниць—Tills, де не чути власного голосу від страшного гуркоту машин, про які можна сказати словами Гете:

„Opfer fallen hier, weder Lamm noch Stier,
Aber Menschenopfer unerhört".

(Жертви тут падають, не ягнята й не воли, а нещислені жертви людські).

Через 2—3 місяці фабричної роботи не можна пізнати колишнього селянина: де дівся рум'янець на щоках, вільна ходà? Чоловік в'яне, марніє, ходить згорбившись, з характерним переступом, подібним до рештанського; обличча має нездоровий вигляд сірого коліру. А над все те—чоловік вважає себе за щасливого в порівнанню з тим, що було дома.

Робочі коло вуглю в Пенсильванії з'організовані краще, ніж їх брати на залізних заводах; через те там нема такого нахабства в відносинах до них адміністрації, і їх становище з цього боку лучче (виключаючи, звісно, страх дочасно стратити життя через яку несподівану катастрофу). Становище українських робітників на фабриках і заводах Нової Англії і в околиці Нью-Іорку мало чим відрізняється від становища робітників-американців. Відносини адміністрації до людей там більше регульовані, нема такого нахабного шахрайства, як на пенсильванських заводах.

Відповідно рахункам федерального Bureau of Statistics, середня щоденна плата непрофесіональних робітників (unskilled labor) стоїть коло 1 дол. 45 цен. (2 р. 80 к.). Як наші українці мало не всі належать до unskilled laborers, то мусимо рахувати їх заробіток теж 1 дол. 45 цен.—коло 42 дол. на місяць. Углекопи заробляють $2^1/_2$—3 дол.,—але мусять самі купувати динамит [1]). Заробіток цей, невеликий в очах робітника-американця, здається досить добрим нашому українцеві, з його малими потребами. Коли самотній, то може прожити за 12—16 дол. на місяць (відповідно місцевости,—що далі на захід—то дорожче,—але й плата більша). Решту ж можна послати до краю, зберегти, чи

---

[1]) Плата професіональним робітникам (skilled laborers), членам робітничих спілок, значно вища. Не маючи джерел під руками, не можу подати числової дати. Цим літом мені довелось бути коло будування дому в одній з північно-західніх держав. Там прості робітники (що тягали нагору цеглу, місили глину, копали ями, вивозили землю, etc), за 10 годин праці брали по 1 дол. 50 цен. Професіональні ж робочі працювали тільки 9 годин і брали в день 4 дол. 25 цен., або 4 дол. 50 цен. Робили не дуже хапаючись, бо число цеглин (maximum), яке має положити за день кожний член спілки, регульовано статутом останньої; положиш більш—кара. Для непрофесіональних робітників такого обмежування не було. На цьому прикладі досить добре видно ріжниця між аристократією і демократією праці.

пропити. Часто люде залишають у краю свою „фамилію“, жінку та дітей, і посилають їм потроху гроші; коли ж зароблять значно, то виписують їх до себе. Дехто вертається додому, купує землю і починає хазяйнувати. Буває часом, що по 4—5 раз їздять до Америки і знов вертаються назад. Молоді парубки женяться тільки з своїми дівчатами. А як остатніх значно менш, ніж хлопців, то посилають гроші в Європу знайомим дівчатам, щоб приїхали та повінчалися з ними. А то можна бачити таку оповістку в часописах: „В нашім (имя-рек) плейзі [1]) є багато молодих хлопців і робота йде добре. Красні дівчата, що приїдуть сюди, легко знайдуть роботу і скоро можуть вийти заміж“. Ці оповістки відповідають дійсній потребі серед молодіжи.

Серед робочого люду в Сполуч. Державах дуже широко розвинені всякі спілки, товариства, каси позичкові та похоронні. Цей широкий розвиток спілок являється натуральним, бо уряд федераційний, і вкупі з ним уряди окремих держав, не беруть на себе обов'язку регулювати відносини між капиталом і працею, і між самими робітниками, залишаючи все те особистій ініціятиві. Нема урядової асескурації робочих, щадничих кас державних і т. и. Робочі мусили взяти це діло в свої руки. При широкім розвитку ініціятиви серед громадян держави, зформировалось безліч всяких спілок. Декотрі з них, як Odd Fellows, Knights of Labor, Masons,— мають сотні тисяч членів. Спілки ці дають запомогу хворим членам та безроботнім. При нагоді смерти сем'я небіщика одержує значну одночасну запомогу, 600 дол. і більше тисячи, а крім того, спілка ховає своїм коштом. При цій оказії все товариство in corpore мусить бути при похороні, в осібних пишних „юниформах“, знаках належности до спілки. Американе хоча й виключили з свого офиціального вжитку всякі „юниформи“, цяцьки, блискучі витребеньки, що характеризують життя в Старій Європі, а проте дуже люблять все голосне, гучне, пишне,—і при парадах, до яких дуже охочі, виступають в мундирах, подібних до військових, а часом і зовсім фантастичних, на зразок середньовікових лицарских, з шоломами, струсевими перами і т. и. Зрозуміло, що якомусь mr. Rogers'ові, що працював коло кравецького столу

---

[1]) Place—місто.

останні шість днів, або mr, O'Brien'ові, що недавно пух на картоплі в „Зеленому Ирині“, чи знов нашому дядькові, якого „начальство“ дома навчало кулаком,—всім їм дуже принадно на хвилину уявляти себе лицарями, вояками, яким і чорт не брат. Ці нечасті випадки—то ясний промінь серед сірого, монотонного їх життя. Так робочий люд тішить себе ілюзіями, мов дитина цяцьками. І чому ні? Без ілюзій, без мрій про краще, цікавіше, мальовничіше життя наша доля часто була б занадто тяжкою, нестерпучою.

Наші українці по-де-куди стоять членами американських спілок, але більшість їх має вже свої спілки, свої каси. Ці спілки мають дві мети: дають матер'яльну, грошову запомогу членам, на зразок американських спілок,—і моральну: єднають членів на ґрунті релігійному та національному. З цього остатнього боку вони відіграють ролю, подібну до колишніх церковних братств українських: оберегати свою національність од ворожих впливів. Бо хоч у Сполуч. Державах і є абсолютна воля що до істнування національностей та релігій, однак течії життя мають таку нівеліруючу силу, яка здалась би нашим самим завзятим „обрусителямъ“ недосяжним ідеалом[1]). Тим то спілки з національними та релігійними підвалинами являються натуральним способом захисту національностей від ворожих впливів. Деякі з цих спілок мають досить широкі рямці: до спілки може належати всякий слав'янин; инші обмежені тісніше: до спілки може належати тільки слав'янин відомої релігії—уніят, православний, католик.. Спілки першої категорії почались раніше і мають значно більше членів, ніж релігійно-національні спілки. Як тип таких спілок маловідомий у Россії, то скажем тут коротенько про їх организацію. Майже всі вони збудовані на один лад. В кожній парахвії, громаді є своя

---

[1]) Справді: всякий мешканець вільний говорити, писати якою хоче мовою; хоч в Public Schools вся наука йде англійською мовою, однак істнують парахвіялні школи на всяких мовах, де англійська мова є тільки обов'язковим предметом; кожному вільно видавати часописи всякими мовами, нікого не питаючи. Про все те трудно стрінути в Америці чоловіка, що прожив там 2—3 роки, який не вмів би говорити по англійському. Тим часом у Россії ми бачимо німців, що живуть тут по 20 років і дуже мало знають по московському.

спілка, братство, що доглядає церковних справ, дає запомоги своїм членам, ховає братчиків своїм коштом і т. и. Кожний член платить на ці потреби од 50 ц. до 1 дол. на місяць. Усі такі окремі братства, коли число їх значне, складаються до купи, мають центральний виконавчий орган. Коли хто з братчиків умре, чи кого покалічить при роботі, то секретарь того братства дає відомость головному секретареві центрального органу; цей останній збірає ці звістки за місяць, рахує—скільки треба грошей, щоб задовольнити ці потреби, і робить розкладку на членів усіх братств. Секретарі окремих братств збірають розкладку і посилають до головного секретаря, який і виплачує кому треба. В нагоді смерти платять 600—1000 дол., платять теж скільки там за вибите око, поламану руку і т. и. Крім цих матеріяльних обов'язків, братчики дають присягу твердо держатись своєї віри, сповідатись що-року, підтримувати свою церкву і т. и. За неморальні вчинки братство має право вигнати члена; тоді всі його вкладки пропадають. Деякі з українців (надто галичане) належать разом до 2—3 спілок. На випадок смерти це забезпечує сем'ю на 1,500—2,000 доларів.

Наші українці, через свою темноту та неосвіченість, не можуть роспізнатися серед розмаїтих течій життя, серед політичних партій, не можуть бачити, де їх здобуток і де їх утрата, злучення з якою політичною партією було б їм користним. Мало не всі вони (виємків не багато) голосують за кандидатів пануючої тепер республіканської партії, за своїх хазяїнів. Мені доводилося питати багатьох українців (в останні вибори)—нащо вони голосують за Рузвельта, коли республіканська партія ворожа їх інтересам. Зміст їх одповіді такий: „вони нам дають роботу, і тим мусимо за них голосувати, бо коли виберуть Брайана, то буде те, що було за Кливленда: республікане замкнуть всі шапи, і ми і наші фамілії будемо сидіти без хліба". Ця відповідь мала свій резон, бо республіканська партія прилюдно хвалилася, що зробить паніку в краї, як виберуть Брайана; коли ж виберуть Рузвельта, то всякий робітник буде мати full dinner pail—повну миску з обідом. Цей вираз був боєвим покликом республік. партії; були організовані цілі процесії з бенгальськими огнями, стягами, на яких намальований був той full dinner pail (ворожа преса з full=повний, зробила fool=дурень). І американські робітники не образились,

що їх рівняють до свиней, яких аби нагодувати, то все буде добре. Не дивно, що чужоземці цінують себе так низько, але від вільних американських громадян можна б ждати чогось луччого. Sic transit!... Потомки тих, що колись кричали: „Give me liberty, or give me death!“ (дай мені волю, або дай смерть!)—тепер задовольняються з повної миски. На цьому прикладі видно, яку страшну деморалізуючу силу мають гроші в сучасному громадянському ладу, коли навіть самі моральні основи народу порушені, і цілі класи приймають (мусять прийняти) философію життя плутократів:

„Что значитъ родина? По моему, корыто,
Гдѣ пойло вкусное, такъ щедро, черезъ край
Для поросятъ моихъ и для меня налито—
Хрю-хрю... Вотъ родина, хрю-хрю—вотъ свѣтлый рай!“ [1]).

З американських партій республіканська тратить багато грошей при виборах, купуючи голоси. Діло це організовано дуже добре, йде в лад, як машина—і так і називається машиною—republican political machine. Демократи теж мають свою „машину“, та вона скрипить, бо не дуже добре підмазана. Звичайно, saloonkeeper'і (шинкарі, скажем ми) служать агентами політичної машини, бо всякий saloon грає ролю клуба для робочих людей. Робочі відомої національности ходять до „свого“ салону,—українець до вкраїнського, айриш знов до свого і т. д. Коли вечорами після роботи прийдуть люде, щоб випити та побалакати, saloonkeeper зводить річ на політичні справи, агітує за платформу та кандидатів своєї партії. Перед самими виборами даремне пиво, горілка та сигари грають ролю аргументів. Таким чином, практично шинкарі суть політичними вчителями нашого робочого народу (теж саме і в инших менш освічених національностей) у Сполучених Державах. Це сумне становище є результатом того, що серед нашого народу нема свідомої інтелігенції, яка взяла б на себе обов'язок показати дорогу людям. Відносини українців (кажем знов про більшість, виключаючи купки освічених людей) до соціялістичних теорій, проводирями яких суть соціял-демократичні партії, не прихильні. Соціяліст у маси—це во-

---

[1]) Ж. Рішпен, пер. Барикової.

рог религії, атеїст, щось погане і страшне, чоловік, що хоче одібрати від людей те, що заробили вони тяжкою працею (сорочку з спини, наприклад, або чоботи з ніг); він хотів би знищити віру, церкви і т. и. Я знаю приклад, коли хазяїн-українець вигнав з дому одного з своїх кватирантів за те, що той прилучився до соціял-демократ. партії. Ці погляди піддержує консервативна преса і вплив несвідомої частини духовенства, яка й сама не може розпізнатися серед сучасних громадянських течій, живе тільки спомином про семинарську науку (є багато попів і без такої), та принесеними з старого краю традіціями офіціяльних сфер. Ця частина духовенства, говорячи про соціялізм, завжди злучає його з релігією, наче б вони мали щось спільного. На сторінках консервативної преси „соціалистъ-анархистъ“ (ці слова завжди вживають вкупі)—це лайка, не менш уразлива, ніж „чорносотенець“ у сучасній Россії. Американських часописів українець не читає, бо не знає мови,—але хоча б і читав, то не багато б навчився від капиталістичної преси. Істнує серед українців і група духовенства з радикальними поглядами, яка має свій орган і відносини якої до політичних та економичних прояв часу зовсім инші. Про це скажем далі.

Скрізь, куди доля закидає українців, вони стараються жити вкупі, колоніями; у всякім великім місті східніх та середніх держав є russian colony,—як є жидівська, айришська (irishman-ирляндець), італійська та ин. Колонії ці містяться в кінці міста, далеко від промислового центру,—там, де і земля, і хати дешевші. Коли проходиш вулицею, то нічого спеціяльно „старокраєвого“ не видно, виключаючи хиба сміття коло дому; коли ж увійдеш у хату, то часто, на жаль, там бачиш сліди старих завичок. У держ. Нової Англії (східніх) хазяйки держать хати таксяк, досить чисто (хоч і значно брудніше, ніж американки—жінки робітників). Коли ж заглянеш в українську хату в Пенсильванії, то просто стає сором—такий бруд, така гидота. Хатки маленькі, бо дорога плата; в невеличких світлицях напаковано людей, як риби в кухві; на ліжку валяється брудне шмаття, розвішена спітніла робітницька одежа. Що правда в українців чистіше, ніж у жидівському „Гетто“ на East Side у Нью-Йорку; чистіше, ніж у хатах в арабів, у хорватів та в айришів; але все таки ознаки некультурности, як рівняти до американців, скрізь видно, і розумієш, чо-

му остатні (у яких cleanliness—godliness, чистота наближа до божества) дивляться на вкраїнців, як на нижчу від себе расу. Галичане живуть трохи чистіше за инших. Про все те не треба забувати, що у себе дома, „в краю“, українець держить хату чисто; коли ж перенесено його до других умовин життя, не може принатуритись до них; крім того, фабричному робочому дуже трудно держати велику чистоту в домі. Через це можна вибачити ці плями на господарстві в українця.

На всякій вулиці при колонії є один або два „штори“ (крамниці) що належать до „свого“ чоловіка; штори ці, як і всюди, служать клубом для жіночої частини колонії; тут „ґаздині“ розповідають одна одній новини. Жіноча частина колонії зовсім мало знає англійську мову, і через те свій шторник є чоловік потрібний. В Пенсильванії в колоніях є багато жидів-крамарів, що знають українську мову,—і коли зайдеш до такої крамниці, то забуваєш, що це далека Америка, а не який Шклов або Перемишль: так саме божиться і присягається крамарь, так саме торгується покупець,—тільки мова трохи одмінна, та обидва вживають американських слів та виразів (well!, All right!, Go ahead! God damn! та инших).

У кожній колонії є також свої корчми, saloon'и, що відіграють ролю клуба; вечорами туди збіраються люде випити свою порцію пива, побалакати, пограти в карти. Бути салункипером—це мрія кожного українця-робітника. І зрозуміло чому: робота не трудна, а заробіток добрий, значно більший, ніж на фабриці. А що немає інтелігенції серед українців, то корчмарь у їх очах являється привілейною особою, заступником вищих [1]) класів. Через це він є проводирем, заступником колонії, вкупі з попом. Я вже згадував про ролю корчмарів у політиці, як агентів політичних „машин“. І в усіх справах, що зачіпають громадянство, він грає значну ролю. Корчмарь переняв верхні ознаки американ-

---

[1]) Кажучи—вищих, розумію грошових, бо в Сполуч. Державах гроші—це крітерій, яким міряють людей. Коли хочуть спитати, як багато грошей має N.,—кажуть: how much is worth mr. N.?—як багато *варт* д. N.? Це—натуральна проява в державі, де мало не всі духовні сили народу присвячено на добування матеріяльного добра.

ської культури; у нього в домі є парадна світлиця, де він приймає гостей; там підлога покрита килимом, стоять мяхкі меблі, висять по стінах малюнки—зовсім, як у справжніх англійців. Але стиль не завжди видержаний до кінця; зазирніть до кухні,—і ілюзія буде порушена, і ваші думки полетять десь далеко від охайних англійців. У хатах звичайних українців та ж сама історія, але в меншій мірі: хати обставлені подібно, як і в американців, але „ветхій Адам“ виглядає з кожного кутка.

Кожна колонія, хоча б і мала, має свою церкву, збудовану коштом громадським. Мало не всі церкви будуються в кредіт, щоб потім виплачувати потроху з церковних прибутків та колекти. Відповідно до релігії українців можна поділити на 3 групи: уніятів-радикалів, уніятів-твердоруських і православних. Є ще пословачені українці-католики. Всі виходьки з Австрії—уніяти, але частина їх (яка збільшується що-року) перейшла на православіе коло 18 рок. тому назад.

Радикали—це прогресивна партія американських українців. Проводирями радикальної партії (чи групи) є гурток галицьких попів-народовців, свідомих українців, який видає тижневий часопис „Свобода“ українською мовою (з части друкується фонетикою) в Oliphant, Pa. При всяких нагодах вони виясняють у своїй пресі окремість українського народу від москалів та поляків У своїх школах парахвіяльних радикали вживають української мови, ширять між людом українську літературу, засновують читальні для народу, переважно з українськими книжками, роблять театральні вистави, літературно-музичні вечори з виключно українською програмою,—одно слово, їх просвітна діяльність має на меті збудити і розвинути національну самосвідомість американця українця. Працюють вони майже виключно серед галичан. У справах релігійних їх роля не менш цікава і важна. Українські уніяти в Сполуч. Державах не мають свого єпископа, а суть під зверхністю католицьких єпископів, польських та айришських. Це їх дуже ображує, і вони прохали не раз Римську курію дати їм свого єпископа. Але дарма: вплив американського католицького духовенства такий значний у Римі (хиба не з Америки йде найбільша лепта св. Петра?), що ніякі прохання не помогли, і уніяти мусять їсти з чужих рук. Тоді група галицьких попів наважилась порвати з Римом, заснувати свою „самостійну українську церкву“.

„Проч з Римом!“—їх поклик. Але Рим причепивсь, як реп'ях, трудно спекатись його. Коли порвати з Римом, хто буде ставити попів для нової церкви? Зоставалось або перейти на православіє, під владу россійського єпископа,—або нахилитись до протестантизму, засновати якусь нову секту презбитеріян, чи що. Перше було б найбільше натуральним, і наші протестанти напевне прийшли б до цього, коли б в особі православного єпископа не бачили заступника того россійського режиму, який гнітить українців як націю, не дає їм волі натурального розвитку. І знов же, звикши жити вільно, радикальним попам тяжка була б дісціпліна православної церкви. Через це вони не могли пристати до православних. А з другого боку, у них не стає сміливости повернути круто ліворуч, бо знають, що нарід не піде за ними. Так вони й досі сидять між двох стільців, і невідомо, чим ця справа скінчиться.

В питаннях економичних радикали прихильні до соціял-демократичних ідей; їх можна назвати поступовою партією на демократичних основах. „Свобода“ виясняє ріжницю між капиталистом і робітником, неминучий антагонизм интересів цих двох класів. Робочий рух в Сполуч. Держ. і в Европі освічується з погляду соц.-демократичного. Бувають часом дуже гострі виступи. Напр., як убито през. Мак Кинлі, „Свобода“ писала, що з ним зроблено тільки те, що капиталисти роблять щоденно, вбиваючи робітників тяжкою працею, та ин. Стаття ця викликала обурення і навіть доноси від деяких правовірних.

Консервативна фракція, твердоруси, москалефили хочуть українців обмоскалити і, полемизуючи з радикалами, вживають аргументів „Галичанина“. Заміри й надії свідомих українців зустрівають глумом. Саме слово „вікраїнець“ (sic) вживають, як лайку=блазень, недоумок. Часописи свої видають „язычіемъ“, подібним до того „языка Пушкина“, якого вживає „Галичанин“, з додатком багатьох американських слів.[1])

---

[1]) В останнім і радикали і православні винні. Взагалі всі українці вживають багато американських слів: стріта (street—вулиця), штор (store—склеп), гавз (hous—дом), плейз (place—місто), шапа (shop—фабрика), бас (boss—доглядач, хазяїн), бойс (boy—хлопець), бучер (butcher—різник), рум (room—світлиця), салун (saloon—шинк,—дуже популярне слово у людей

Українську літературу і українську поезію не шанують твердоруси, і Т. Шевченко, який стоїть на чолі у радикалів, якому вони присвячують бібліотеки, читальні, спілки, видавничі товариства, роковини якого святкуються не менш бучно в Олифанті, ніж у Київі (на честь його були навіть написані тропар та кондак),—Т. Шевченко нехтується, його замовчують; але часом його мову хвалять, рівняючи до мови сучасних українських письменників. Щож до инших українських письменників демократичного і радикального напряму, то їм, мабуть, не раз легенько гикалося, як „Правда“ споминала про них у своїх молитвах. Всі ці молоді письменники суть безбожники і химерники, нарід, з яким треба говорити, держучи камінь за пазухою. Вони мають на меті зірвати простий „русскій народъ“ з його історичних підвалин, знищити батьківську віру, зламати старий „русскій языкъ“, занехати ы, ѳ, ѵ і ѣ; вони хочуть пошкодити народу не тільки з боків морального і релігійного, а і з боку матеріяльного, завести його у нетрі соціялизму та анархизму. До руху в Россії за остатні 2—3 роки і взагалі до боротьби за конституцію москалефильська преса відноситься так: прогресивні партії завжди трактуються, як жиди та поляки, або підкуплені жидівськими та японськими грішми „русскіе“. „Правда“ щиро ширить усі вигадки рептильної та „истинно-русской“ преси в Россії. В країні вільного державного ладу ці добродії проповідують поклонення неволі і темряві.

Православну фракцію українців складають еміганти з російської України та частка колишніх уніятів, галичан і угорців. Років 18 тому назад одна невелика парахвія в одній з північних держав зреклась унії і прохала православного (з Россії) епископа в Сан-Франциско приняти їх. Однією з причин цього були утиски, які їм робив католицький айришський епископ. Прочувши про таку подію, уніяти по инших містах і собі почали приставати на православіє, і тепер в Сполуч. Державах (виключаючи Аляску, де ще з часів, як вона була російською, було багато православних парахвій) рахують чимало тисяч православних. У справах націо-

---

всіх фракцій), бартéндер (bartender—той, хто продає напитки в корчмі); можна чути такі вирази: я тебе лайкую (like—люблю), óна джомпáла (gump—скакати) і т. и.

нальних та релігійних православні скидаються на твердорусів. Їх часопис „Свѣтъ“, що „издается по благословенію св. Синода на малорусскомъ нарѣчіи“ (справді „язичієм“ з перевагою московських слів), полемизує гостро і з радикалами, і з твердорусами. Всі православні в державах і в Канаді суть під зверхністю православного єпископа, голови російської місії. Як більшість православних попів з Россії, то погляди їх на религію, на громадянство, на національні справи натхнені духом офіціяльних сфер російських. Але треба додати, що діяльність православного попа в Америці далеко ширша, цікавіша і більш плодовита, ніж дома, бо вона не обмежена масою таких формальностей; він може широко виявити свою ініціативу в живому ділі.

Хоч більшість православних попів в державах походять з України, однак не мають національної свідомости; погляди їх на українські справи подібні до твердоруських, про які ми вже казали. Але обставини життя сильніші, ніж спомин про семинарську науку, і правосл. попи в церковних проповідях уживають українську мову (кажучи українську—розумію мішанину слів, що вживається, яко „середня“ мова, всім зрозуміла). Навіть попи-москалі силкуються говорити по вкраїнському, скільки можуть, бо траплялось, що парахвіяне просили єпископа дати їм иншого попа,—цього не розуміем.

Участь мирян у справах церковних в Сполуч. Державах давній факт. Усі парахвії (за виємком деяких православних) платять духовенству плату сами; натурально, що парахвіяне мусять брати значну участь у справах церковних (грошевих та инших). Кожна парахвія вибірає церковний комітет, який, укупі з титарем та попом, і суть урядом церковним. Всі більш важні питання голосуються на загальних зборах парахвіяльних. Звісно, і тут, як і по всіх инших демократіях, дійсними хазяїнами парахвії буває невелика купа людей більш енергичних (чи нахабних), салункинерів, шторників та инших; решта ж грає ролю безсловесних. Попи знають це і тому стараються жити у злагоді з сильним елементом парахвії. Одначе так робиться скрізь по світі, а не тільки в американських парахвіях.

Вчити дітей обов'язково в Сполуч. Державах. Дитина мусить ходити до початкової школи, Public School, або до парахвіяльної, до 13—16 літ (як до держави, бо кожна держава має свої окремі

шкільні закони); після цього вільна йти на роботу. На роботу не приймають без свідоцьтва від шкільного уряду, що дитина скінчила свій minimum наук і має відповідне число літ. На жаль, українці (вкупі з айришами та иншими чужоземцями) не дуже дбають про освіту своїх дітей. Дітей посилають до школи, бо не можна не послати: прийде поліціянт і забере силоміць. Просять свідоцтво, часто дурять, кажучи більше літ. Через це часто 12-літні діти йдуть до роботи, бо в свідоцтві стоїть 16. Не дивно було б, коли б робили це вбогі люде, що не можуть сами прохарчувати сем'ю. А то й бідні і заможні (що мають пару тисяч доларів) однакові в відносинах до школи. Я не кажу про тих, що тільки на час приїздять до Америки і потім вертаються назад: таким цю байдужість можна простити. Але й ті, що осіли в державах на завжди, і навіть самі корчмарі причетні до гріха. Така недбалість показує тільки некультурність народу.

Шкільну справу у наших упорядковано здебільшого так: діти вранці ходять до американ. Public School, а ввечорі що-дня до своєї парахвіяльної, де їх учать читати-писати по своєму, молитов, катихизису, співу церковного та инш. В парахвіях радикальних вживають українську мову, в твордоруських—язычіє. Крім таких шкіл парахвіяльних, істнують недільні і кілька спеціяльних шкіл; православні мають свою бурсу і семинарію духовну, твердоруси і радикали—бурси. Всі ці парахвіяльні школи грають важну ролю, служать захистом проти об'американення, підтримують національну свідомість, не дають зовсім загинути рідній мові серед молодого покоління (хоча останнє між собою говорить тільки по англійському).

Наука в парахвіяльних школах коротка, бо скоро діти, хлопці й дівчата, покидають школу, йдуть заробляти хліб—на фабрики, заводи, в крамниці. Шкодливий вплив роботи в такому ранньому зрості і при таких обставинах, коли діти роблять поруч з дорослими, молоді дівчата поруч з жінками, незабаром починає себе виявляти. Хлопці, вбачаючи себе дорослими, починають поводитись, як дорослі: ходити на бали, пити горілку (а п'ють взагалі багато, п'ють і малі, і старі, і навіть немовлятам дають). Дівчата рано починають заводити, по американському звичаю, коханців, з якими поводяться, як дорослі, рано зазнають добро і зло. Взагалі молодіж старається імітувати американців (дійсно

імітує низчі класи громадянства,—айришів-емигрантів, etc.). Все це деморалізує молоде покоління, воно одкидається від свого народу, переймаючи тільки позверховність культури чужого, і то з каламутного джерела. Треба надіятись, що життя виробить надалі більш приємний і нормальний тип, ніж сучасне молоде українське покоління в Сполучених Державах. Дехто починає дбати про дальшу освіту дітей, віддаючи їх до середньої школи, High School. Ці ластівки (хоч і ранні) віщують близьку весну.

У своєму поводінні і при своїх соціяльних функціях—на вечірках, surprise parties і просто parties, — молодіж імітує американців. Але грубий зміст часто випірається з елегантської форми, і така мішанина неприємно вражає свіжого чоловіка. Як увійдете до хати, де відбувається „party“ (вечорниці—сказав би я, але буде образливо), то бачите юрбу добре одягнених веселих панночок, misses, і кавалерів, mister'ів. Все як слід. Бавляться гуртом, починають співати хором і по одинці, одна з панночок сідає до піаніно і починає вибивати модного романса,— зовсім салон. Але що то там у кутку? Одна miss чогось скрикує сміючись: то mister, з натхнення, сідає на коліна своїй сусідці, або починає аналізувати матерію, з якої пошито спідничину. Інцідент не викликає обуріння в салоні,—все йде своїм ладом.

Кожного, навіть самого поверхового доглядника життя американських українців, не може не зацікавити питання—що з ними буде з погляду національного?

Всякого, хто прожив у Сполуч. Державах хоча б короткий час (навіть туриста, що перелітає континент за два тиждні і потім пише книжку—United States as they ate, чи що подібне) вражає та надмірна сила, з якою життя переробляє емігрантів, хоча б зповерху, на свій лад. Уряд тут не грає ніякої ролі, бо кожному вільно говорити, писати і навіть учити дітей (в парахвіяльних школах) своєю мовою. І одначе всі емігранти (принаймні мужеська частина їх) знають англійську мову (мусять знати, бо инакше не знайдуть роботи); мусять переймати деякі звичаї (що до гоління бороди, до одежі і т. и.), бо инакше будуть покарані остракизмом. Кажуть, що такі нівеліруючі тенденції суть ознакою всіх демократичних країн, країн „середнього чоловіка“. Коли так, то Сполуч. Держави можна назвати стороною „середнього чоловіка“ par excellence. Коли б хто сказав, що зачіпається в

людини тільки позверховність, то такий погляд не буде справедливий. Навпаки: ці позверховні зміни зміняють думки в чоловіка, погляди на людей і природу. Через це американський українець не може не втеряти части своїх національних ознак. Трудно сказати—яка саме переміна зробилася з чоловіком, але досить поговорити з ним п'ять хвилин,—і бачиш, що нема вже хлібороба Івана, а якась нова комбінація.

Дехто доходить до тієї думки, що американському українцеві суджено зовсім утратити свої національні ознаки, змішатись, злитися з масою американського народу. Показуючи на той факт, що молоде покоління відвертається від свого народу, між собою говорить тільки по англійському,—думають, що українська мова і культура будуть утрачені під натиском дужчої культури, як було з айришською мовою в Англії; кажуть навіть, що українець збудеться і своєї віри, почне хилитись до раціональних форм релігії. Мені здається, що всі ці картини мальовані занадто темними колірами; забувають про ролю, яку грають парахвіяльні школи, спілки, церковні братства; забувають про діяльність преси і духовенства всіх фракцій у справі оборони й розвитку національности і релігії. Забувають також, що становище національного питання в Сполуч. Державах нерозривно з'язано з українською справою в Європі,—в Россії та в Австрії. Так, діяльність радикальної партії була б зовсім неможливою, коли б не годувалася з джерела прогресивної національної партії в Галичині. Далі, національна українська справа в Россії стає потроху на твердий ґрунт і, будемо мати надію, незабаром матиме зовсім натуральний вигляд, коли конституція стане дійсним фактом, як матимем у Россії свою широку журналістику, свої школи, низчі й середні,—тоді національна справа в Сполуч. Державах буде незмірно поліпшена.

Надзвичайно важну ролю буде грати національно-свідома інтелігенція, яка б стала на чолі руху. До цього часу така інтелігенція істнувала тільки як виїмок, невелика купка людей в одній державі.

Трудно й небезпечно пророкувати в справах таких, як наша, де істнує маса факторів відомих і невідомих, супротилежних течій, ворожих тенденцій. А проте все ж можна певне сказати, що національна будущина нашого народу в Сполуч. Державах забезпе-

чена, коли істнування національно-свідомої інтелігенції стане дійсним фактом. Звісно, що тип тутешнього українця буде відрізнятися від його европейського брата; перший мусить утратити частину своєї м'ягкости, нерішучости, зробитися більш агресивним, yankey-подібнім. Так історія завжди робить експеріменти, прищеплює гільце одного дерева до стовбура другого і творить новий овощ на користь людскості. Хто не йде наперед, той рачкує назад. Так з окремими людьми, так і з народами.

А. Невада.

1906.

З перекладів П. Капельгородського.

І. БУРЕВІСНИК.

М. ГОРЬКОГО.

Над безоднею морською
Вітер хмари в гурт зганяє,
Понад хвилями в повітрі
Гордо плине буревісник
Наче блискавка зчорніла.

Хвиль торкаючись шумливих,
Та ховаючись за хмари,
Він кричить,—і хмари чують
Радість в погуках могучих.

В згуках тих—бажання бурі!
Гніву мічь, огонь жадання,
Сподівання перемоги
Чують хмари в дужих згуках.

Чайки скиглять під негоду,
Плачуть, плинуть по-над морем
І охоче б у безодні
Захистилися від бурі.

Та й гагари також скиглять,
Бо гагари незугарні
Милуватися борнею:
Гуркіт бою їх лякає.

Пінгвін боязко ховає
Межи скелі тіло сите,
Тільки гордий буревісник
Лине сміливо і вільно
По над сивим шумом моря.

Все темніш і нижче хмари
Опускаються над морем,
І танцюють сиві хвилі
В височінь, на зустріч грому.

Грім гуркоче. В бучі гніву
Скиглять жалібно буруни...
От хватає дужий вітер
Зграї хвиль в міцні обійми,
Дужим розмахом жбурляє
З злістю хижою на скелі,
Розбиваючи на краплі
Величезні сиві гори.

Буревісник скрізь буяє,
Наче блискавка зчорніла:
Він ширяє по за хмари,
Піну хвиль крилом збиває.

От він лине наче демон,
Чорний, гордий демон бурі,
І сміється і голосить,—
З хмар безсилих він сміється,
Він від радощів голосить.

В злості грому—чулий демон—
Постеріг давно вже втому,
Певен він, що не сховають
Хмари сонця,—не сховають!
Вітер виє... Грім гуркоче...

Синім полум'ям палають
Зграї хмар поверх безодні,
Море ловить блискавиці
І в роскритій прірві гасить.

Мов вужі які вогняні
Межи хвиль стемнілих в'ються
Відбивання блискавиці.
Буря! Швидко стане буря!

Та відважний буревісник
По між блискавок ширяє,
Над лихим ревучим морем,
Пророкує перемогу:
Хай мерщій зірветься буря!

II. ЗБІРАННЯ ПОДАТКІВ.

БЕРАНЖЕ.

Любий, вставай, бо година вставати:
Збірщики їдутъ до нас на село
Править податки... Вже й сонце зійшло.
Ну бо, вставай! Нам нема коли спати!
Встань, мій коханий! Пора:
Збірщики йдуть до двора.
Це не на добре ти так розіспався!
Глянь,—уже день, а у наших сусід

До чиста в хаті забрали як світ...
Кажуть, найстарший над людом знущався.
Встань бо, коханий! Пора:
Збірщики йдуть до двора.
Чуєш? Ворота в дворі зарипіли...
Ось він надходить... проси ти його—
Термину місяць... хоч місяць всього!
Ех, як би люде ці ждати уміли!
Встань бо, коханий! Пора:
Збірщики йдуть до двора.
Прядка й лопата—всі наші достатки,
З ними ми мусимо вік вікувать;
Подать платити, дітей зодягать,
Хоч приставляючи латку до латки.
Встань бо, коханий! Пора:
Збірщики йдуть до двора.
Господи! Йдуть... а тобі мов байдуже!
Боже! Лякає твій погляд сумний...
Тихо лежиш ти холодний, німий.
Чом не промовиш словечка, мій друже?
Встань бо, коханий! Пора:
Збірщики йдуть до двора.
Бідна! Він мертвий... Збуди тепер діток,
Гроші на похорон йди добувай,—
Страдник безщасний спочине нехай!
Люде! Моліться за бідних сиріток!

СОБАКА ТА ВОВК.

Оповідання П. і В. МАРГЕРІТ.

Ясна ніч відбивалася в місяшному сяєві, неначе в чистій воді. Стомлений лікарь Лю почував, як крізь відчинені вікна— він не міг спати добре инакше, як з відчиненими вікнами—повівав запашний вітерець од лілій, почував медові пахощі лаврового дерева. Він не спав так саме, як не спала розгорячкована земля, так саме, як не спали дерева, що виробляли свій сік, бо саме був кінець квітня, коли все розвивається.

Перед очима йому ще стояло свіжо-зелене поле, зелена трава, що веселить душу, якою жадібно впивається погляд, та квітки жовті, рожеві, білі, що наче зірки блищали поміж зеленою травою, а також тонкі стеблинки нової дернини; він виразно бачив перед собою великий платан, широке листя якого виростало йому перед очима, неначе руки якогось велетня, тисячі фіолетових голівок, що закрашали мур у його в садку, на як голубині крила силкувалися накинути тінь; він і досі був мов засліплений сим ясним днем з його осяйним сонцем та свіжим повітрям; він бачив перед себе чисте небо та швидкі легенькі хмарки.

Його стара кобила Колет добре напрацювалася вкупі з ним. Виїхавши вдосвіта, вони об'їхали п'ять сел; він закрив очі старому Лемуе, що мав уже сімдесят років та вмер, діждавшися часу, з тихою покірністю; він приняв на світ маненьку гарненьку дівчинку, п'яту дитину, яку Равод подарувала своєму чоловікові; він зоставив усе, що було в його в гаманці вбогим Суріко, яких їхній хазяїн нахвалявся вигнати. І маючи спокійне сумління, виконавши всі свої обов'язки сьогодня так саме, як він їх виконуватиме завтра, бо з усії місцевости на десять льє навкруги сходилися до його, знаючи, що він милосердний та щирий,—лікарь Лю вернувся до свого ліжка з бажанням заснути.

Він ніяк не міг цього досягти, і втома зробила почуття тільки гострішими, хоча мусила їх притупити; він почуваві

тонкі пахощі квіток, що вилися по альтані; він чув, як тихо ступав оксамитними ступнями його великий собака Блак, ідучи стерегти двір. З ним і Колет, і лікарь почували себе цілком безпешними в самотній хатині, на кінці села. Одначе, йдучи додому, як це було що-вечора, економка Рашін зауважила своєму хазяїнові, що з маненького муру, який обгорожував станю повипадало каміння. Певне якийсь волоцюга. Вони в цьому краї часто турбують людей.

Але!... з Блаком нема чого боятися. Це друг і гарна собача душа, щира, але горда, яка не має ні трохи рабства: не боязька, не ница, не ласа. Він не зважав на батіг і слухався голосу. Мало не людина своєю інтелігентністю і більше, ніж людина своєю вдачею.

Коли це відразу Блак загавкав, сердито, значучо; хтось страшно закричав з болю, і лікарь почув, як тріснула гілка. Чути було поміж собачим гавканням гнівне бурчання. Він зскочив з ліжка, одягся на швидку, взяв свій батіг, що на кінці був переплетений дротом, з яким він завжди їздив і за хвилину був готовий, опинившися в дворі і кричучи:

— Блак, сюди!

Але Блак не чув його, стрибаючи навколо липи, на якій зверху видко було чорну зібгану постать, що нагадувала великого, але і страшного червака, бо видко було, як злегка блищав ніж. Лікарь засвітив свій лихтарь, навівши світло на дерево. Він побачив чоловіка з бородою, що поросла кущиками, з вишкиреними зубами, що дивився понуро та перелякано, не насмілюючись тікати і маючи такий вигляд, наче хоче кинутися, щоб убити; все це можна було прочитати в його божевільних очах, які щулилися від блискучого проміння. Ніж тремтів у його в правій руці, з лівої, яку покусав Блак, текла кров. Він нагадував вовка, що попався в пастку.

— Звідки ви прийшли?—скрикнув лікарь,—і додав, підходячи ближче.—Кудою ви увійшли?

Чоловік не відповів нічого. Але біла крейда з маненького муру, що була на ногах, поясняла сама. Він прийшов, щоб украсти, може навіть, щоб убити; і коли б не Блак...

— Киньте ніж!—сказав лікарь.

Чоловік похмуро мовчав. Коли лікарь повторив своє вимагання вдруге, він відповів хрипким голосом:

— Покличте до себе свого собаку. Він погриз мені руку.

— Сюди, Блак! Назад! Киньте ножа і виверніть свої кишені.

Чоловік вагався.

— Собака не зробить вам нічого злого і я також. Зробіть те, що я вам кажу.

Чоловік послухався; але коли б він посмів!... Ніж уткнувся в землю, упали обценьки та долото. Лікарь підняв усе і тоді сказав:

— Тепер злазьте. Блак, ляж тут!

Собака ліг, гарчучи. Тільки чоловік ступнув на землю, як зараз тон у лікаря відмінився: він бачив перед собою тільки нещасливу людину, таку саме людину, як він.

— Через віщо ви тудою йшли? Ви могли подзвонити до дверей, що виходять на вулицю, або постукати в хвіртку. Я не спав і одчинив би вам.

Він додав:

— Ви прийшли поганим шляхом.

І говорив далі суворо-авторітетним, але м'яхким тоном:

— Ви прийшли, як ворог, і через те Блак вас покусав. Як би ви ввійшли, як приятель, він був би до вас ласкавий. Правда, Блак?

Він узяв скрівавлену руку, помацав.

— О! о! і долоню також? Добре проняв двічі иклами; як би не трапилось дерева...

Він знову став лікарем, добрим чарівником, що вертає здоров'я та робить полехкість.

— Я хочу зав'язати вам руку.

Він підійшов до маленької шаховки і, перше ніж гість стямився з дива, він заходився коло його: промив рану водою, обгорнув бавовною та просмоленим полотном хвору руку, руку, яка така охоча була його вбити і яка тепер лежала безформена, цілком не шкодлива, нагадуючи велику сповиту люльку. Зробивши це, лікарь спитав.

— Ви хочете їсти?—і не діждавшися відповіді, додав:—сідайте!

Він приніс з буфету хліба, холодного м'яса, почату пляшку; поставив перед гостем тарілку, положив виделку, потім, побачивши, що він не може собі порадити самою здоровою рукою, лікарь

поламав йому хліб маненькими шматочками, одрізав м'яса та налив вина.

— Їжте й пийте до схочу.

Гість, не вважаючи на страшенну втому, що туманила йому мозок, був зовсім збентежений його ввічливим поводінням. Він поглядав на м'ясо, на вино, на лікаря, що дивився смутним добрим поглядом, на Блака, що лежав на долівці, не гарчучи вже, але все ще дивлячись пильно, неймовірно. Помалу він почав їсти; але скоро вже не міг проковтнути хліба, м'ясо ставало в горлі. Лікарь дав йому стакан.

— Пийте, друже мій!

Але гість не міг пити: сум обхопив його і дві великі сльози скотилися йому на бороду.

І, силкуючися засміятися, він сказав, утираючи долонею очі, з тією дивною іронією, що буває тільки у нещасливих:

— Еге, певне, я помилився що до шляху. Ніч не була ясна...

Лікарь хитнув головою, його співчуття ставало все глибше та гостріше; справді, ніч не була ясна... як нечисте сумління, як темнота в серці, прояснити яку міг би навіть невеличкий промінчик світу, навіть трохи справедливости та людського жалю!

— Може ви тепер хочете заснути? Вранці ви підете додому.

Неймовірність блиснула в гостевому погляді.

— Ви зробите найбільше добро, як що дозволите мені піти... Так мені буде краще.

— Може хочете грошей? Беріть!—Він положив йому на руку дві монети по п'ять франків. Нещасливий був на стільки вражений, що не міг навіть подякувати.

Лікарь провів його до дверей і одчинив їх. Дорога була біла, садок увесь у квітках. Ніч повна була пахощами лілей та медового лавру, пахла землею та рослинним соком і солодощі ці зм'якшали серце. Волоцюга здавався мізерним із своєю рукою, замотаною в бавовну, з своєю зігнутою спиною. Блак, мовчазний та поважний, розглядав його. Лікарь говорив просто, по приятельському, гладячи собаку по голові:

— Иншим разом стукайте до дверей. Ви тепер знаєте добрий шлях.

Переклала **Н. Г.**

З недавнього минулого Кубанської школи.

Політичний рух останніх двох років поділив громадянство на два ворожі табори: вихованців старого режіму та борців за новий лад. Між обома таборами така величезна ріжниця, що вона не обмежується самими політичними поглядами, а захоплює громадянські і семйові відносини, навіть приватне життя кожної людини. Між иншим вона захопила і народню початкову школу, що по багатьох кутках держави дрімала собі на непохитних бюрократичних підвалинах, які зовсім не належуть до засобів народньої освіти, а навпаки, належать до певних способів забивати памороки темному людові. Більша частина початкових учителів так саме схотіла бути вільними громадянами, так саме схотіла дати новий зміст початковій школі, що відповідав би новим умовам, як того домагаються всі, хто щиро бажає добра селянам, і така течія між учителями має велике, ще не досить виявлене значіння. Треба пам'ятати, що на нашу початкову школу покладається багато завдань і ще більше надій,—далеко, наприклад, більше, ніж на Заході: західно-европейське громадянство має змогу користуватися з безлічі різноманітних засобів просвіти, які підносять спільний рівень духовного розвитку, і дітвора там ще в сем'ї довідується про те, чого ледві чи й навчить наша народня школа, тоді саме як наші селянські діти одержують в спадщину від сем'ї тільки силу забобонів, нечемних звичаїв і хибних розуміннів. Один з видатніших россійських педагогів (Вахтеров) казав, що народня просвіта у нас затримана великим гальмом усяких заборон, обмеженнів, „административныхъ усмотрѣній" у всіх заходах, що допомогають духовному зростові народу. За останні роки майже нічого не зроблено, щоб визволити справу народнього розвитку від зайвих шкодливих пут, але саме життя певно скине їх самотужки. Народня школа повинна виховувати громадян,—от чого вимагають від неї на Заході самі умови державного ладу, а

у нас події останніх часів. Але не всі у нас тримаються таких поглядів і навіть між учителями чимало людей, що обороняють поліцейський напрямок шкільної справи і своє завдання бачуть у послугах старій шкільній політиці, тоді саме, як більше свідомі працьовники силкуються визволити від неї школу.

На далекій Кубані ця супротилежність виявилась в борні двох партій — старовчительської і нововчительської, і ця борня найбільшого напруження досягла 1905 року, не страчаючи разом і свого громадянського значіння. Придивляючись до тії борні, ми знаходимо в ній риси, що відбилися на всім визвольнім рухові, і тим цікавіще виявити її підвалини.

З початку свого істнування кубанська дирекція початкових шкіл нічим не відрізнялась від таких само інстітуцій в инших місцевосцях держави, і шкільна справа дуже нагадувала салдатські муштри. Школи швидко росповсюджувалися, ніде правди діти, проте інспектори могли похвалятись не якістю, а тільки кількістю початкових шкіл, бо, як то буде показано далі, більшість учителів-козаків, малоосвічених і до діла нездатних, разом з інспекторами, теж здебільшого козаками, дивились на науку з бюрократичного погляду. Аж ось несподівано в двох районах шкільна справа дісталася до рук двох свідомих українців, людей з справжнім педагогичним хистом і знаттям сучасного становища початкової школи на Кубані. Ми навмисне підкреслюємо, що ці інспектори були вкраїнцями, бо хоч на Кубанщині українців більша частина,—проте інтереси їх занедбано, принаймні інтереси так званих иногородніх, що на 540000 мають тільки 21 школу!

Сами вчителі не мали змоги до того часу допомогти шкільній справі, бо то була година панування необмеженої сваволі, що неоглядно і безпідставно витрачала гроші і працю учителів на зовсім сторонні речі. Алеж нові інспектори своєю уважністю і щирими відносинами до своїх обов'язків змогли підняти дух вихованого колись на добромисних ідеалах, завжде незабезпеченого, часто приголомшеного народнього вчителя. Позаводивши на Кубані учительські з'їзди, лекції, учительські книгозбірні, вони, разом з тим, відкинули стародавні способи вчення і дали новий напрямок шкільній справі, викликаний самим життям. Не дивно, що навколо них з'єдналися молоді вчителі, що прибули з середніх

губерній та з України, а разом і місцеві педагогичні сили з найвидатніших, що брали своїм завданням піднесення шкільної справи.

Але старі учителі, на підвалинах свого довголітнього досвіду, стали в ворожі відносини до нових течій життя і в той саме час, коли все громадянство переконалося на тім, що народня школа повинна виховувати свідомих громадян, дужих духовним розвитком, а не самою невільничою покірливостю та табунною слухняністю,—в той саме час привідці кубанської староучительської партії в місцевому чорносотенному лейб-органові говорили, що виховання в початкових школах будучих громадян—дурниця, бо завдання школи—виховувати тільки добрих працьовників. („Куб. Обл. Вѣдом.“ 1905, № 46 „С. Армавиръ“). З того часу багато води витекло, і навіть дехто з бувших прихильників такого погляду встиг перебратися до ворожого табору, побачивши, що староучительська партія розминулася з життям і громадянські течії викинули її на обміль з її цвілими традиціями. Та й справді, тепер кожній людині, хоч трохи знайомій з педагогичньою літературою, відомо, що кращі західно-европейські школи давно вже тримаються натурального розвитку природнього хисту учнів, як будучих громадян, щоб, як каже Спенсер, з дитини «утворити істоту, що могла б сама порядкувати собою, а не слухатися когось иншого“. Американці давно зрозуміли ці слова педагога-филозофа і поклали за підвалину національного виховання думку, що вперше висловив ще Локк: „коли раніш почнете поводитися з дитиною, як з дорослою людиною, вона раніше стане людиною“. Того по американських школах навчають коритись не особам, а прінціпам, і не вимагають від дітей нерозсудного послуху вчителеві тільки, яко вчителеві, це б то яко владній силі. А кубанська староучительська партія не може й досі кинути стародавнього погляду на учнів, як на матеріял, що з нього можна виробити аби яку форму, не зазираючи в дитячі душі, і того обстає за „підвладність дитини волі учителя“, або, мовляв по московському, „ежевыя рукавицы“, зо способами зовсім не педагогичними. Більшість її членів спинилася на самому муштруванню малечі, покладаючи в ньому силу початкового виховання. І нам не раз доводилось вислухувати від шкільних інспекторів і навіть від сем'ї учнів хвалу д.д. муштрувальникам, але в зразковій вимуштрува-

ності малечі ми завжди бачили глибоко заховані дитячі сльози і страх[1]).

Знайомлючись з типичними заступниками старовчительської партії, дуже легко визначити головні риси, що з них складається її характер: чисто начальницькі відносини до дітей, надмірне роз'ятрення, прихильність до салдатської муштри і виконання дрібниць казьонної програми, разом з невідмінною бійкою. Ще не дуже давно в початкових школах Кубанщини „зразкові", „досвідні" вчителі били дітей без жалю і міри, вживали такого катування, що воно поза школою карається кримінальними законами. Ми певний факт маємо, що один „учитель" власним чоботом переломив ребро одному учневі, побив скрипку на голові в другого, кулаками розбивав носи до крови, вибивав зуби (в ст. Владимирській) і те все не перешкодило йому вислужити собі „почетное гражданство", та вже аж тоді, як він почав уживати своїх „педагогичніх" способів на сторонніх і провалив голову двом сусідам, аж тоді він попав на лаву обвинувачених. Другий педагог того ж самого табору брав учнів за вуха і бив їх об стіну головою, вимагаючи покірливости; третій так необачно доторкнувся кулаком до вуха, що у безщасного полилася кров ротом і обома вухами.

Тут перелічені найбільше яскраві, але добре звірені, випадки, що наочно малюють, яким робом „легенька дісціплина утворяла гарних слухняних дітей", мовляв словами наших реакціонерів-педагогів. Отже й минаючи таких надзвичайних катів шкільної малечі, доводиться раз-у-раз натрапляти на „досвідніх", „зразкових" учителів, що дуже мало від них відрізняються, хоч і мають зовсім инший вигляд. На вчительських з'їздах такі педагоги промовляють ніби то щирі, чулі промови, їх школами задовольнені і батьки учнів, і шкільні інспектори, а придивіться лишень до них, зазирніть не оком казьонного ревизора, а люблячими очима людини, що її дуже займає шкільна справа, і вас уразить та ж сама відсутність любови до праці, те ж саме вжи-

---

[1]) Звісно, ми не обвинувачуємо всіх старих учителів за прихильність до „фізічного впливу" на учнів і ввесь час говоримо за *староучительську партію,* що вороже відносилась до кожної нової течії і взагалі до визвольного руху, а хто ж не тямить, що і молодь иноді завчасу старіється і, буває, старі зберігають в душі молоду жвавість, віру і бажання праці.

вання способів „фізічного впливу“ на учнів. Коли ж доводилось працювати у школі „зразкового“ попередника, обов'язково виявлялось таке мордування, що його наслідком бувають шрами, уразки і такі инші свідоцтва педагогичнього хисту досвідніх муштровальників. Діти звикали до фізічних способів утихомирювання та заохочування до науки, надовго втрачаючи дорогу властивість дитячої душі відповідати на довір'я довір'ям і на моральний вплив добрими вчинками. Траплялося, що вони сами потім росказували: „Нам, було, учитель як дасть книжкою по голові, то зразу повиучуємо задане! З нами без цього не можно!“ Дуже трудно довести їм, що й „без цього“ можно. Ще більше доводилося суперечатися з батьками. В далеких куточках Кубанщини, поблизу гір, темнота, дикість, кулак і ніж у всій своїй незайманості панують. Єдиним певним способом упевнення є фізічна сила, правди дошукуються бійкою. Молодим учителям (знов таки не літами молодим) упадає вислухувати надзвичайні вимагання: „Ви нам дітей нівечите! Як же вони слухатимуть вас, коли ви їх не б'єте? Вони тоді й нам коритись перестануть! От у нас була колись учителька, поздоров її Боже, то за неї учні в класі не насмілювалися без дозволу повернутися, а додому прийдуть, то ввесь день їм уші, мов полум'ям палають“.

І діти справді вчилися, в школі добрий лад панував, інспектор задовольнений, батьки теж, а до сліз дитячих та до почувуннів і таємних рис характеру, що їх випещувало таке виховання, всім байдуже. Справжньому педагогові, що покладав свою діяльність на безпосередньому моральному впливові, щирості, та силі переконання, доводилось боротися з наслідками праці недотепних попередників, що нехтували найголовнішими вимаганнями педагогики. Цікаво, що деякі вчителі старого табору сами признають непридатність своєї педагогичньої практики, навіть шкодливість її: „Я дев'ять літ працюю“, каже один з них: „мої чуття давно прохололи, нерви здрібніли,—не кидайте в мене камінюкою: відпрацюйте стільки ж, як і я, а тоді побачите, що вам лишиться від вашого палкого кохання до праці“.

Це признання може зачудувати кожного свідомого педагога: ні 9, ні 20 літ важкої праці, ні покалічені нерви, ні божевілля навіть не виправдують виховання молоді на ґрунті невільничої підвладности кулакові й різкам. Молода вчительська партія зро-

зуміла це і виробила свою власну програму, головні риси якої— поза школою політичне виховання дорослих, а в самій школі— уважні відносини до дитячої душі, навчання таке, щоб зацікавлювати учня і уміло помогати йому і, нарешті, виховання на ґрунті морального впливу, щирости і сили переконання, а зовсім не на заборонах, погрозах і карах. Отже старовчительська партія і в цьому не погодилася з молодою, оголосивши, що вона обстоює за дісціплиною, бо „легенька дісціплина утворяє гарних, слухняних дітей“ („Куб. Вѣд.“ № 46). Погляньте но: уже не просто дісціплина, а „легенька дісціплина“. „Не очень чтобы бить, а такъ потрепать лишній разъ, это имъ на пользу“ (Горбунов-Посадов). Але ж ми зовсім не належимо до прихильників „Домостроя“ і дозволяємо собі сказати на адресу старих учителів словами відомого педагога В. П. Вахтерова: „Дуже росповсюджений тепер погляд на школу, не як на місце виховання, а як на місце переважно муштрування; нема нічого шкодливішого над такий погляд на школу“. Досить уже муштрували нас самих, досить школа рівняла, виглажувала дітей, втинаючи хисту найбільше талановитим і знесилюючи слабіших відповідно казьонній програмі та різнім ціркулярам,—час уже знищити умови, що роблять її Прокрустовим ліжком для учнів, час вимагати від неї чогось иншого і насамперед викинути ту нездатню дісціплину, засновану на карах і погрозах. Єдина можлива в школі дісціплина, це—розумна підвладність улюбленій істоті за її моральну і духовну перевагу, але ж треба пам'ятами, що любов дитини до вас є відгуком вашої ж любови до неї“. (Вахтеров).

Ні старі вчителі, ні їх колишні учні не розуміли цієї простісінької правди, і по школах довго панувала примусова наука, примусове виховання та дісціплинові кари. За якийсь там моральний вплив та натуральний розвиток природнього хисту учнів сами педагоги нічогісінько не знали. Проте коли під впливом нових течій чуття власної достойности у темного селянина стало рости і міцнішати, до школи почали приходити діти, що соромилися бійки і гудили учителів-катів. Нам довелося зібрати чимало оповіданнів з недавнього минулого, що позаписували учні початкових шкіл на Кубанщини. Мало не всі вони підкреслюють гнітючий характер колишнього виховання, важкі умови навчання і брак любови до праці у „старих“ учителів,—тільки давні, зовсім дорослі

учні, чомусь не бачуть нічого надзвичайного в тім, що їх мордували, а не вчили. Цікаво переглядати ці дитячі дрібниці, що в них 12—15 літні автори з власного досвіду, хоч і не вміло, малюють шкодливий напрямок шкільної справи на Кубані.

„Я записався в школу дуже малим“, пише Василь В.: „і довго боявся учителя. Він завжди бив учнів, а раз так розлютувався, що звалив кулаком С. К., ударив ногою у бік і проломив ребро. Ми всі плакали зо страху“...

Звісно, факт зовсім неймовірний,—проте свідки в один голос ствердили його, і нам зостається дивуватися, що вчителя покарано занадто легенько: перенесено в другу школу, та й по всьому, коли не лічити того, що сем'я учнева взяла „відступного“ кілька там рублів. І таких учителів у старій кубанській школі було не мало. „Мені було 9 років“, пише Олексій С.:—„тато повели мене в школу. Спочатку вчитель Д. учив нас писати, а потім видав книжки. Держав він нас строго, бив до крові, обривав на хлопцях сорочки, бив чобітьми, виганяв із школи, а иноді лишав на всю ніч у класі вчитись, і хто не знав, тому не давав їсти“. „В другій групі вчитель був сердитий і дуже нас бив“, оповідає Павло М.: „він бив ногами під бік, кулаками у ніс, линійкою по руках“. Такого катування вживали не самі вчителі, а й учительки нічим не відрізнялися від них, бо ніщо нове, чесне, живе не впливало на них: сиділи собі всі по різних темних закуточках, не знали ні з'їздів, ні палких промов, ні суперечок з приводу навчання та виховання, тільки чули дещо за великих педагогів, нічогісінько не відаючи про їх писання, і всі трималися однакових „методик“, ніким не писаних, але всім добре відомих.

„Учителька дуже била мене“, оповідає Ѳедір К.: „за те, що я писав погано, і частенько ставила на коліна, але я все таки перейшов у другу групу“. „Наша учителька була вельми сердита“, пише другий учень, Олексій Х.: „вона кожного била,—тільки обернешся назад, а вона біжить та линійкою лясь! Одного учня, Якова О., як ударила по голові, то й линійку перебила“. Але ж учительки, звісно, з самої натури, не були стільки сердиті, як учителі, як оцей, напр.: „Учитель бив нас усіх до крови“, пише Іван К.: „і всі перед ним тремтіли. Раз я не порахував чисел, він як ударив мене, то я і впав, а він ще тричі ударив. Х—ка як почав бити, та й відірвав вухо“...

Трудно вірити таким фактам, як би не було змоги провірити їх, обдивитись красномовні шрами, доторкнутись до надірваного уха, мов той Хома маловірний. Видно досвідній педагог гадав собі, що бійка примусить учня самого дошукуватись правди та виучувати задане. От же він дуже помилявся, бо навіть кращі учні перед ним німіли, боючись кари за помилку. „Учитель був сердитий“, оповідає Сергій Ч.: „і дуже бив учнів, навіть кулаками. Коли він увіходив у клас, я тремтів зо страху і, хоч і добре розумів що, а не відповідав ні разу і руки не піднімав, боючись помилиться“.

Ще частіш бійка вживалася, як спосіб найскоріше втихомирювати пустотливих. Учителі зовсім не турбувалися вихованням дітей, моральним впливом на них та иншими вигадками педагогів: їм досить було салдатської дісціплини, аби в класі було тихо. „Сидить раз С—ко і чогось сміється“, пише Захарко П.: „учитель крикнув на нього,—він сміється, учитель ухопив його за сорочку і одірвав половину—С—ко сміється, учитель порвав сорочку до коміра—він сидить і сміється; тоді учитель витяг його за волосся з класу“.

Але з поміж усіх учителів-катів найбільшу нашу увагу звертають на себе дегенерати старовчительскої партії, що били учнів „изъ любви къ искусству“, били зо смаком, артистично били, хоч і безпідставно. Вони уміли до сліз доводити дітвору одним рухом пучки, проведеної проти волосся, крутили носи, ляскали по щоках і таке инше. „Раз учитель ускочив до нас у клас і багатьох бив“, пише Хведір К.: „иноді ж кидав на учня книжкою і кричав: принеси книжку! А коли той не приносив, починав бити його кулаками“. Найдивніше було в цій нехитрій педагогиці те, що учневі частенько зовсім невідомо було, за віщо його б'ють. Галасувала дітвора—учитель бив того, хто попадався під руку; гнівався вчитель—відповідав за це зовсім невинний. „Я стояв раз коло парти“, росказує Василь Х.—„Хтось крикнув на вчителя: Микифір! Він повернувся і вдарив мене кулаком. Я упав на парту і розбив собі голову, що й тепер шрам є“. „Раз ми писали“, додає другий учень, Яків Д.: „учитель надійшов до мене і вдарив линійкою, а я не знав за віщо; він ударив удруге, і я тоді догадався і повернув тетрадь, як треба було“.

Бійка стала таким звичайним з'явищем у старій Кубанській школі, що учні зовсім її не боялися і на кари не вважали. Принаймні, коли в с. Успенському 1-класова школа стала 2-класовою і до 4 групи вступили учні нові й старі, різниця між ними була величезна. Неслухняних хлопців, що перешкоджували иншим працювати, иноді доводилося висилати з класу, і завжди такими неслухняними учнями були вихованці колишньої школи: вони охоче покидали клас і весело гралися на дворі. Коли ж випадково до них приставав новий учень і доводилось його вирядити з класу, він ішов з великим соромом, часто навіть з сльозами, і каяття його було таке видиме, що „кара" звичайно касувалася.

До речі, ми повинні звернути увагу ще на одну велику шкоду старої школи: вимагання від учнів подарунків, що дуже псувало дітвору і чорною плямою лягало на колишніх учителів. У згаданих писаннях учнів різних шкіл не мало вказівок на такі вимагання, що йшли однаковісінько від учителів і від учительок. „Нас ходило до школи так багато, що на парті (на стільці) сиділо по троє", пише Юхим Т. „Тоді вчителька сказала: „Лишні всі йдіть додому, доки приїде друга вчителька. Коли ж хто хоче вчитись, нехай принесе 50 копійок. Багато хлопців принесло гроші, а я ні, і мене вчителька послала додому". Перед Різдвом та ж сама вигадлива особа оповістила: „кажний учень, що не заплатив 50 копійок, повинен принести 15 яєць, а хто заплатив, той— тільки 5 і по 10 картошок". (Яків Л.) Таких особ, правду казати, було чимало, і деякі з них вимагання свої висловлювали дуже орігінально. „Наступила Паска (Великдень)", пише Олексій Х.: „учителька й каже: хто мене любить, нехай принесе яєць! На другий день мало принесло. Тоді вчителька знов: „як вам не сором? Он П—ій всі учні принесли по десятку!" Тоді принесли всі".

Проте учительки хоч міру знали, обмежившись на самих яєчках, маслі та молочку, а вчителі були й такі, що просто грабували дітвору і годувалися коштом їх семей. „Після Різдва", пише Максим Ципа, талановитий учень, нині небіжчик: „учитель що-дня почав брати з учнів яйця, молоко, курей, качок, всяку овощ". А були й такі, що перед екзаменом оповіщали: „Діти! Хто принесе курку, той перейде в другу групу, хто ж не принесе, той не перейде!" На другий день усі учні принесли по курці і по десятку яєць" (Олексій С.)

Як бачимо, вся увага старих педагогів зверталася на дві речі: дісціплину і корисні дарунки. Ми не маємо рації казати, що діти по школах нічого не знали,—ні, вони мало не все знали відповідно до казьонної програми, але ж тая програма така вбога, що її виконати не потребує великої труднації. Зате духовним розвитком діти не визначалися. Були, звісно, й тоді справжні педагоги, закохані в свою працю, та вони стояли зовсім окремо і за наших часів пристали до гуртка молоді, яко „молоді духом". Але більшість старих учителів не відмінилася ні на йоту і навіть тепер складається переважно з самих „гасителів духа" та хабарників. Недавно один подорожній—кубанець, людина розвинута і освічена, бачив таку мальовничу картину в станиці: на шкільному рундуці стоїть розгніваний учитель з величезним ціпком у руках, до його сікається старий козак, теж з чималим ціпком: „Верни мені назад гуску, с... с...! Що я тобі даром віддав її, чи що?"— „Як ти смієш ображати мене? Я тебе в буцегарню посажу!"—„А як ти смієш дітей проганять, а тоді за гуску, або за качку знов приймати?"—„А я винен, що твій син дурень набитий?"—„Брешеш! То ти вдруге проганяєш його, щоб другу гуску приніс! Хабарник! Хиба давно ти загадував учням, щоб з кожного двора пиріг (великий пшеничний хліб) був?" Натовп козаків стояв поблизу і реготався. Якої ж користи ждати від школи, де працює такий педагог?

Та ще добре, коли на цьому обмежується.

Прихильник національної школи, знайомлючись з шкільною справою на Кубані, має звернути увагу на одну шкодливу рису в ній, що її підкреслюють навіть автори вищезгаданих писань: то—необмежені знущання з малечі „во славу обрусѣнія". Кубанщина—край переважно український: з 2.100.000 людности лічиться щось коло 800.000 так званих „иногороднiх", майже виключно українців; з козаків тільки линійці, що оселилися по верхів'ях Лаби та Кубані, говорять московською мовою, а линійців по Кубанщині дуже мало.

До того ще над Кубанню з початку 1868 року виросло декілька вкраїнських сіл з 190 тисячами людности. Але вчать, як і скрізь, московською мовою і самим непедагогичним способом. На Україні хоч деякі тямущі педагоги вживають рідної учням мови, принаймні з початку науки, а на Кубані і того немає. Тільки

козакам чорноморцям, що у них не вмірає мова і пісня українська, не можуть учителі заборонити балакати в школі „мужицкимъ языкомъ“. Що ж до дітей селян-українців та „иногородніх“, які живуть по станицях між козаків-линійців, їм доводиться великої муки приймати. Чи ж муштрувальникам, що не знали ні морального впливу, ані справжнього виховання та натурального навчення, турбуватися за національні умови? Де б вони одержали потрібну їм освіту, щоб розважити національно-педагогичні питання, коли більшість їх кінчала самі „второкласні“ церк.-парахвіяльні школи, городські училища, та вславлену Кубанську вчительську семинарію, що постачає зовсім нездатніх учителів?! Навіть у товариських гуртках вони похвалялися своїм знущанням з дурних, нетямущих „хахлів“, що простісіньких річей не розуміють і завжди белькочуть своєю мужичою мовою. Учні оповідають, що деякі вчителі били за вживання українських слів, лишали без обіду, дошкуляли лайкою, уразливими вигадками, що, звісно, великою шкодою було в школі, де вчилися українці і московці разом. Наслідком цього є той факт, що по вкраїнських селах поблизу Армавіру учні нічогісінько не виносять із школи, не вміють висловитись, не то щоб записати свою думку, і балакають уже мовою каліченою, тоді саме як їх матері та неписьменні дівчата балакають також, як і де небудь під Лубнями.

Треба зазначити, що ми брали найяскравіщі випадки незугарного господарювання старої учительської партії в кубанській школі, але ці випадки кладуть свій колір на всю шкільну справу. То й не диво, що молода партія, зложена переважно з прибутніх учителів і взагалі з учителів більш освічених, більш нахилених до справжньої педагогичньої праці, зразу ж відрізнилася від прихильників „фізічного впливу“, навіть стала в ворожі відносини до них. Молоді, освічені інспектори 2-го і 3-го районів, свідомі вкраїнці, добрі педагоги, згуртували коло себе все, що було найживішого між учителями. Учительські з'їзди, що на них піднімалися найцікавіші питання відносно шкільно-громадянської справи, лекції заздалегідь запроханих педагогів та професорів, як от Вахтеров, Рожков, Іванов, викликали нову, дужу течію, що захопила навіть „староучителів“, ще не зовсім зашкарублих, і підняла шкільну справу на Кубані.

Аж тут почався загальний визвольний рух. Він настиг староучительську партію зненацька, зовсім до нього не готовою. В той час, коли вся держава хвилювалася, ждала, сподівалась, „ці останні Могікане“ склали свою реакційну партію, ворожу до молодої більшости, досить дужу і нахабну, що не гидувала ні доносами, ні шпигуванням, ні провокацією. Дійсне життя остільки утекло від неї, що вона незрячими очима дивилася навкруги і набіралася поглядів на виниклий рух з черносотенних „Кубанскихъ, Московскихъ и Харьковскихъ Вѣдомостей“, та у особ, подібних до Грінгмутів, Крушеванів, Череп-Спірідовичів. Політичне виховання таких учителів складалося тільки з Іловайського і казьонних циркулярів, зацікавлення народнім життям не було ніякогісінького. Проте політичня несвідомість і темнота не заважали їм брати участь у політичніх доносах і провокаційному цькуванню на поступових товаришів. Привідці староучительської партії ніколи не цуралися таких способів борні і ще в 1905 році надрукували в „Кубанск. Обл. Вѣдомостяхъ“ статю (№ 46. Армавиръ), доказуючи, що молоді вчителі росповсюджують проклама-ції. Незадовольняючись цим, вони подають до Попечителя Округу скаргу, що за молодих інспекторів учителі захопилися політикою,— а втім Попечитель відповів їм, що тепер уся Россія захоплена політикою. Отже „староучителі“ на тому не спинилися. Вони організували свою діяльність. Доноси, шпигування, обвинувачування сипались одно за одним. Нарешті, вони друкують в „Кубанск. Вѣдом.“ новий донос, буцім то молоді інспектори викликали з середніх та українських губерній всіх революціонерів і подавали їм посади, а „истинно-русскихъ“ учителів лишають без посади. Цей донос один з привідців партії послав навіть по телеграфу Намістникові Кавказу ніби то від 15 учителів Армавірської 2-класової школи, але зразу ж фальшування виявилося і необачний „истинно-русскій“ учитель справді таки був позбавлений посади, при чому якось вийшло, що в його кишені лишилося 1800 карбов. громадських грошей, які він мусив вернути з великим соромом.

Такі ворожі відносини між учителями разом з прихильністю староучительської партії до шпигування та доносів довго не давали змоги з'єднати всі молоді сили, як того домагалися свідомі привідці. Під той лихий час не було чого думати викликати ши-

рокий дужий рух і залучити до нього розрізнених через далечінь та різні непорозуміння учителів. Працювали по одинцю, по одинцю ж вступали до членів „Всероссійської учительської спілки“,— тільки нечисленна партійна молодь з'єднана була. Але ж новий рік багато де чого змінив і староучительська партія поступилася молодій. Невідомо, чи її політично-громадянський погляд поширшав і вона перестала вірити брехням Череп-Спиридовича, чи може дужий рух зворушив підвалини, що на них мостилася партія, проте вона спинила свій давній галас: „Роспни Його!“ Швидко молода партія заснувала відділ „Всероссійської учительської спілки“, обрала бюро і скликала з'їзди в Армавирі і в Катеринодарі. Нам довелося бути на Армавирському з'їзді і побачити, оскільки користніша, потрібніша праця учителів без казьонних доглядачів. З усіх боків обговорено були потреби народньої школи, розглянуто програми, намічено роботу сучасного моменту і таке инше. Учителі роз'їхалися по своїх кутках з глибокою вірою в те, що час сваволі минув, що кожному вільно балакати за те, що йому болить, і мріяли другим разом зібратися за кращих обставин. Отже не так склалось, як жадалось!

Скоро настала реакція, зараз секретні циркуляри, накази, обов'язкові постанови усією вагою своєю впали на учителів, бо тих, кому „сіе вѣдать надлежитъ“, починаючи з участкових начальників і кінчаючи волосними старшинами „секретно“ нацьковувано на вчителів. Разом і шкільні доглядачі не лишали без своєї уваги крамольну інституцію — початкову школу, і почалися утиски. От на той саме час знищена староучительська партія знов підвела свою голову, але відміни життя державного не минули без впливу на неї,—члени її були вже остільки „виховані“ політично, що лишили свого Череп-Спиридовича і вступили до партії „Союза русскаго народа“. Майже що-місяця на сторінках „Кубан. Вѣдомостей“ з'являлася патріотична відозва якогось „истинно-русскаго“ вчителя і кожен раз кінчалася нападами на все поступове з погляду партійної програми. Ворожі відносини до обох інспекторів, що стали товаришами поступової молоді і оборонцями національно-шкільної справи, повели, нарешті, до того, що обидва мусили кинути посади. Новий напрямок шкільної політики зовсім припав до смаку бувшій староучительській партії, бо дирекція поклопоталася відкопати зпід руїн навіть славного своєю патріо-

тичною діяльністю бувшого інспектора-гнобителя Шкіля і послала його в якийсь район винищувати крамолу. Разом з тим сваволя по малу заступає місто справедливости, знов підлесливі ветерани старої школи пішли вгору. Недавно в 3-му районі трапився випадок, що найкраще малює нові умови „працювання“ в початковій школі. Учитель Селіванов 12 років служив помішником учителя, не одержуючи самостійної посади, яко людина, що дуже необережно поводиться з ребрами учнів, але тепер таки діждався нагороди за свій педагогичній хист: він погодився з старшиною, добув від нього кілька „сільських“ приговорів і скинув з посади товариша, заступивши його місце. В часописах з'явився прилюдний лист до Селіванова, що перелічив усі його безчесні заходи і закликав товаришів висловити йому свою догану („Терекъ“ № 151), проте д. директор побалакав з Селівановим і... вигнав ради нього з села учителя, якого за кілька день сам туди послав... Але Селіванову, бач, дуже та посада вподобалася, а він „досвідній“ педагог колишньої школи. Звісно, такі відносини до працьовників недавнього д. директора викликають у свідомих учителів незадовольнення і примушують їх єднатися до гурту. Час сваволі минає, і ніщо вже не може нахилити учителів кубанських до старого шляху. Може утиски де далі будуть міцнішати, може владна рука „охранителів“ не одного працьовника відірве від школи і зашле далеко, але шкільна справа в Кубанщині швидко знайде правдивий шлях, що на ньому не буде ні заборон, ні обмежуваннів, ні всяких „усмотрѣній“, і початкова школа матиме змогу виконати своє найперше завдання—виховання народу відповідно до нових потреб громадянського і державного життя.

Пилип Капельгородський.

23 жовтня 1906.

З українського життя.

Передвиборчий рух.—На що маємо надіятися.—Пессимізм у поглядах на вкраїнську справу і що говорять факти.—Студенти і автономія України.—Націоналізація школи.—Рух у „Просвітах“.—Нове наукове товариство.—Ювілей професора В. Антоновича.

В газетах прокидаються окремі звістки про передвиборчі заходи вкраїнських політичних партій—звістки порізнені, випадково подавані. З них не можна собі уявити ніякої картини нашої передвиборчої політичної роботи. Вона єсть, але яка: велика? мала? сістематизована і скрізь, чи виявляється тільки де-не-де? Нічого цього сказати не можна, а через те й трудно догадуватися про те, які результати будуть за для нас мати вибори.

Чорносотенна агітація шириться по нашому краю з надзвичайною силою—про це свідчать що-дня подавані в газетах звістки. Чи єсть з нашого боку контр-агітація, яка могла б знищувати її шкодливий вплив? Звичайно, деяка єсть, але не така, якої було б треба за для бажаних результатів. На запомогу тут приходять одначе сами факти, щоденні події, що їх історія вписує на свої сторінки літерами, з яких кожна повита сумом, полита сльозми того тяжкого горя, яке переживає країна. Ці події так голосно, так виразно свідчуть проти чорносотенної облуди, як не посвідчили б ніякі доводи і впевнення.

Та все ж—цього мало.

Можна мати очі і не бачити, можно мати вуха і не чути. Мета політичної агітації і є в тому, щоб прояснити всі заспані чи затуманені очі, щоб одкрити всі приглушені вуха і щоб кожне зрозуміло, що значать ті факти, які переходять перед його очима, і як треба реагувати на їх. І не можна не сказати, що за для цього, за для такого вияснення і освітлення подій, у нас зроблено мало.

Та коли сама дійсність виступає політичним учителем всієї людности Россії і більш-менш забезпечує прихильність цієї людности до кандидатів поступових партій, то другий бік справи—забезпечення спеціяльно національних потреб нашого народу тим

усім ні трохи не посувається наперед. І тут ми поневолі мусимо констатувати факт, що з цього погляду наші спеціально передвиборчі заходи дають нам поки що не дуже великі надії на те, щоб у новій Державній Думі було стільки національно-свідомих послів з нашого краю, щоб вони були поважною силою, з якою не можна не рахуватися.

Далеко більше надій може тут дати погляд на той загальний рух національного освідомлювання, який особливо виявився за останній рік. Перечитуючи, напр., ту силу листів, яку щодня друкує „Рада“ з приводу вкраїнських кафедр на київському університеті, несамохіть пересвідчуємся, як зростає цей рух. Для того, хто знає, як стояли з погляду національної свідомости люде в тих місцях, звідкіля тепер шлються листи, хто знає, що перед роком-двома навіть по деяких великих городах трудно було назбірати, напр., серед гімназичної молодіжі й півтора десятка підписів під українською адресою, той може виразно побачити, як значно відмінилося становище. Чи ця національна свідомість пішла дуже глибоко, чи ні—це вже инша річ і це покаже недалека будущина, але що вона пішла вшир, то певне.

А найбільше важно, що вона пішла на село, що селяне, яких звикли вважати за далеких від усяких культурно-національних інтересів, тепер раз-у-раз озиваються за таку річ, як українські кафедри на університеті. Це показує, що стіхійна сила національної свідомости захоплює все ширші й ширші круги. Ця сама сила зовсім несподівано за для декого виявилася на минулих виборах, коли селяне-виборці, про яких до того часу ніхто не чув, виставляли, на диво иншим, напр., справу про вкраїнську автономію і давали голос на тих послів, які це вимагання признавали. І безперечно, що після року істнування вкраїнської преси (хоч би й як вона дуже не задовольняла наші вимагання), після спроби організації українських сил у першій Державній Думі, ця сила не зменшилася, а зросла і не може не виявитися й на найближчих виборах. Цим зовсім ми не хочемо сказати, що її, цієї сили, самої досить, щоб добре поставити нашу справу в другій Державній Думі,—ні в якому разі!—ми тільки хочемо просто сконстатувати зріст нашої національної свідомости і порахувати його, як один з можливих плюсів на нових виборах.

Не всі одначе дивляться таким робом на той процес національного освідомлювання, який переходить перед нашими очима. І це цілком натурально: процес цей затуляється такою силою побічних обставин, випадкових заслон і т. и., що не може він виступати перед очі відразу, являтися річчу, яка для всіх виразна й видима.

Між иншим, зовсім песімистичний погляд на цю справу стріли ми в статті професора М. Грушевського: „З біжучої хвилі“.[1]) Висловивши ряд думок, зовсім підхожих до тих, які висловлялись і в друкованих у „Раді“ статтях „Тяжким шляхом“, про те, що українці, не вважаючи на нові обставини, зосталися при старому гуртківстві, не дбають про координацію сил, про загальний план роботи,—автор говорить, що замісто позитивної праці „показалася лише звичайна ростіч і гуртківство“, і думає, що тепер українство „гірше стоїть морально, ніж стояло за часів найгірших заборон“.

В докорах шановного професора безперечно є дещо справедливе, хоч не зовсім зрозуміло, на які саме факти направлені ці докори; але ледві чи можна згодитися з його останнім виводом.

„За часів найгірших заборон“ були такі періоди, напр., початок восьмидесятих років минулого віку, коли в якому великому вкраїнському городі, як, напр., Харьків або Чернігів, не то національно-свідомих українців, а просто людей, що цікавилися б українським словом, було так мало, що їх можна було полічити на пальцях рук; про якусь свідомість по селах не могло тоді бути й мови. Тодішнє українство не то що стояло морально гірше, ніж тепер, але можно сказати, що для ширшого громадянства його навіть зовсім не істнувало. В дев'яності роки справа стояла краще, та все ж усі ми знаємо, яким мізерним числом людей робилася вся та робота, яку тоді появило українство. Число ціх людей—я кажу про *робітників*—помалу зростало, але все ж не в такій мірі, щоб їх було досить за для тієї роботи, яку поставив перед нами 1906-й рік.

Чужі люде могли, звісно, думати, що аби зняти урядові перешкоди, які здержували вкраїнців у їх роботі, то „зараз бухне

---

[1]) Л. Н. Вістник, 1906, XI.

робота тих критих національних сил, широко розвинеться українська культура“, але своїм людям вірити в таку наглу метаморфозу не було ніякої рації. Коли громадянство довгі роки денаціоналізовано школою, пресою, церквою, державними й громадськими інституціями; коли інтелігенція дійшла до того, що забула свою мову і зробилася чужинцем серед свого власного народу до такої міри, що навіть не уявляла собі можливости иншого становища; коли народні маси доведено до такого запаморочення, що вони не знали, хто вони і соромились своєї власної національности, покидаючи її за для иншої, „панської“; коли при всьому цьому не було ніяких інституцій, не було періодичної преси, щоб з усім тим боротися, то зрозуміло, що в результаті мусило виробитися таке становище, при якому про широкий вибух роботи критих національних сил не могло бути й мови.

Щоб була велика робота, треба багато робітників, а багато робітників на національному полі може дати тільки велике національно-свідоме громадянство, великі національно-свідомі маси. Коли ж це громадянство, коли ж ці маси національно-свідомими до цього часу не були, то й не могли вони стати їми одним рухом, за кілька місяців. Щоб визволити з неволі чоловіка фізичного, досить одчинити йому двері його темниці і дозволити йому йти, куди хоче, і робити що хоче; але, щоб *дух людський* визволити з неволі,—за для цього треба переродити його способом довгої невсипущої роботи. Фізичні перешкоди за для нашого національного істнування ніби то впали, але цього не було і не могло бути досить. Національна свідомість серед мас зденаціоналізованих або несвідомих-національно виробляється помалу і щоб вона виробилася, треба довгої, великої і складної праці організованих громадських сил, що роблють своє діло, вживаючи до його відповідних інституцій (просвітних, напр.), пресу і т. д. Але нічого цього в нас не було, і все це мусимо ми ще творити і творили його ввесь 1906-й рік, творимо й тепер. Люде хотіли, щоб ми зараз же косили своє буйне жито, коли нам іще треба було зробити собі плуга й борону, щоб те жито посіяти.

Купка робітників, яка досі стояла коло діла національного відродження вкраїнського народу, з радістю приняла на свої плечі всю вагу тієї роботи, яку поставила на чергу нова доба нашого життя; але вага ця була майже надмірна. Відразу доводилося

робити політичну організаційну й агітаційну роботу, засновувати потрібні просвітні інституції, творити нову пресу—і все це падало на тих самих людей, бо робітників, дійсних робітників, а не крикливих балакунів, завсігди буває не багато, а в нас аж надто не багато.

Та й робити доводилося при обставинах не таких то вже добрих. Здається, ніби то й нема перешкод національній українській роботі, ніби то всі заборони так уже і впали. Але це тільки здається.

От, скажемо, організація товариств „Просвіта"—здається, робота зовсім безпартійна, зовсім легальна. І заводити такі товариства зовсім не трудно на підставі виразного закону. І одначе...

Полтавське „Губернское по дѣламъ объ обществахъ присутствіе", розглянувши статут полтавської „Просвіти", не затвердило його, бо думає, що не можна вживати тих заходів, які хотіло за для своєї мети вживати товариство. А воно хотіло: „видавати книжки, часописи, листки і росповсюджувати їх через своїх книгонош", потім: „скликати зібрання, заводити недільні школи і т. и." І ото „присутствіе" каже: „Маючи на увазі, що ті заходи, якими товариство хоче впливати на народ, вважаються у теперішні неспокійні часи дуже небезпечними, які можуть викликати непорядки, а ще до того Малороссія складає з себе частину однієї Великої Россійської Держави і про розбуджування національної і політичної самосвідомости Малороссійського народу у цей час не може бути й розмови, Губ. Присутствіе, на підставі л. А § 6 ст. 24 Височайше стверджених дочасніх правил про товариства й спілки і визнаючи, що відкриття товариства „Просвіта" погрожувало б громадському спокою, постановило не зарегістровувати українського товариства „Просвіта". (Рідний Край, № 37).

От вам і зразок того, як упали перешкоди...

А скільки людей раз-у-раз виривають лихі обставини з того гурта робітників, який стоїть коло діла? Серед великого громадянства, що багате на сили, ця втрата не буде такою помітною, як у нас, де кожна людина порахована і кожна людина має на собі стільки роботи, що вже неспромога взяти на себе ще більшу, щоб заступити того товариша, який зовсім або дочасно змушений був покинути діло.

І все ж, не вважаючи на всі ці перешкоди, робота йде, творяться органи національного вкраїнськоло життя і їх роботою шириться національна свідомість, зростає свідома українська інтелігенція, свідомі українські маси і в міру їх зросту більшає й число робітників, а через те й скількість і вартість їх праці. І вже недалекий той час, коли ми справді могтимем і жито жати— з того засіву, який тепер робимо. І це буде результатом нашої теперішньої роботи.

На при кінці своєї статті шановний професор озивається Шевченковим словом: „Схаменіться, будьте люде!“

Але до кого властиво кажуться ці слова?

Коли до тих, що досі нишком, по куточках, надівали в святних випадках мундір „українофила“, чи „свідомого українця“, чи ще там якогось українця, і ніколи не хотіли стати до роботи, то цей поклик—даремна річ: вони вже ніколи не будуть людьми.

Коли до тих несвідомих, до тих запаморочених і затуркaних, яких іще мусимо зробити свідомими, то треба попереду довести їх до того, щоб вони могли зрозуміти цей поклик, тепер же він за для їх не має змісту.

Коли ж, нарешті, послати його тим, хто досі віддавав найкращі свої сили на діло національного відродження рідного народу, то ледві чи треба рекомендувати їм „бути людьми“, бо вони вже й без того „люде“—в повному розумінні цього слова.

І через те, що нема адреси, на яку можна було б послати той поклик, він мусить зостатися безрезультатним.

Та чи будуть такі поклики, чи не будуть—для того живого діла, яке робиться тепер на території російської України, це байдуже. Воно, це діло, може робиться й з великими помилками, багато в йому дечого не стає, але ж воно є справжнім ділом життя і яко таке дає вже тепер і дасть у будущині ще більші добродійні результати. Що ми їх мало поки що *бачимо*—це нічого не важить: жито мусить зрости й поспіти за для того, щоб його можна було пожати...

Та завернімося одначе до того, з чого ми почали: до огляду того нового, що нам приніс останній місяць у нашій національній справі. Видатного чогось нема. На полі політичному можемо ще зазначити той інтересний факт, що останніми часами серед

студенства помітно рух у справі автономії України. На студентських партійних і безпартійних збірках читаються на цю тему реферати, відбуваються діскусії. З приводу цієї події „Рада“ зовсім справедливо пише: це „свідчить про те, що справа автономії України стає на чергу, що живі сили вкраїнської нації відчувають потребу в практичному роз'язанні національного питання і змагаються з свого боку поставити його на певний міцний ґрунт. Незалежно від партійних вихідних точок, незалежно від того чи иншого освітлення автономії України, ми вітаємо українське студенство, бо той інтерес, який воно виявляє до цієї справи, є об'єктивним свідоцтвом інтересу до неї і цілої вкраїнської нації, органічною частиною якої являється українське студентство“.

Київське студенство веде далі справу кафедр з українською викладовою мовою. Відповідну заяву вже подано до ректора університету. Д. Цітович у своїй відповіді не спромігся стати вище за звичайного россійського чиновника, який дбає тільки про інтереси своєї власної канцелярії. Його дивує, як можна заводити в київському університеті вкраїнські кафедри, коли цей університет стоїть державним коштом. Признаємося, ця відповідь нагадала нам тих щедринських генералів, які думали, що „булки въ томъ самомъ видѣ родятся, какъ ихъ утромъ къ кофею подаютъ“. Назад, далі цього моменту подавання „утромъ къ кофею“ генеральські думки не заходили. Так саме і в д. Цітовича не заходять думки далі „казначейства“, з якого видаються на університет гроші, і він не може догадатися, що ніякі просвітні й инші інституції не стоять урядовим коштом, а завсігди народніми грішми, і вкраїнський народ, даючи гроші на київський університет, у всякому разі має право на українські кафедри в йому.

Цікаво ще, що відпише Рада університету на лист київської „Просвіти“, який уже послано в справі кафедр, відповідно до постанови загального збору цього Товариства 26 листопаду.

Ліпше справа стоїть у Харьківському університеті. Що правда,—нічого рішучого й там нема, але все ж єсть початок: проф. М. Сумцов заявив на засіданні історико-філологичного факультету, де було 17 членів, що він готовий прочитати в 1906—1907 академичному році, почавши з вересня, необов'язковий курс історії української народньої словесности вкраїнською мовою. Опріче того професор М. Халанський заявив, що в новому семестрі він читатиме вкраїнську діялектологію. Остання звістка,

яку приносять газети, та, що вже на зборах історико-філологичного факультету постановлено прохати міністерство, щоб заведено в Харьківському університеті дві українські кафедри: української історії та української літератури. Прінціпіяльно університет висловився, щоб читано лекції на цих кафедрах мовою вкраїнською. Коли ж не знайдеться таких лекторів, які знатимуть українську мову, то лекції читатимуться мовою московською. Колись Квітка доложив рук, щоб заведено Харьківський університет і теперцьому університетові належить честь першому завести вкраїнські кафедри. Коли він це зробить, історія вкраїнської науки не забуде сього.

Шкільна справа має ще пару новин за минулий місяць. Три приватні гімназії (в Кам'янці Подільському та в Одесі) одібрали від міністерства народньої просвіти дозвіл завести в себе науку вкраїнської мови. Одна з цих гімназій (д-ки Славутинської в Кам'янці) прохала про це ще й попереду, але тоді було не можно. З того часу нічого не перемінилося, опріче міністерських планів, і от українська мова з становища „нарѣчія" або й „говора", „который долженъ перестать существовать", стає мовою, достойною того, щоб її знали гімназисти.

Але школярі народніх шкіл ще не можуть її вчити. Принаймні так думає „учений комітет" того ж самого міністерства. На прохання д. Череповського пустили в народні школи „Граматку" Норця, комітет папером, з підписом товариша міністра, відповів, що цього не можна, бо „введеніе преподаванія грамоты въ народныхъ училищахъ на малорусскомъ нарѣчіи (знову вже „нарѣчіе"!) не соотвѣтствуетъ составу предметовъ учебнаго курса училищъ, опредѣленнаго законом (ст. 3479 Св. Зак. т. XI, ч. 1)." Перешкода не велика: коли „не соотвѣтствуетъ", то нехай міністерство зробить так, щоб „соотвѣтствовало,—це ж йому так легко зробити.

Одначе міністерство все ж має трохи ласки й до мужицьких шкіл. Кажуть газети, що зроблено вже такий наказ, що вчителі в школах по вкраїнських селах мають право з початку вчиття робити пояснення вкраїнською мовою. Це значить, що тепер уже не будуть, як попереду, проганяти вчителів з посад і однімати в їх учительські діпломи за те, що вони скажуть школярам пару слів рідною мовою.

Звичайно, що добре й це. Але вкраїнське громадянство повинно пам'ятати, що все це тільки початок великого діла—націоналізації школи на Вкраїні, і повинно вжити всіх заходів до того, щоб посунути це діло наперед. Треба видавати яко мога швидче добрі книги для науки, треба хоч по приватних школах завести вкраїнську мову і треба професорам виступити з українськими лекціями на університеті—це буде перший ступінь до того великого діла.

Гурт товариств „Просвіта" має нового товариша: Чернігівцям записано в реєстр статут їхньої „Просвіти" і на Різдво мають одбутися перші збори товариства. Вітаємо нову просвітну інституцію і бажаємо їй не зазнати тих пригод, яких зазнають тепер її старші віком товариші. Така пригода трапилася з одеською „Просвітою": на неї впали репресії з приводу того, що в панночки, яка завідувала кватирею Товариства, знайдено щось нелегальне. Хоч—звичайна річ—„Просвіта" нічим до того діла не причетна, але почали трусити членів її ради, одного (д. Луценка) навіть арештовано за те, що знайдено в його револьвер, заборонено виставу, що впорядковувало товариство і т. и. Київській „Просвіті" не дозволено завести публічної бібліотеки й книгарні, хоч тут уже й невідомо через що. За те подільській „Просвіті" дозволено три бібліотеки.

Опріче „Просвіт" маємо ще нову інституцію—„українське наукове товариство", на чолі якого стали: проф. В. Антонович, проф. І. Лучицький, дд. П. Житецький, В. Науменко та ин.—статут уже затверджено. Потреба в науковій українській інституції—величезна, і коли такою стане ново засноване товариство, то воно може зробитися дуже важним фактором нашого національного розвитку. Через те й заснування його треба зустріти з найбільшою радістю й прихильністю.

Довго сподіваний ювілей одного з ініціяторів цього товариства, професора В. Антоновича, нарешті, відбувся 12 грудня—на жань, не прилюдно, зважаючи на здоровля високоповажаного ювілята. Заслуг його не будемо тут підкреслювати: їх добре знає учений світ, і „Нова Громада" дала вже з приводу ювілею окрему розвідку. Щиро бажаємо високошановному ювілятові, який уже бачить зорю нашого воскресення, зазнати на собі тепло животворчого проміння будущого вкраїнського відродження.

П. Вартовий.

З россійського життя.

Скасування „общини“.—Міністерські новели в сфері робітницькій.—Справа Гурко-Лідваля.— Процеси.— Вибори до Думи.

В кінці огляду життя за минулий місяць ми зазначили зміну в тактиці і відносинах крайніх лівих елементів громадянства до Думи. Зрозумівши шкодливість бойкотування, соціял-демократична партія не тільки постановила брати участь у виборах, а навіть перша поклала початок для того, щоб увійти в порозуміння з партіями і групами, що стоять правіше від неї. Один з видатніщих проводирів партії, д. Плеханов, у своєму відомому листі, видрукованому в газеті „Товарищъ“, між иншим каже: „Як що ми будемо до всіх не пролетарських партій ставитися так, ніби перемога їх однаково шкодлива для пролетаріяту, то ми вчинимо тактичну помилку, якої вже не зможемо налагодити; ми допоможемо подоліти тих, які могли б нам стати у помочі і станемо у пригоді тим, од кого ми не діждемося нічого, окрім батога й палиці... Там, де ми непевні, що наш кандидат переможе, там ми повинні погодитися з иншими партіями, що переняті бажанням боротьби з нашим старим ладом“. Така еволюція в поглядах соціял-демократії для сучасного моменту вельми характерна. Торік у цей час істнувала партійна преса, на сторінках якої проводилася завзята партійна полеміка на ґрунті одмін у програмах, були мітінги й партійні збори, на яких відбувалися турніри між заступниками ріжних партій; торік уряд карав за пропаганду ідеї бойкоту виборів до Думи. Минув тільки один рік,—і як усе переиначилося! Партійна преса ледве животіє; полеміки з приводу програмових питаннів нечутно майже зовсім, а натомісць уся поступова, опозіційна преса наважилася увагу громадянства і силу його повернути у один бік, з якого загрожує всій справі визвольного руху і здобуткам його велика і серйозна небезпека. Торік уряд боявся бойкоту виборів до Думи і карав за пропаганду ідеї його,— тепер як раз навпаки. До останнього моменту перед активними, живими силами громадянства стояло питання: чи буде в нас конституційний лад, чи може ми живемо на передодні скасування конституції навіть на папері і затого маємо перейти до старого бю-

рократично-самодержавного режиму зо всіма його благами. І не вважаючи на те, що час виборів до Думи, нарешті, вже визначено, проте неможна сказати, щоб небезпека, яка загрожувала Россії мало не пів року, минулася цілком. От через віщо ущухли всі суперечки на ґрунті програмових питань, бо всі прогресивні елементи в громадянстві зрозуміли цю грізну небезпеку і побачили, що боротьба під час виборів провадитиметься не на ґрунті тих чи инших пунктів тії чи иншої програми, а очевидячки сконцентруеться коло одного ґрунтовного питання: питання про гарантію конституційних прав. Гарантія конституційних прав—от що повинно бути гаслом на виборах до нової Думи. Під час виборів до першої Думи всім здавалося — і цілком справедливо,—що на одній політичній платформі не можна далеко в'їхати, бо темній народній масі вона чужа, незрозуміла, а через це і нездатна. Тепер же цього не можна сказати. Народ у значній мірі зрозумів вагу і значіння політичної свободи, як і те, що без гарантій конституційних прав неможна роз'язати найдрібніщого соціяльного чи економичного питання. Потреба в такій гарантії тим більша і нагліща, що бюрократія поспішається з усієї сили по своему „реформувати" Россію наказами, виданими без згоди Державної Думи. У свій час ми зазначали їх, переказувати знову не будем, скажемо тільки про останні.

Цікл намічених „ліберальних реформ", обіцяних д. Столипином по роспускові першої Думи, бюрократія, здається, вже закінчила. Статю 87 основ. зак.—на підставі якої конституційний кабінет за п'ять місяців свого істнування і керування державними справами без Думи обдарував Россію рядом реформ, від яких державі доведеться гоїтися не один десяток літ,—використувано так щиро, що як би й другу Думу було розігнано зненацька так, як і першу, то другому кабінетові нічого б вже було й робити і певне, він умер би від нудьги і безробіття. Хоч кабінет д. Столипина сипав реформами, немов із мішка і хоч кожна з цих реформ вражала громадянство, як своєю несподіванністю, так ще більше цілковитою суперечністю і основам конституції, і інтересам народу, проте реформи, оповіщені в указах 9 і 17 листопаду, надовго привернули до себе увагу преси і примусили говорити про себе більш, ніж тепер звичайно говориться про реформи. Указ

9 листопаду скасував „общину“, а указ 17—дав право крестянам заставляти надільну землю. Преса не без підстави охрестила ці два акти,—особливо ж перший,—прізвищем „coup détat“. І хоч для нашого краю, де володіння землю „общиною“ вкраплене тільки по деяких місцях, нова реформа не має такої безпосередньої ваги, як для губерній московських, але значіння її остільки велике, що ми вважаємо за потрібне з приводу неї сказати хоч кілька слів.

Ми не будемо зупиняться на розгляданні питання про „общину“ з теоретичного боку, бо в цьому немає ніякої потреби: цілих півсотні літ воно не сходило зо шпалт газет та журналів; цілих півсотні літ люде науки, як прихильники „общини“, так і вороги її працювали над цим питанням, виясняли його з ріжних боків, півсотні літ „общину“ клали в основу політично-економичних і соціяльних теорій і світогляду; не будемо також зупинятися коло відносин в ріжні періоди самого уряду до „общини“, бо й це також відомо. Зазначимо тільки, що через усю довгу історію цього питання червоною ниткою проходить одна думка, одна тенденція, якої трималися і вороги „общини“ і уряд,—звичайно,—кожен з свого погляду; що питання про „общину“ вимагає дуже великої обережности і роз'язати його сяк чи так з ѐпалу й раптово ніяким чином не можна, бо з рішенням цього питання тісно з'язаний увесь вельми складний комплекс не тільки юридичних, економичних і соціяльних, але й політичних стосунків Россії. Увесь час уряд це розумів і через те, що роз'язання справи з „общиною“ загрожувало великим переворотом, небезпечним для самої бюрократії,—з „общиною“ поводилися обережно, дивлючись на неї, як на гордіїв вузлик, роз'язати який не можна, а розрубати—страшно. Бо й справді, яке величезне практичне значіння в Россії має форма володіння землею „общиною“, це можна зрозуміти, зваживши тільки, скільки землі належить „общинам“ і скільки людей користується землею на основі цього володіння. Як відомо, в самій тільки европейській частині Россії на основі „общинного“ володіння крестянам належить мало не 95 мил. дес. землі. Коли ж ми візьмемо та прикинемо цю цифру у відсотках до загальної скількости земель, що належать крестянам ріжних категорій, то матимемо такі цифри:

Колишнім поміщицьким крестянам	72,3%
скарбовим (государственним).	84,2%
удільним :	97,6%
Пересічно . .	84,6%

Що ж до числа людности, яка володіє землею на цьому принціпі, то тут ми маємо такі цифри: колишніх панщанних „общинників“ буде біля 72%, скарбових—79%. Загальне число крестянської людности в 50 губернях Европейської Россії звичайно рахують 75—80 мил. Таким чином, біля ¾ ції маси народу володіють землею „общинно“; але ці загальні пересічні цифри дуже неоднакові, як до місцевости, а через це і наслідки нової реформи будуть неоднакові. Щоб довести це ясніще, подамо й тут декілька цифр, слідком за д. С. Южаковим, з його статті „Нормы народнаго землевладѣнія“:

	% общ. земел.	% людности.
1) в 22 східн. і північ. губ.	98—93	96,4
2) „ Московщ. і півд. степу (12 губ.)	89—77	89
3) „ Західн. і півд.-західн. краю (13 „	39—13,9	31,9

З цих цифр, хоч вони і пристарілі, і через це не геть-то точні все ж можна бачити, що скасування „общини“ переверне догори ногами ввесь склад життя на величезному просторі держави більш, ніж півсотні милійонів народу. Вчинити таку реформу коли будь—страшна і небезпечна річ, що ж до теперішнього часу,—то тут і казати нічого. Тепер, коли, як висловився прокурор на процесі ради робітницьких депутатів,—„всі частки державної машини здвигнуто з місця“, коли геть по всіх сферах життя і економичного, і соціяльного, і юридичного, і політичного панує страшенне безладдя і розгардіяш,—скасування „общини“ в цей час матиме величезні наслідки, збагнути і обрахувати яких зараз немає змоги. Що правда, в пресі завважали не раз, що Державна Дума, коли її буде скликано, може ще й не дати своєї згоди на скасування „общини“, і що цим може бути паралізована „ліберальна реформа конституційного кабінету. „Община“ не така річ, щоб її сьогодня можна було скасувати, а завтра завести; коли всевладна бюрократія наважилась оголосити таку важну реформу, то вчинила це не для того, щоб Дума через кілька місяців скасувала її,—це одно; а друге — в Думі може нікому буде й порушити

закону. Цікаво зазначити те, що попереду, коли уряд видавав новий закон, чи указ, що торкається селян, що разу рептільна преса, починала часами ще заздалегідь бити в дзвони, вславляючи уряд „за благодѣтельную“ реформу і т. д. Тепер вийшло навпаки: міністерство не сподобилося ушанования і „трезвону“ за реформу навіть од „Новаго Времени“. Тим то прем'єр міністр і заявив скоро якось після цього, що уряд „терпітиме“ тільки ту думу, що ухвалить „всѣ временныя мѣры правительства“. Істинно-конституційний „образъ мыслей“! Кожне розуміє добре, що новий закон видано виключно з тією метою, щоб забезпечити на виборах кілька зайвих голосів за уряд. Чи справдяться надії міністерства,—побачимо. На нашу думку, це безсилий замах.

Такий саме замах є і 1) „правила объ обезпеченіи нормальнаго отдыха служащихъ въ торговыхъ заведеніяхъ, складахъ и конторахъ“ і 2) „правила объ обезпеченіи отдыха служащихъ въ ремесленныхъ заведеніяхъ“, затверджені 15 листопаду і видані на підставі тієї ж таки 87 ст. Ми не будемо спинятися довго на цьому законі, як на передвиборчому маневрі, бо кожному і без того ясно, як удень, видно, що в становищу цеї групи робітників ніякісінького „нового“ та ще й до того „чрезвычайнаго обстоятельства“ після Думи не трапилося, щоб треба було за три місяці перед новою Думою встановляти нові дочасні правила. Чому це, справді, трапилося так, що хазяї торговельно-промислових підприємств споконвіку експлуатували своїх підручних робітників і уряд не заважав їм того робити, а це ніби тільки дізнавшись про таку кривду, раптом схаменувся і поспішився спокутувати перед робітниками свою велику і давню провину. Дивним здається також і те, через що власне уряд змилосердився тільки над прикащиками, а не над усим робітничим класом? Адже життя робочого класу на фабриках та заводах і умови праці завжди були куди гірші од життя й праці по магазинах та конторах усяких; що до сучасного моменту, то по всих паростях фізичної праці набралося стільки болючих і пекучих питаннів, що криком-кричать про себе. Але уряд поминув їх, не спромігся стати на широкий ґрунт всього питання робітничого у всьому його обсязі, безперечно, почуваючи свою цілковиту несилу зробити щось путнє без заступників народніх і кинув милостину тільки... прикащикам, знову ж таки маючи на оці кілька голосів на свою руч під час

виборів. Але ж опубліковані правила можуть мати силу тільки через шість тижднів після публікації і то з умовою, щоб протягом цих шістьох тижднів „подлежащими учрежденіями, установленіями и должностными лицами были изданы необходимыя для сего обязательныя постановленія". Скласти ці „постановленія" повинні спеціяльні комісії. Самі ж комісії складаються з заступників, обраних біржевими комітетами, де вони є, а де їх немає—то „обществами торговцевъ и прикащиковъ"; що ж до порядку, яким повинно оббірати заступників до комісії там, де немає біржевих комітетів і „обществъ" крамарів та .прикащиків, то його можуть установити правила, які попереду мусить затвердити міністр торговлі за згодою з міністром внутрішніх справ, а сенат опублікувати. Як що взяти на увагу все оце, то не треба багато міркувати, щоб побачити, що новела міністерська не має ані найменшого реального значіння і полегкости прикащицької праці одсунуться ad calendas graecas, поки то справа перейде всі стадії і митарства. Але коли б колєчата бюрократичного механізму, змазані маслом інстиктивного страху перед новою Думою, і справді заходилися хутко крутитися і трапилося щось надзвичайне, а саме,— що протягом шістьох тижднів увесь процес творіння „обязательныхъ постановленій" стався, то однаково од нових „правил", коли б їх ї прикладено було до життя, прикащикам не полекшає. Річ в тому, що життя й праця прикащиків та инших робітників по торговельно-промислових підприємствах регулюється правилами „торговаго устава", на якому з початку та аж до самісінького кінця лежить тавро страшенного архаїзму,—з одного боку, а з другого,—уложено його тільки на користь і в інтересах хазяїнів. Через це він потрібує не латок, а перегляду од початку і до кінця. Тим часом нові правила є не що инше, як недобрі латки до старої нікчемної одежі. Правила (ст. 1), наприклад, встановляють норму робочого дня 12 годин, але статтю першу зводять на нівець всі дальші статті, що з одного боку встановляють цілий ряд винятків, коли прикащики й робітники мусять працювати більш, як 12 годин на день, а з другого боку дають право хазяїнам увіходити в згоду з прикащиками що до роботи назвище встановленої норми робочого дня. На що переводиться ця згода, про це знають усі, хто цікавився питанням про становище робітників не тільки в Россії, а й за кордоном. Далі для деяких підприємств

правила згори встановляють норму робочого дня в 15 годин. Варто зазначити також і те, що догляд за виконанням правил доручається місцевим органам самоврядування,—це б то земським та міським управам, а також і поліції. Нема що й казати, що доручати догляд названим органам і поліції, це чиста фікція,—бо й жодна з цих інституцій нездатна для того, щоб здійсняти цю функцію.

Про другу категорію правил про забезпечення відпочивку робітників по ремесничих закладах можна не говорити окремо, бо уложено їх точнісінько по тому ж шаблону що й попередні правила: ст. 1 встановляє також 12 годин робочих на день, а ст. 2, 3 і 5 встановляють винятки, коли робітники мусять працювати по 14 годин на день, або ще й більш. Організація догляду за виконанням правил таж сама, що й там.

Реформи конституційного кабінету, жваві й ріжноманітні заходи його перед виборчою кампанією, невгаваюча діяльність военно-польових судів, репресії проти опозіційних партій, експропріації, бомби, замахи і напади,—все це одвернуло увагу громадянства од инших з'явищ щоденного життя з його клопотами та турботами і засліпило всім очі в такій мірі, що громадянство поза справами і питаннями політичної боротьби з урядом довгий час якось не помічало і мало звертало уваги на те, що діялося й діється поза межами сфери цих питань. Пильнуючи тільки того, щоб утримати в своїх руках гасло визвольного руху і добрати способу, щоб захистити його від ворожих вітрів і хвиль реакції, свідомі елементи громадянства довго не помічали, що милійони народу конають в муках голоду. Небезпека голоду гостро вже стояла перед очима першої Думи. Як би їй судилося животіти довше і працювати серед нормальних умов дійсне конституційного ладу, лихо не прийшло б так несподівано і міра його не була б така величезна й страшна. Але по розгоні Думи вся справа запомоги голодним опинилася в руках бюрократії. Конституційне міністерство подбало, щоб відштовхнути від участи в цій справі не тільки приватні сили громадянства, що з доброї волі хотіли б працювати, а навіть органи самоврядування. Наслідком такого порядкування з'явилась незрівняна своїм скандальним характером справа Гурко-Лідваля. Ми не будемо докладно переказувати всіх подробиць цієї історії, що скоїлася на грунті безконтрольного хазяйнування все-

владної бюрократії народніми грішми, хоч ці подробиці дуже цікаві і характерні навіть і для ілюстрації порядкування в Россії,— не будемо переказувати через те, що в тому нема потреби: справа ця ось вже другий місяць як не сходить з газетних шпалт і ввесь світ знає її дуже добре. Ми обмежимося тільки на тому, що зазначимо деякі характерні риси і значіння її для сучасного моменту. Цікаво насамперед зазначити поводіння і ролю „Новаго Времени“ до цієї панами. „Новое Время“ з якоїсь незрозумілої на цей раз причини зразу ж узяло діяльну участь в кампанії проти Гурко-Лідваля. Безперечно, що вбачати в цьому одну тільки присущу йому жадобу до всякої сенсації і нахильність до скандальної хроніки, хто б до скандалу не був там причетний,—неможна. Не без підстави можна гадати, що „Новое Время“ жваво заходилося виводити на чисту воду д. Гурка, маючи на те від когось благословення. Але слідом за призначенням з наказу корони спеціальної комісії для слідства, почали ширитися настирливі чутки „о шаткости положенія“ д. Столипіна. Д. Гурко, цей правдивий „богатирь духа“ нашого часу, що однією тільки постатю і повним погорди поглядом викликав одностайне обуріння в першій Думі, і в цій справі поводиться не згірше, не вважаючи на те, що не тільки Россія, а ввесь світ обурився, довідавшись про його вчинки.

Характерним для нашого теперішнього конституційного ладу є також і те, що це шахрайство, об'єктом якого є життя десятків милійонів нещасливого народу, віддано на суд не народній, а переховується десь по суточкàх бюрократичних канцелярій. Десятки милійонів голодного люду конає з голоду і пошестей усяких і вимагають негайної і самої щедрої помочи, обурене почуття свідомого громадянства вимагає безстороннього освітлення справи і справедливого суду над винними, а уряд замісць того на місце Гурка посадив Гербеля, а справу Гурка-Лідваля доручив розібрати бюрократичній комісії, яка от уже більш місяця потайки збірається і ввесь час гаїть невідомо на що, ніби вся справа в тому, щоб прибрати кращий епитет, що найліпше характеризував би поводіння д. Гурка,—чи дати д. Гуркові прізвище „лекомысленнаго“, а чи може краще тільки „неосторожнаго молодого человѣка, вовлеченнаго очаровательной m-me Эстеръ и ватер-клозетчикомъ г. Лидвалемъ въ явно невыгодную для него сдѣлку“. А

тим часом д. Гурко з своїми компаньонами Лідвалем та Естер нахваляються покликати до суду всю пресу „за клевету“; що правда, вони наміряються це зробити не зараз, а тоді вже, як комісія скінчить своє слідство. Преса повинна цього тільки бажати, конче під єдиною умовою,—щоб справу розглянув незалежний, прилюдний і безсторонній суд. Тільки нам здається, що навряд чи д. Гурко відважиться здійснити свої похвальки, бо ось уже більш, як місяць минуло з того часу, як д. Стахович опублікував свого листа до д. Гурко, тим часом останній немов води в рот набрав, не вважаючи на те, що лист д. Стаховича,—це правдивий засуд до моральної смерти і лишити такий лист без відповіді не можна. Хоч читачі, напевне, пригадують собі зміст цього листа, але ми вважаємо за потрібне подати тут хоч декілька цітат з його. „Я не вірю,—пише д. Стахович, щоб вам (Гуркові) пощастило виправдити себе перед цілою Россією. Я гадаю, що більша частина з того, що оповіщено в пресі доведено буде на суді. Маю навіть рацію сподіватися, що на суді виявиться таке, що покладе на вашу честь і на ваші відносини до своїх обов'язків ще більшу пляму“. „Невже ж у вас, що так *сміливо* (курс. Стаховича) обороняли в Думі земельний проект д. Стішінського,—а вас же поміж бюрократами з давних давен вславлено, яко „страшенно“ сміливу людину,—не вистачить сміливости, як і у колишньогось вашого колеги П. Н. Дурново, покликати мене на суд за публікацію відомостей, що ганьблять честь і добре ім'я колишнього міністра і теперішнього товариша міністра внутрішніх справ,—обох „по хлѣбнымъ дѣламъ“? „Звістка, що з'явилася в газетах, ніби Дурново не побоїться подать „його діло про овес“ на суд,—була, на превеликий жаль для мене, газетною вигадкою. Будьте ж сміливіщі за його і спробуйте знайти оборону не у „высокихъ вліятельныхъ сферъ, цѣнящихъ вашу государственную дѣятельность“, а вдайтесь просто до суду, і таким способом дайте змогу всім дізнати сущу правду про справу „Гурко-Лідваль і Комп.“. „Я не боюсь Булацеля,—пише в кінці д. Стахович,—та „истинно-русскихъ“ юнаків, про яких він згадує в „Русскомъ Знамени“, що наважилися здійснить старий закон „око за око“ і таким чином помститься за вас“. Як відомо, д. Гурко ще тільки нахваляється потягти до суду всіх винних в непошані до його; що ж до „истинно-русскихъ“ людей, то вони, як теж усім відомо, урядили патріо-

тичну маніфестацію з співами „Спаси, Господи, люди твоя“ перед вікнами шановної корсетниці Естер з о. Іваном Кронштадським на чолі патріотичного походу. Все це скидається немов на якийсь веселий водевіль, а тим часом кров стигне в жилах, коли щодня пробігаєш очима звістки з губерній, по яких панує голод. Щоб уявити собі хоч трохи загальну міру страшного лиха, треба згадати, що голод захопив губ.: північно-західні, центральні, понад середньою Волгою, за Волгою, південні-степові, поміж Дніпром та Доном і почасти середнє-азіятські,—загалом 40 губерень. Здебільшого по цих же самих губернях голод був і торік (в 32 губ.). З відомостей, які подає центральний статистичний комітет про неврожай цього року, видно, що по цих губернях в р. 1906 хліба зібрано на 672 мил. пуд. менше проти того, що пересічно збірали люде за останні п'ять літ. До цього треба додати ще й те, що до загальної цифри хліба, зібраного в цьому році, вписано й те, що зібрано на поміщичих землях; як що ж виключити хліб поміщичий, то вийде, що селяне не зібрали на своїх нивках і на посів. Одно слово,—розміри голоду і страховищ, з'язаних з ним в цьому році що найменче вдвоє більші проти голоду в р. 1891. Ще й зіма настояща не почалася, а вже люде годуються вареною травою, жолудьми то що. Пошесті ширяться надзвичайно. З офіціальних відомостей головного лікарського інспектора довідуємося, що пошесті на грунті голоду панують по губ.: казанській, уфимській, саратівській, харьківській і ставропольській. В одній слободі Пилипівці ставроп. пов. зарегистровано 510 чоловіка слабих на тиф! Жах проймає душу, коли здумаєш про довгу зіму і весну. Що то буде по весні? Не журяться голодом тільки д. Гурко з клозетних справ майстрем Лідвалем та корсетницею Естер, та ще редакція „Сельскаго Вѣстника“, що недавно подала селянам на шпалтах своєї газети докладного рецепта, завіреного лікарським свідоцтвом, як можна споживати людям солом'яну січку... Редакція з власного досвіду впевняє, що січку можна їсти без шкоди для здоровля; навіть дітям і хворим її можна давати, підсмачивши що правда попереду молоком або кваском...

Листопад і грудень—місяці грандіозних і дрібних політичних процесів, що виникли на грунті загальних подій і життя в мину-

лому році. Перед очима громадянства, що пильнує теперішні події, протягом цих двох місяців пройшла така сила процесів, що навіть зазначити їх нелегко, не то обговорити. Та й потреби в тому немає: всі вони, не вважаючи на віддаленість одної місцевости від другої, на деякі відміни в обставинах і т. ин.,—мають в собі одно щось спільне, що їх об'єднує. Що в їх є спільного,— це стіхійність. Ба й справді. Згадаємо декілька великих і малих процесів, що пройшли протягом останніх двох місяців перед очима в громадянства: справу озброєного повстання в Москві; справу озброєного повстання „на Прѣснѣ" також у Москві, справу петербурської групи россійської с.-д.-р. партії; процеси під назвами процесів: 32-х, 68-ми і 99-ті і поруч з тим процес про розгром тюрми в Суджі, або про захват ст. Рославль і т. ин. Між процесами і подіями, наслідком яких з'явились вони, цілий рік, і хоч до останнього часу хвилі розбурханого моря життя не уляглися і процес переходу від старих форм політичного й громадського життя не тільки не скінчився, а ще навіть не пройшов і половини дороги, проте вже і тепер є повна змога глянути більш-менш об'єктивним оком на пройдену життям держави частку великого історичного шляху. І як би сучасний уряд зрозумів вагу і значіння того моменту, що переживала ціла Россія торік, то цих процесів не було б,—бо не можна судити хоч би й кілька сотень людей за те, в чім *усі* винні. Кара, до якої засуджено обвинувачених, являється величезною несправедливістю, хоч би та кара була і найменча. Єдиний спосіб знайти вихід з лабірінту суперечностей між дійсним життям і пристарілими нормами закону—*амністія.*

Знявши розмову про політичні процеси, не можна не згадати вкупі з цим ще про один процес, що фігурував перед судом під назвою: „Дѣло о сдачѣ русской эскадры подъ Цусимой". Зразу може здасться комусь дивним, як то і на підставі яких прикмет можна ставить в своїй уяві поруч політичних процесів процес ескадри д. Небогатова. А тим часом є одна певна спільна прикмета, на підставі якої в вашій уяві об'єднуються в деяких точках ряд політичних процесів з процесом Небогатова. Як в політичних процесах наших днів все, що діялося в добу найвищого напруження революційних хвиль, окошилося на кількох десятках людей, так і в останньому процесі д. Небогатов вкупі з иншими засудженими,

явився правдивим „козлом отпущенія“ за вікові непрощенні гріхи правування і панування безконтрольної і всевладної бюрократії над усим і всима у державі. Процеси адміралів Рожественського та Небогатова,—це величезні і страшні два акти обвиновачення не проти названих особ, а проти цілої сістеми керування державою. От через що, не вважаючи на те, що під час цих двох процесів виявилися страшні болячки повні смердючого гною, проте вони здавалися якоюсь непотрібною і зайвою комедією, бо всі бачили і знали, що справжніх злочинців немає й не буде на лаві обвиновачених. От через що і суворий присуд, який зроблено на суді Небогатову, не тільки не дав громадянству відчути почуття задоволення, а навпаки, тяжкою каменюкою впав кожному на серце, хоч Небогатов не посоромився сказати на суді, що він—як „человѣкъ, который въ теченіе 40 лѣтъ каждаго двадцатого числа получалъ изъ государственнаго казначейства содержаніе“, повинен був вийти проти ворога з нікчемною і ні до чого нездатною ескадрою.

Цілих п'ять місяців од дня роспуску першої Думи пройшли в напруженій боротьбі надій і відчаю, в боротьби життя з смертю. Чи буде скликано другу Думу, чи ні—коло цього питання скуплювалися всі думки, всі розмови. Нарешті, 7 грудня опубліковано указ про час виборів. Але що то за Дума буде,—ніхто напевне не вгадає. Бюрократія на вигадки така багата і розумна, що їй може позавидувати найхитроумніщий Уліс. Через тиждень по указі про час виборів, міністерство видало додатком до інструкції що до виборів такі нові правила, що повертають вибори в виконання начальницьких наказів. Не може бути а ні найменшого сумніву в тім, що агенти адміністрації докладуть рук до того, щоб усі правила інструкції додержати на виборах не тільки згідно з буквою в законі, а і з духом його, а коли воно буде так, то нова Дума,—це сфінкс, знайти одгадку до якого тепер немає ніякої змоги. Стоючи перед цим сфінксом, ми ступаємо на поріг нового року з запитом на устах: „що він нам дасть?“

Ф. Матушевський.

За кордоном.

Роспуск рейхстагу в Германії і нові вибори.—Реформа виборчого права в Австрії.— Діяльність міністерства Клемансо.— Боротьба французького уряду за відділення церкви від держави.

Що імперський уряд у Германії має войовничі заміри, що він не аби як любить поводитись сепаратно і часто в супереч германському народному заступництву—рейхстагові це відома річ. Але так саме є відомою річчю і те, що імперський уряд тримався такої політики уміло і намагався принаймні формально—з усієї сили зберегти добру згоду з народніми заступниками. Правда, він не зупинявся перед роспусками рейхстагу, коли цей не хотів вволити його волю, не даючи своєї санкції на законопроекти проти соціялістів (1878 р.) або в справі збільшення військової сили. (1887 і 1893 р.р.) Але то були старі часи, часи віри широких народніх мас до уряду. В міру розвитку промисловости в Германії і збільшення робітничої армії процент незадоволених реакційною і мілітарною політикою германського уряду де-далі зростав не тільки серед свідомих, кваліфікованих робітників, а й серед инших шарів німецької людности. Панування в державній і торговельній політиці урядовій великих земельних власників-юнкерів давалося в знаки всім більш-менш незаможнім класам, а як ця політика стояла в гострій суперечці з інтересами фабричної промисловости, то, звісна річ, не могла вона подобатись і буржуазним шарам. Войовничі заміри Вільгельма II, широкий масштаб колоніяльної політики уряду не знаходили до себе прихильности серед німецького громадянства і—де далі воно все гостріше ставилося до придворної камаріллі, що так нерозумно і туподумно керувала державними справами. Коли ж уряд схотів від рейхстагу санкції для своїх войовничих планів що до африканських колоній і згоди від нього на поширення колоніяльної політики—народні заступники в більшости своїй не пристали на домагання уряду і засудили їх. Уряд загрожував рейхстагу репресіями, коли він не вволить його волі, але інтереси країни і люду народні заступники німецькі поставили вище за інтереси невеличкого, рівняючи, гурту реакційних аграріїв і не менче реакційного голови уряду і зважились піти на конфлікт з ним.

Вони відкинули урядові законопроекти про асігнування 29.000.000 мар. на потреби колоніяльної політики і про збільшення військової сили в африканських колоніях, вважаючи на те, що така політика загрожує авантюрами і небезпеками, в яких може й заінтересовані мілітарні гурти, та за те для інтересів держави і широких народніх мас її крім лиха не принесуть нічого. З такою оцінкою своєї політики і діяльности уряд не згодився і роспустив рейхстаг. Цим самим він хоче переконати німецьке громадянство, що його заступники в берлінському рейхстагу не стоять за інтереси держави, не розуміють її сучасних завдань і, як висловився канцлер Бюлов, хилять справу до того, щоб зруйнувати міжнародне значіння Германії. Нові вибори до рейхстагу, що мають одбутися не пізніш, як за 60 день після роспуску старого рейхстагу, повинні виявити справжні відносини німецької людности до уряду і або засудити його політику, або ж обібранням відповідних виборців згодитись з нею.

Та тільки ледве чи намірам уряду німецького пощастить здійснитися. Дуже вже він діскредитував себе в очах громадянства, щоб воно могло на цей раз дати бажаних урядові депутатів. З ріжніх гуртів громадянських чулися засуди всього того, що виробляв уряд за останні роки як у внутрішній його політиці, так і в закордонній. Будуючи останню тільки на користь заможніх аграріїв, він цілком відкидав інтереси незаможніх класів, сіючи поміж них ненависть та неприхильність до себе. Не тільки робітники будуть тепер в опозіції до уряду, не тільки дрібно-буржуазні шари громадянства, але й ті, що досі жили здебільшого в добрій згоді з ним. Це великі буржуазні класи, репрезентовані в рейхстагу так званим центром, який, власне кажучи, і відограв рішучу ролю в парламентському конфлікті. Митні умови Германії, її авантурістична колоніяльна політика, хоч і менше, ніж бідаків, все ж таки б'ють по кешені центровиків і лібералів і, певна річ, вони покладуть усі сили, щоб узяти гору під час виборів над клерікалами та аграріями, які доси, хоч не на багато—всього на 8 голосів,—складали так звану більшість парламенту.

За побіду над урядом опозіції каже все: і загально соціяльно-політична сітуація в Германії і такий великої ваги факт, як той, що німецьке громадянство давно вже хоче поширити права і компетенцію народнього заступництва і, нарешті, великий зріст армії промислових робітників, що з кожним днем набірають все біль-

шого значіння в державі і найбільш свідомо та гостро ставляться до уряду, виявляючи сміло всі недобрі вчинки його окремих агентів (пригадаймо Подбельського) і небезпечність для німецької людности цілої політики уряду. Ще за попередніх виборів робітничі депутати мали найбільше число голосів (більше 3.000.000); можна з певністю казати про те, що голоси ці тепер збільшаться, бо за соціял-демократичних депутатів подаватимуть свої голоси не тільки ті виборці, що пристають па програму робітничої партії, але й усі, більш-менш опозіційно настроені до уряду. За побіду опозіції над урядом каже ще й те, що і соціял-демократи і соціял-ліберали і група центру примушені будуть виступати спільно проти прихильних до уряду кандидатів і не будуть розбивати своїх голосів на їхню користь. Вже й тепер проводиться широка активна агітація за виборчі порозуміння і блоки опозіції проти аграріїв, клерикалів та антисемитів і, певна річ, вона приведе до конкретної консолідації опозіційних сил країни, яка виявить себе в парламенті ще більш гостро до уряду, ніж доси. Характерно зауважити, що роспуск рейхстагу, хоч і був несподіванкою для громадянства, але не застав його на слизькому. Вже на другий день після роспуску рейхстагу більшість громадянства засудила цей акт найвищої власти, а найбільш підготовлені до боротьби з урядом соціял-демократи розвинули в Vorwärts'ї цілу виборчу платформу, умістивши на ній, крім звичайних домаганнів своєї програми і такі пекучі пункти, як боротьба проти шкодливої для інтересів держави колоніяльної політики і політики митної, яка, викликаючи страшенне збільшення цін на їжу (а надто на м'ясо), давно вже сидить у печінках громадянству, а в агітації виборчій може відограти велике позитивне значіння в справі побіди опозіції над урядом.

Та коли в минулому місяці під ноги демократії реакційним урядом Германії кинуто було колоду, громадянство сусідньої з Германією держави—Австрії може хвалитись побідою. 1-го грудня нов. стилю, віденський рейхсрат приняв урядовий законопроект вселюдного виборчого права. Реформу виборчого права в Австрії не доведено до кінця і її санкціонував рейхсрат обрізаною. Заведено вселюдне виборче право, *але не рівне*. Нерівність ця в тому, що кількість депутатів до рейхсрату норміровано не відповідно до кількости цілої людности якоїсь округи, а на підставі певних компромісів поміж заступниками окремих національностей Австрії.

Через ці компроміси сталося те, що деякі нації узурпували виборче право у сумежних націй, або у таких, що живуть помішаною масою. Особливо кривда виборчої реформи зачепила галицьких українців, бо заступники польської шляхти у виборчій парламентській комісії добились таки, щоб у виборчому законопроекті пороблено було зміни, що забезпечують права польської шляхти проти українських народніх мас? Одним із перших завданнів реформованого австрійського рейхсрату повинно бути те, щоб довести справу реформи виборчого права до її логичного кінця і в першу черту, внести коррективи в ті дефекти, яких допустився теперешній рейхсрат, подавши свою згоду на шахрайські домагання польської шляхти та їхніх прихильників із всенімецького парламентського табору.

Радикальне міністерство Клемансо від слів переходе до діла і, одержавши від парламенту санкцію на цілий ряд соціяльних і культурних реформ, приступило вже до здійснення іх в житті. Саме тепер в парламенті йдуть гарячі дебати в справі викупу південних французьких залізниць в державний скарб, незабаром міністерство має внести в парламент докладно розроблений законопроект про скасування кари на смерть. Певна річ, що обидва законопроекти парламент прийме. З инших законопроектів міністерства, що прийняли народні заступники, найбільш звертає на себе увагу звичайно законопроект про поділ церкви від держави. Саме тепер виконавча власть французького уряду вводить його в життя. І хоча вона поводиться в цій справі надзвичайно обережно та обачно, клерікальні вороги волі чинять міністерству Клемансо ріжні перешкоди і намагаються з усієї сили викликати серед клерикально настроєних гуртів французького громадянства активний непослух новому законові. Як відомо, закон 1905 року про поділ церкви від держави не визнає церкви, як окремої юридичної одиниці і державної інституції, але він дає повну волю всім окремим конфесіям, дає їм певні юридичні та духовні права, право відправ свого культу, але під однією умовою, а власне, щоб люде, що зачислюють себе до певної конфесійної одиниці організовувалися в associations Cultuelles і підлягали всім отим установам, яким підлягають ріжні товариства та інституції, що заводяться способом звичайної заяви про це. Французьке духовенство, після наказу з Ватикану, зреклося виконувати новий церковний закон, що приняв парламент і таким чином пішло про-

ти волі народу. Щоб полекшити справу і уникнути конфліктів з релігійно-настроєними громадянами, уряд дечим поступився і дозволив, після наказу міністра культів, соціяліста Бріана, робити церковні відправи на підставі закону 1881 року про народні зібрання, се б то кожна церковна відправа може відбутися тільки тоді, коли про неї подано заяву до місцевої власти. Значна частина французького духовенства ставилася досить прихильно до такого порядку, але потім з наказу Папи Пія X, що ненастанно втручався в політичні і в соціяльні справи ріжних класів французької людности, подаючи їм раду йти солідарно з ворогами сучасного політичного ладу, постановило не коритись законові 1881 року і робити церковні відправи, не зважаючи ні на які закони. Але уряд, що стоїть на сторожі закону, і мусить відповідати за виконання цього закону перед парламентом, звісна річ, не може допустити, щоб фанатики релігії легковажили закони країни і не допустить до каплиць та до церков нікого, хто офіціально не заявив себе належним до тієї чи иншої конфесійної спілки. Через це міністерство культів заявило, що від визначеного дня всі будинки церковні, церкви, каплиці то що, належать державі і виконовча власть її не пустить до цих будинків нікого раніш, ніж він не пристане до Associations Cultuelles. Безперечно, що така постанова викличе в клерікальних гуртах французького громадянства незадоволення, а в окремих випадках і активний протест з боку найбільш фанатизованих, але відповідальність за ті наслідки, які можуть при цьому статися спадає виключно на папу та його французьких підвладних, що своєю необачною і фанатичною політикою одбірають у „правовірних“ католиків французьких легальну змогу виконувати обов'язки культу і явно штовхають своїх „духовних синів“ на шлях ламання закону, що санкціонували народні заступники. Про якісь компроміси з боку уряду тепер не може звичайно бути й розмови, бо це б значило знову повертати назад незалежні і майже сепаратні права фанатичному духовенству, яке занадто вже далося взнаки всьому французькому громадянству, і цілком скомпромітувало себе в його очах своєю реакційною політикою та солідарністю з реакціонерами і утворило з церкви sui generis державу в державі.

S—on.

Бібліографія.

Г. Є—в Шляхта. *Драматичні сцени в IV діях. Черн. 1906. 63 боки, ціна 20 коп.*

У п'єсі змальовано життя української шляхти, що пнеться до польського панства і говорить українською мовою, з великим додатком польських слів. Тільки наймичка та наймит говорять зовсім по вкраїнському. І пісні, яких співає шляхта так саме польські. От на зразок така пісня:

„Мам я капелюш бялоружови,
Мам я сукенкі слічне бальове,
Свойо науко моге вшистко спростаць—
Єднак же менжа не моге достаць“ (б. 28).

В розмовах дієвих особ раз по разу трапляються такі слова, як: „ойцец“ (батько) „дзень“ (день) та инші.

Що до змісту п'єси то, на мою думку, вона зовсім не має такого змісту, який творить драму. Це зовсім не п'єса, і навіть не „драматичні картини“, як поіменув д. Є—в свою „Шляхту“. Ми розуміємо, що можна назвати драматичними „картинами“ Мѣщане“ чи „Варвары“ М. Горького, але ж скільки там єсть драматизму і живої дії? А цього драматизму, живого змісту дуже мало в „Шляхті“. Ось зміст її: одна підстаркувата панна хоче вийти заміж. Друга поганенька одбиває в неї жениха, набріхує на неї... Але він цурається першої, не жениться з другою і одружується з третьою, хоч та вже зовсім цього не хоче. Батьки намагаються видати першу панну за „шляхтича“ і, нарешті, віддають її за дурня, аби шляхтич був; тим часом простий чоловік кохає її, добивається дворянства і маєтків, які таки припадають йому після суду, але побачив, що „шляхта“ ганяється тільки за „шляхтичем“, а не за живим чоловіком і, проказуючи запальний монолог, виходе з хати. По п'єсі роскидано багато зовсім необмальованих особ, зовсім непотрібних у п'єсі. І хоч про їх сказано, що вони то з „червоними“ носами, то закидають по-московському, але їх поводіння в п'єсі зовсім не комічне. Взагалі треба сказати, що це не п'єса, а скоріше повість на стару, давно відому тему. Одно тільки пощастило зробити авторові: його „Шляхта“ вийшла „чи-

стенькою“, як кажуть актьори, п'єсою. Нема гопаків, нема шаржів. Нема нічого дуже негарного, але ж нема й нічого дуже гарного.

Л. П—ський.

Г. Х. Андерсен. *Казки. Поперекладала М. Загірня. У Київі. 1906. Ст. 245. Ціна 65 коп.*

Українська дитяча література, як орігінальна, так і перекладна—досить убога. Цензурні переслідування й заборони з особливою суворістю звертались проти творів, призначених для дитячого читання, і тільки дуже зрідка, випадково, могла побачити світ якась дрібна брошурка. Тепер, коли цензурні пута без порівнання ослабли і з'явилась змога друкувати всякі українські видання, слід особливо звернути увагу на дитячу літературу, бо наші діти здебільшого виховуються й виучуються по московських книжках. Тому то з особливою приємністю мусимо привітати книжечку казок Андерсена, в перекладі відомої популяризаторки М. Загірньої. Ім'я Андерсена відоме цілому світові, і нема, здається, европейської мови, на яку б не переложено його творів. Прикмети казок великого письменника - гуманіста відомі скрізь: надзвичайна ніжність і щирість почування, високий, в кращому значінню цього слова—хрістиянський ідеалізм, поруч із зграбністю й легкістю оповідання; казки Андерсена, при всьому їх національному колорітові мають такий загально-людський характер, що являються зрозумілими для дітей всіх націй, звичайно, в доброму перекладі. Вони цікаві не тільки для маленького читача, але роблять освіжаюче враження й на дорослого чоловіка. В українському письменстві це вже не перша проба перекладу Андерсенових творів; переклад їх видав ілюстрованою книжечкою ще в 1873 році М. Старицький, і потім з'являлись переклади окремих казок, наприклад, гарний переклад одної з найбільш поетичних казок—„Мати“, що зробив Д. Мордовець. Та тільки й книжка Старицького й другі видання—давно вже велика рідкість, а тимчасом мати український переклад творів Андерсена дуже потрібно; і переклад д. Загірньої з'явився саме вчасно. В книжці зібрано 16 казок: „Соловейко“, „Мати“, „Русалочка“, „Ялинка“, „Циганська голка“, „Дівчина з сірниками“, „Нове королівське убрання“, „Мизиночка“, „Шийка з пляшки“, „Стокротка“, „Погане каченя“, „Пропаща“, „Снігова королева“, „Дикі лебеді“, „Свічки“ і „Дзвін“. Переклад виконано дуже гарно: мова проста, ясна, зрозуміла, з поетичним колорітом, який цілком відповідає орігіналу. Книжечка перекладів д-ки Загірньої—прекрасний даруночок для наших дітей. Шкода тільки, що нема ілюстрацій, це б зробило

книжку ще більш принадною для маленьких читачів. Бажано, щоб д-ка Загірня дала переклад і решти Андерсенових казок, це було б дуже цінним вкладом до нашої дитячої, та й взагалі перекладної літератури. Книжку видано дуже чепурно й не дорого.

Д. Д—ко.

Гайдамаччина. *Із історії народніх рухів на Україні в 18-ім столітю. Написав Михайло Лозинський. Львів. 1906. Накладом Вячеслава Будзиновського. 46 стор. 16⁰. Ціна 40 сот.*

З погляду—це книжечка популярна, призначена для народу. Але в дійсности це не так: для народнього читача багато місць у їй будуть цілком незрозумілі. Автор згадує без поясненнів про всякі речі, які відомі чоловікові, свідомому вкраїнської історії, але тому, хто її не знає, вони будуть загадками. Напр., автор доводить, що не Россія збунтувала гайдамаків: „Россія була не від того, аби загарбати під себе всю Україну, але плян поділу Польщі усьміхався їй тоді тільки в далекій будучности... Ніяких тайних аґітацій россійського правительства против Польщі не було, противно, Россія, скільки могла, помагала Польщі і хто знає, чи без тої помочі не була б нині инакше виглядала карта східної Європи“ (бік 36). (Див. іще, напр., бік 22-й або 31-й—про барську конфедерацію і т. и.). Мова пересипана багатьма чужими, зовсім непоясненими словами: „клясовий еґоїзм (21), дипломатичні зносини (24), шляхетські елементи (31), соціяльні сістеми (45), ідейні мотиви (43) і т. д. і т. д.

Таким робом, книжка видимо призначена для інтелігентного читача і, як для його, то написана популярно і інтересно. Це не єсть праця історична, але більше публіцистична, не єсть історія гайдамаччини, а тільки характеристика гайдамацького руху і до того написана з метою полемичною: оборонити гайдамаччину від нападів польського громадянства (див. розділ III-й, бік 43). Ця мета авторова зробила те, що характеристика сталась у його трохи однобічною: автор силкується обминати лихі сторони тієї історичної події, про яку говорить, притирає негативні риси її. Він згадує, звісно, про варварства гайдамацькі, але злегка, а більше говорить про варварства польські. І цілком даремно: гайдамаччина один з найбільше гарних прикладів, на якому можна дуже добре показати, що коли в народу віднімаються найперші громадянські права, дратують його безмежною паиською сваволею, утискають економично і в той же час не дають йому і найелементарнішої гуманної освіти, то революційний вибух неминуче мусить виявитися в крівавих, нелюдських формах. І одвічальність за це лягає

поперед усього на ті панські класи, які сами призвели до того народ.

Тому інтелігентному читачеві, який не знає або мало знає про гайдамацький рух, книжка д. Лозинського буде цікавою і мабуть заохотить його самого познайомитися з тими чотирьма історичними працями про гайдамаччину, на підставі яких автор писав і заголовки яких він подає наприкінці своєї книжки.

Б. Грінчéнко.

Товариство „Просвіта“ у Київі. *№ 1. Про українських козаків, татар та турків. Зложив М. Драгоманов. З додатком про життя Драгоманова. У Київі, 1906. 64 боки 16⁰. Ц. 8 коп.— № 2. Земельна справа в Новій Зеландії. (З додатками й одмінами з московської мови переказала М. З. У Київі, 1906. 16 бок. 16⁰. Ц. 2 коп.—№ 3. Як рятуватися при наглих випадках та каліцтвах. Написав лікарь М. Левицький. У Київі, 1906. 22 бок. 16⁰. Ц. 3 коп.—№ 4. Календарь Просвіти. Рік перший. Київ, 1906. 162+VI бок. 16⁰. Ц. 15 коп.*

Чистенькі і дешеві видання Київської „Просвіти“—перші книжки, які видали наші просвітяне. № 1-й, це—передрук відомої книжки Драгоманова, друкованої вперше ще р. 1876. Просто, зрозуміло і науково росказує автор про те, як виявилися козаки, як зазмагалися з нашим народом турки й татари, якого лиха ми зазнавали від їх і як боролися. Своє оповідання ілюструє він народніми піснями і тими високоартистичними кобзарськими думами, що є окрасою нашої літератури. У передмові д. Д. Д—ко коротенько знайомить читача з тим, хто такий був Драгоманов і що він зробив. Книжка гарна і дуже потрібна нашому народові, який так мало знає свою власну історію.

У книжці „Земельна справа в Новій Зеландії“ просто популярно і інтересно росказано про те, як упорядковано в тій щасливій країні земельну справу на добро робочому народові. Для селян-хліборобів це буде дуже бажана книжка, і коли б вона не була така коротенька, то було б іще краще.

Автор третьої книжки, д. М. Левицький, уже відомий своїми популярізаціями з медицини, написав і цю свою книжечку так популярно, як може написати тільки той, хто добре знає і народню мову, і народ, за для якого пише. Книжка дуже потрібна для селян. Саме в отих наглих випадках та каліцтвах селяне раз-у-раз уживають таких способів і заходів, якими завдають хворому ще більшого каліцтва, а часом і смерти. Освіченіших з їх книжка д. Левицького певне направить на кращий шлях і може оборонить од темної необачности чиєсь здоровля.

Календарь „Просвіти“ досить розмаїтий змістом: опріче спеціяльно календарної частини, в йому є цілий ряд науково-популярних і публіцистичних статій: „Де ми і скільки нас“, „Про давній лад на Вкраїні“, „Відродження України“, „Іван Котляревський“, „Тарас Шевченко“, „Якої нам треба школи“, „Наші Товариства“, „Як рятуватися при наглих випадках та каліцтвах“, „Перша поміч хворій скотині“, „Очкування чи каліровка“, потім усякі статистичні відомости про Україну, Россію, Європу, практичного характеру відомости про почту, телеграф, залізниці, пароходи, міру, вагу і т. и. В календарі статті відомих уже популярізаторів: Є. Чикаленко, М. Левицького, В. Корольова, Д. Д—ка, В. Доманицького, Б. Грінченка та инш. За таку малу ціну матеріялу дуже багато, а надто, що текст ілюстрований малюнками і чотирьма портретами. Конче тільки треба, щоб у календарі на той рік було також щось і з красного письменства.

Ів. Перекотиполе.

Що є по журналах.

Кіевская Старина. *Октябрь*. Малороссійское козачье ополченіе въ 1812 году по архивнымъ даннымъ *Н. Фр. Павловскаго*. Воспоминанія и автобіографія одесскаго протоіерея. *Н. И. Соколова*. Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ Шевченка. *В. Доманицького*. М. М. Коцюбинскій. (Опытъ критическаго очерка). *Л. Старицкой-Черняховской*.

Сьвіт. *Ч. 20*. Ніоба. О. Кобилянської. (Кінець). Страшна пора. Вірші *Д. Вітовського*. Невдячний кінь. Байка *В. Сивенького*. Легенда. Раб. Ти не моя. Вірші. *М. Вороного*. Люблю Тебе! *Уляна*. „Русалка Дністрова“. Популярні книжки. *В. Будзиновського*.

Нові книжки.

Б. Грінченко. Тяжким шляхом. Про українську пресу. У Київі, 1907. Бок. 96, 16°. Ц. 15 коп.

Грінченко Б. Українська грамáтка до науки читання й писання. Зложив Б. Грінченко. Видавн. „Вік“. У Київі, 1907. Бок. 64, 8° (з малюнками). Ц. 15 коп.

Драгоманов Д. Про українських козаків, татар та турків. Зложив М. Драгоманов. З додатком про життя М. Драгоманова. Видав. Товариства „Просвіта“ № 1. Київ, 1906. Бок. 64, 16°, Ц. 8 коп.

Етнографічний Збірник. Видає етнографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XXI. Галицько-руські народні мельодії зібра-

ні на фонограф Йосиф. Роздольським, списав і зредагував Станіслав Людкевич. Часть І. У Львові. 1906. Бок. XXIII+187, 8°.

Запорожець. Календар для народа на рік звичайний 1907. Накл. д-ра К. Трильовського. Коломия, 1906. Бок. 226. Ц. 70 сот. (оправлений 90 сот.).

Земельна справа в Новій Зеландії. З додатками й одмінами з московської мови переказала М. З. Вид. Товариства „Просвіта“ № 2. Київ, 1906. Бок. 15, 16°. Ц. 2 коп.

К. Початки науки про права конституційні. Зложив К. Вид. „Благотвор. Общ. изд. общепол. и дешевыхъ книгъ“ № 47. Спб., 1906. Бок. 64, 16°. Ц. 8 коп.

Календарик „Сокільство“ на 1907 р. Накладом „Сокільського Базару“ у Львові. Ц. 20 сот.

Коваленко Гр. Оповідання з історії українського народу од найдавніщих до нових часів. Написав Гр. Коваленко. Полтава, 1907. Бок. 202, 16° (з портретами). Ц. 30 коп.

Комаров М. Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театра українського (1815—1906). Зібрав і впорядкував М. Комаров. Од. 1906. Бок. 231, 8°. Ц. 1 р. 20 к.

Левицький М. Як ратуватися при наглих випадках та каліцтвах. Написав лікарь М. Левицький. Вид. Товариства „Просвіта“ № 3. Київ, 1906. Бок. 24, 16°. Ц. 3 коп. (з малюнками).

М. Л. Про організації і держави, написав д-р М. Л. Вид. Товар. „Руска Бесіда“ в Чернівцях. Ч. 189. Чернів. 1906. Бок. 33.

М. Л. Спадковий порядок і тестамент в Австрії. Вид. Тов. „Руска Бесіда“ в Чернівцях. Ч. 186—187. Чернів. 1906, Бок. 79.

Обух К. Наступає чорна хмара. Написав Клим Обух. Львів, 1907. Бок. 48. Ц. 20 сот. (Відбитка з „Громадського Голосу“).

Памятки українсько-руської мови і літератури. Видає археографічна комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Том IV. Апокріфи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. Том. IV. Апокріфи есхатольогічні. У Львові, 1906. Бок. XLV+524, 8°.

Семака Є. Село Гортопи. Після Е. Гроса приладив для народу Євгеній Семака. Вид. Тов. „Руска Бесіда“ в Чернівцях. Ч. 184—185. Черн. 1906. Бок. 69. Ц. 40 сот.

Т—ич Василь. Про ощадність. З німецьк. переповів для руских селян Василь Т—ич. Вид. Тов. „Руска Бесіда“ в Чернівцях. Ч. 182—183. Чернівці, 1906. Бок. 49. Ц. 30 сот.

Філянскій. Ліріка. Т. перший. Москва, 1906. CLX бок. 8°. Ц. 1 карб. 50 коп.

Яричевський С. Горемир. Готична казка. Чернівці, 1906. Бок. 24. Ц. 40 сот.

Редактор-видавець *Є. Чикаленко.*

Що було в „Новій Громаді“

за 1906-й рік [1]).

Алчевська Х. Фантазія. Вірші. IV, 87.
Співайте пісні голосніш. Вірші. V, 20.
Андрій. Новий учитель. Опов. XII, 27.
Бебель А. та Пернерсторфер Е. Національна та інтернаціональна ідея, з передмовою *Б. Грінченка*. I, 41; II, 89.
Беранже. Сенатор. перекл. *В. Сивенького*. II, 86.
Збірання податків. Перекл. *П. Капельгородського*. XII, 127.
Білоусенко О. Сільський пролетаріят. III, 11.
Бондаренко Ів. В ріднім хуторі Євгена Гребінки. VI, 24.
Велике повстання англійського народу, VIII, 83; IX, 65.
Брандес Г. Анатоль Франс. Перекл. *Н. Г.* VIII, 113; IX, 8.
Вартовий П. (В—ий П., В. П.). Свято у Львові. II, 116.
З українського життя. X, 118; XI, 115; XII, 147.
Рецензії на книги: „Пісні“ Жарка. I, 138.—Идея національнаго государства, В. Устинова. I, 147.—Панська хворість, або не берись жінку обдурити, В. Овчинникова. IX, 135.—Новий закон, Л. Мартова. X, 157.—Хто з чого живе, Дікштейна. X, 157.—8 годин праці, Полуботка, X, 157.—Гончарь, Заповіт сім'ї на могилі матері, Зустрічі, М. Одинокого. XI, 158.—Дещо про автономію України. XI, 159.
Василенко В. Справи хліборобські в Полтавщині. X, 49.
Вдовиченко М. До в'язнів. Вірші. VI, 89.
Винниченко В. Моє останнє слово. Опов. I, 1; IV, 1; V, 39; VI, 41.
Хто ворог? Опов. VII, 1.

---

[1]) Римська цифра після заголовку—книга, арабська—сторінка.

Вороний М. Легенда. Вірші. I, 80.
З ціклу „За брамою раю“. Вірші. VII, 26.
Ти не моя. Вірші. X, 42.
Г. Б.=**Грінченко Б.**
Г-ко Н. Ідея федералізму в „конституціях“ декабристів. XII, 7.
Див.: Брандес Г., Маргеріт П., Франс А.
Гаєнко Н. Два перші дні. Згадки. X, 73.
Гейне Г. Маврський король. Перекл. *Л. Українки.* II, 43.
Північне море. Перекл. *Б. Грінченка.* II, 45; V, 21.
На Брокені. Перекл. *В. Милорадовича.* IV, 53.
Гембек А. З історії одного міста. VII, 113.
Горький М. Буревісник. Перекл. *П. Капельгородського.* XII, 125.
Грабовський П. Я виніс все. Вірші. V, 6.
Григоренко Г. „Ecce homo“. Опов. II, 3.
Чи по правді? Опов. VIII, 40.
Грінченко Б. Перша жінка. Вірші. I, 88.
Пам'яті Сембратовича. I, 101.
Двоє рідних. II, 1.
Шевченків „Кобзарь“ на селі. II, 7.
Гейнріх Гейне. II, 41.
Північне море. З. Гейне. II, 45; V, 21.
На новий шлях. Драма. III, 19; IV, 88.
Служба в церкві 1-го січня 1852 р. Вірші з „Les chatiments“ В. Гюго. IV, 118.
Кулішеви твори і сільські читачі. VI, 68; VII, 53.
Старі пісні. Вірші. VIII, 26.
Іванові Франкові. VIII, 138.
Історичні книжки на селі. XI, 90.
Твори світової літератури на селі. XII, 86.
Рецензії на книги: „Етноґрафічний збірник т. XVII. Коломийки. Зібр. Вол. Гнатюк т. I“. V, 153.—„Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство“.—Зладив М. Павлик. VIII, 151.—„Що то було сказано у царських манифестах від 6 августа і 17 октября цього року“. Сусіди. IX, 135.—Національна рада“. IX, 136.—„В Старім і Новім краю“. Урманця. X, 155.—„Темна сила“. Винниченка (Деде). XI, 158.—„Граматка (Український буквар)“ Норця. XI,

160.—„Рідна мова“. Український букварь, О. Базилевича, XI, 160.—„Український початковий букварець“. І. Пухальського. XI, 160.—Гайдамаччина, М. Лозинського. XII, 177.

Див.: Бебель А., Пернерсторфер Е.

Гюго В. Служба в церкві 1-го січня 1852 р. Вірші з „Les chatiments“. Перекл. *Б. Грінченка*. IV, 118.

Д. В.=Доманицький В.

Д. Д., Д—ко Д.=Дорошенко Д.

Дмитрієв М. З діяльности полтавського земства. VII, 122.

Доманицький В. Цівільний шлюб і шлюбна розлука на Україні, V, 64.

Новознайдені поезії Т. Шевченка. VIII, 102.

Володимир Антонович. IX, 27.

Рецензії на книги: Розвага. I, 136. — Досвітні огні. I, 136. — Наливайко в мідянім биці, І. Франка. I, 140. — Початки гетьманованя П. П. Сагайдачного О. Чайківського. I, 142.—„На громадській роботі“ та „Як відкрито Новий світ“ Д. Дорошенка. II, 146.—По новымъ мѣстамъ, А. Кауфмана. III, 149.—Науковий збірник, присьвяч. проф. М. Грушевському. III, 141.—Михайло Орша, І. Пухальського. IV, 173.—Що таке народня воля? І. Сігова. V, 151.—Первоучителі слав'ян, А. Ст—кого. V, 151.—Очеркъ исторіи украинскаго народа, М. Грушевскаго. V, 152.—До Бога, А. Гриневича. VI, 165.—Отчетъ Черниг. Губ. Земск. Управы за 1904 г. VII, 147.—Эпизоды и дѣятели эпохи Б. Хмельницкаго, И. Каманина. VII, 148.—Словацький висланник на Україні, С. Томашівського. VII, 150. — Вѣрованія, Н. Харузина. VIII, 154.—Переход на хуторі. IX, 142. — Василь Матюренко. Опов. Н. Горової. X, 156.—Як берегтися од хвороб. Н. Горової. X, 156.

Дорошенко Д. (Д. Д—ко, Д. Д.). В. Лесевич. I, 93.

М. Стороженко. II, 112.

Українські кафедри на київському університеті. XI, 121.

Рецензії на книги: Корифеї россійської критики і українське письменство, І. Кревецького. I, 142.—Изъ украинской старины, Н. Сумцова. I, 145.—Народосоюзное начало въ государственномъ строѣ, Русова. II, 144.—За кра-

сою, альманах. III, 137.—Нові і перемінні зьвізди, Ів. Пулюя. IV, 173.—Народная литература. Сборникъ отзывовъ библіот. комиссіи Кіевск. Общ. Грамотн. о книгахъ для нар. чтенія. В. III. IV, 175. — Козаки, М. Драгоманова. VI, 166. — Вінок, О. Білоусенка. VII, 144.—Шевченко, українофіли й соціялізм, М. Драгоманова, VII, 146.—Листи Д. Танячкевича до М. Драгоманова. Зладив і видав М. Павлик. IX, 139. — Писання О. Федьковича. Т. III. XI, 158.—Казки Андерсена, поперекладала М. Загірня. VII, 176.

Див.: Жорес. Ж.

Є. П. Рецензії на книги: Оповідання Яновської. II, 142.—Писання Б. Грінченка, т. II. V, 144.—„Цьвіти Марії", П. Штокалка. VI, 163. — Собраніе политическихъ сочиненій М. Драгоманова. VI, 166.—З глубин душі, Б, Лепкого. VIII, 146.—По дорозі життя, Б. Лепкого. VII, 146.—В такі хвилі, О. Луцького. IX, 133.—Ой люлі, смутку, П. Карманського. X, 153.

Є. С.—Єфремов С.

Єфремов С. (Сергій, Ситковецький, С. Є.) Відгуки з життя та письменства. I, 118; III, 101; IV, 121; V, 112; VI, 152.

З россійського життя. III, 124; IV, 155; V, 137; VII, 131.

Велика навчителька і мизерні учні. VI, 107.

Рецензія на книгу: Записки українця з побуту між полудневими слав'янами, С. Крутя. VI, 165.

Жорес Ж. Рідний край і робітники. Промова. Перекл. *Д. Д—ко.* IV, 72.

Загірня М. Два горя. Опов. II, 78. Наші товариства. I, 129.

Іваненко Д. За кордоном. X, 147.

К. Гр. Нове видання для селян. VII, 139.

К. М. Рецензія на: Українське весілля (з голосами), Ів. Демченка. I, 144. — Изъ воспоминаній прошлаго, Пантелѣева, II, 148.

Капельгородський П. Бережким порадникам. Вірші. IV, 71.

Весною. Вірші. VI, 40.

Роздоріжжя. Вірші. VII, 78.

Сільський пролетаріят в Кубанщині. VIII, 27.

У негоду. Вірші. X, 20.

Невгомонне серце. Вірші. XI, 50.
Балакучим патріотам. Вірші. XI.
Буревісник. Перекл. з М. Горького. XII. 125.
Збірання податків. Перекл. з Беранже. XII. 127.
Коцюбинський М. Сміх. Опов. II, 29.
Згадки про Р. Сембратовича. III, 61.
Кримський А. Бейрутські оповідання: I. „Растлініє нравів". VI, 1; VII, 28. II. Соломониця, або Соломон у спідниці. VIII. 1.
Критично-филологичні уваги про ложки дьогтю в бочках меду. VII, 105.
Сам своє щастя розбив. Вірші. VIII, 1.
Кропивницький М. За тридцять п'ять літ. IX, 47.
Кушнір В. Українське питання в польській призмі перед Європою. X, 21.
Небезпешність для Європи. X, 113.
L. Рецензія на „Веселку", український стінний календарь на рік 1906. I, 151.
Лащенко Р. Під соловейків спів. Опов. X, 43.
Левицький М. Пенсія. Опов. I, 82. Добре діло. Опов. III, 1.
Липа І. Вона не вмірає. II, 109.
Лісак-Тамаренко. На страшний суд. Опов. IX, 107.
Лозинський М. Антін Менґер і його соціяльно-політичні твори. V, 91; VII, 79.
Вісти з Галичини. V, 129; VI, 145; X, 123; XI, 129.
Українська школа в Галичині. X, 96; XI, 51.
Лотоцький О. На від'їзді. Сторінка з спогадів. VII, 16.
М. В.=Мировець В.
М. Л. Відокремлення Галичини. IV, 144.
Мандрівець. Про селянську спілку. VI, 98.
Маргеріт П. В. Собака та вовк. Опов. Переклала Н. Г. XII, 129.
Маркович Д. На свят-вечір. Опов. I, 59.
Матушевський Ф. З россійського життя. II, 120; IX, 115; X, 132. XI, 136; XII, 156.
Метерлінк М. Сліпці. Переклав Є. Тимченко. XII, 66.
Милорадович В. На Брокені. Вірші з Гейне. IV, 53.
Мировець В. (В. М.) Чого нам сумно згадувати про Шевченка. II, 63.
Україна і Європа. III, 78.

Рецензії на книги: Починок, Г. Комарової. I. 134,—Перша ластівка, М. Чернявського. I, 138.—З потоку життя, М. Коцюбинського і М. Чернявського. V, 149.—Кіевскій митрополитъ Г. Банулеско-Бодони, В. Чеховскаго. IX, 139.

Невада А. Наші родичі за морем. XII, 105.

Нові книги. I—XII.

О. М. Весняної ночі. Ескіз. IX, 88.

П. М. Рецензія на кн. „Як збіраються і куди повертаються народні гроші". VII, 145.

Павловський М. Перша київська етнографична вистава. III, 92.

Рецензії: на популярно-наукові книжки за 1905 рік, в Россії: „Про холеру" М. Левицького, „Як ми боролися од холери". Г. Коваленка, „У дитини головка болить у— матері серце" Задьори, „Під землею", „Оборонець покривджених" М. Загірньої, „Серед виноградарів південної Франції" С. Русової, „Мале та розумне" П. Є. „Найважніші хазяйські справи" Сусіди. I, 148.—Українські твори Є. Гребінки. VI, 162.

Панасенко С. Народня школа і рідна мова на Вкраїні. IX, 93.

Пахаревський Л. Батько. Нарис. III, 85.

Вернувся. Опов. XII, 96.

Рецензії на книгу: Олександер Македонський, великий войовник. IX, 143.—Шляхта. Драм. сцени. Г. Є—ва. XII, 175.

Перекотиполе І. Рецензія на книги: Про українських козаків, татар та турків, М. Драгоманова. XII, 178.—Земельна справа в Новій Зеландії. XII, 178.—Як рятуватися в наглих випадках та каліцтвах, М. Левицького. XII, 175.—Календарь Просвіти. XII, 178.

Пернерсторфер Е. Див. Бебель А.

Пилипович М. Державний лад і здоров'я народне. IV, 40.

Піснячевський В. Наймані робітники в сільському господарстві. V, 7.

П—ський Л.=Пахаревський Л.

Романович Н. Розвіяні мрії. Опов. XI, 73.

Рулька І. Давно це було. Вірші. VII, 52.

Русов О. Два білоруські поети. XI, 30.

Самійленко В. (В. Сивенький). Невдячний кінь. Вірші. I, 40.

Сенатор. З Беранже. II, 86.
Див.: Франс А.
Сергій=**Єфремов С.**
Сивенький В.=**Самійленко В.**
С—k Євг. Рецензія на книгу: „Древности Украины: деревянные и каменные храмы. М. Павлуцкаго. VII, 155.
Смуток П. Битий шлях. Опов. V, 79.
S—оп. За кордоном. XI, 149; XII, 175.
Старицький М. Зо мли минулого. Уривки спогадів. VIII, 60.
Супруненко Г. На селі. Вірші. III, 18.
Тесленко А. За пашпортом. Опов. III, 72.
Хуторяночка. Опов. VII, 71.
Син. Опов. XI, 38.
Тимченко Є.—див. Метерлінк М.
Труба Ів. Подорож на села. З натури. IV, 108.
Українка Л. Маврський король. З Гейне, II, 43.
Три хвилини. Діалог. X. 1.
Утопія в беллетристиці. XI, 13; XII, 42.
В дому роботи, в країні неволі. Діалог. XII, 1.
Див.: Фегі Ф.
Українська преса. I, 152; II, 152; III, 152; IV, 176; VI, 171; VIII, 155; IX, 144.
Фечі Ф. Справа ірландської мови. Пер. *Л. У.* I, 66.
Франс А. Дочка Ліліт. Опов. перекл. з франц. *Н. Г.* VII, 94.
З оповіданнів Анатоля Франса: I. Ріке. II. Думки Ріке. III. Непідкупні судді. Перекл. В. Самійленка. X, 85.
Черкавський М. На землю май прийшов. Вірші. V, 63.
Українці і поляки в Думі. VI, 133.
Черкасенко С. У шахті. Вірші. III, 84.
О, жити ще можна. Вірші. V, 90.
Ніч. Вірші. VIII, 80.
Вночі. Вірші. XI, 72.
З віршів: I. Надії. II. Осінні пісні. XII, 65.
Чернявський М. З днів журби і гніву. Вірші, III, 68.
Співець. Опов. V, 1.
Танки бюрократів. Вірші. VI, 67.
Нависла ніч. Вірші. VII, 70.
Хліб наш насущний. Нарис. VIII, 81.

Осліплення Париса. Опов. IX, 20.
Устань і йди! Опов. IX, 23.
З віршів: I. Заспів. II. Ратай. XI, 89.
Моя віра. Вірші. XII, 26.
Черняк Нісон. Червона ніч. Драматичний нарис. З еврейської мови переклали *Марія Ф.* та *Сергій Б.* VI, 90.
Шевченко Т. Новознайдені Шевченкови твори: I. Сова. II. Дівочії ночі. III. Маленькій Мар'яні. IV. Три літа. X, 60.
Щербаківська Є. На чужому. Опов. VI, 84.
Що є по журналах. I—XII.
Я. Б. Спілка вчителів. V, 107.
Яновська Л. Серед ночі. Опов. IV, 54.
Свято. Опов. XI, 1.
Ярошевский Б. За кордоном. I, 106; II, 120; III, 130; IV, 150; VI, 139; VIII, 138; IX, 129.

ЯКІ КНИГИ ЗРЕЦЕНЗОВАНО.

Андерсен Г. Х. Казки. Поперекладала М. Загірня. XII. 176.
Базилевич О. Рідна мова. Український букварь. Полт. 1907. XI,160.
Білоусенко О. Вінок. Читанка з 120 малюнками. Улож. О. Білоусенко. Спб. 1905. VII, 144.
Веселка. Український стінний календарь на рік 1906. I, 151.
Винниченко (*Деде*). Темна сила. Харьк. 1906. XI, 158.
Гнатюк В.—див. Етногр. збірник.
Горовая Н. Василь Матюренко. Опов. К. 1906. X, 156.
Горовая Н. Як берегтися од хвороб. К. 1906. X, 156.
Гребінка Є. Українські твори. Видавн. „Вік". К. 1906. VI, 162.
Гриневич А., свящ. До Бога. Євангельскі наголоси. Балта, 1906. VI, 165.
Грінченко Б. Писання. Т. II. К. 1905. V, 144.
Грушевскій Мих. Очеркъ исторіи украинскаго народа. Изд. второе. Спб. 1906. V, 152.
Демченко Ів. Українське весілля (з голосами). Од. 1905. I, 144.
Де-що про автономію України. Харьк. 1906. XI, 159.
Дікштейн. Хто з чого живе. Спб. 1906. X, 157.

Дорошенко Д. На громадській роботі (про Пантелеймона Куліша). Спб. Як відкрито Новий світ. Спб. II, 146.

Досвітні Огні. Український декламатор. Упорядкував Б. Грінченко. К. 1905. I, 136.

Драгоманів М. Козаки. Львів, 1906. VI, 166.

Драгоманов М. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Зладив М. Павлик. Львів, 1906. VIII, 151.

Драгомановъ М. Собраніе политическихъ сочиненій М. Драгоманова. Paris. VI, 166.

Драгоманів М. Шевченко, українофіли й соціялізм. Львів, 1906. VII, 146.

Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. З передмовою про життя Драгоманова. Вид. Т-ва „Просвіта" у Київі. № 1. К. 1906. XII, 178.

Етнографічний Збірник т. XVII. Коломийки. Зібрав *Вол. Гнатюк.* Т. I. Льв. 1905. V, 153.

Є—в Г. Шляхта. Драматичні сцени в IV діях. Черн. 1906. XII. 175.

Є. П, Мале та розумне. Спб. 1905. I, 148.

Жарко Я. Пісні. Катеринодар, 1905. I, 138.

Загірня М. Під землею. Спб. 1905. I, 148.

„ Оборонець покривджених. Спб. 1905. I, 148.

Задьора Г. У дитини головка болить—у матері серце. Спб. 1905. I, 148.

За красою. Альманах в честь О. Кобилянської. Зібр. і вид. О. Луцький. Чернівці, 1905. III, 137.

Земельна справа в Новій Зеландії. Вид. Т-ва „Просвіта" у Київі № 2. К. 1906. XII, 178.

З потоку життя. Альманах. У порядкували *М. Коцюбинський і М. Чернявський.* Хер. 1905. V, 149.

Календарь Просвіти. Рік перший. 1907. Вид. Т-ва „Просвіта" у Київі. № 4. К. 1906. XII. 178.

Каманинъ И. Эпизоды и дѣятели эпохи Богдана Хмельницкаго. К. 1906. VII, 148.

Карманський П. Ой люлі, смутку. Ліричні поезії. Львів. 1905. X, 153.

Кауфманъ А. А. По новымъ мѣстамъ. Спб. 1906. III, 149.

Коваленко Г. Як ми боронились од холери. К. 1905. I, 148.

Комарова Г. Починок. Од. 1905. I, 135.

Кревецький Ів. Корифеї російської критики і українське письменство. В. Г. Белінський. Львів, 1905. I. 142.

Круть Софрон. Записки українця з побуту між полудневими слав'янами. Льв. 1906. VI, 165.

Левицький М. Про холеру. К. 1905. I, 148.

Левицький М. Як ратуватися при наглих випадках та каліцтвах Вид. Т-ва „Просвіта" у Київі. № 3. К. 1906. XII, 178.

Лепкий Б. З глубин душі. Вибір поезій, Льв. 1905. VIII, 146.

Лепкий Б. По дорозі життя. Вибір оповідань. Львів, 1905. VIII, 146.

Лозинський М. Гайдамаччина. Із історії народніх рухів на Україні в 18-ім столітю. Л. 1906. XII, 175.

Луцький О. В такі хвилі. Поезії. Львів. 1906. IX, 133.

Мартов Л. Новий закон. Спб. 1906. X, 157.

Народная литература. Сборникъ отзывовъ библіотечной комиссіи Кіевскаго Общ. Грамотн. о книгахъ для народнаго чтенія. В. III. К. 1906. IV, 175.

Науковий Збірник, присьвячений професорові М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904). Льв. 1906. III. 141.

Національна рада. Вид. „Донской Рѣчи". IX, 136.

Норець. Граматка. (Український буквар). К. 1906. XI, 160.

Овчинников И. Панська хворість, або не берись жінку обдурити. Жарт в одній дії. К. 1906. IX, 135.

Одинокий М. Гончарь. Полт. 1906. XI, 158.

Одинокий М. Заповіт сім'ї на могилі матері. Полт. 1906. XI, 158.

Одинокий М. Зустрічі. Полт. 1906. XI, 158.

Олександер Македонський, великий войовник. Видавн. „Вік". № 53. К. 1906. IX, 143.

Отчетъ Черниговской губернской земской управы за 1904 годъ. Черн. 1905. VII, 147.

Павлик М.—див. *Драгоманов, Танячкевич.*

Павлуцкій М. Древности Украины: деревянные и каменные храмы. 1905. VII, 153.

Пантелѣевъ А. Ф. Изъ воспоминаній прошлаго. Спб. 1905. II, 148.

Переход на хуторі. (Від Гайсинської земської управи). Гайсин, 1906. IX, 142.

Перта ластівка. Альманах. Упорядкував М. Чернявський. Херс. 1905. I, 138.

Полуботок. 8 годин праці! Спб. 1905. X, 157.

Пулюй Ів. Нові і перемінні зьвізди. Вид. трете. Від. 1905. IV, 173.

Пухальскій И. Михайло Орша. З Лермонтова. Полтава, 1906. IV, 173.

Пухальський И. Український початковий букварець. Полт. 1906. XI, 160.

Розвага. Український декламатор. Уложив О. Коваленко. К. 1905. I, 136.

Русовъ А. Народосоюзное начало въ государственномъ строѣ и при выборахъ депутатовъ въ представительныя учрежденія. Спб. 1905. II, 144.

Русова С. Серед виноградарів південної Франції. Спб. I. 148.

Сігов І. Що таке народня воля? Видавн. „Праця". Спб. 1906. V, 151.

Ст—кий А. Первоучителі слав'ян. Вид. „Благ. Общ. изд. общ. и деш. кн." № 41. Спб. 1906. V, 151.

Сумцовъ Н. Изъ украинской старины. Харьк. 1905. I, 145.

Сусіда. Найважніші хазяйські справи. Спб. 1905. I, 148.

Сусіда. Що то було сказано у царських маніфестах від 6 августа і 17 октября цього року. Житом. 1906. IX, 135.

Танячкевич Д. Листи до Мих. Драгоманова (1876—1877). Зладив і видав М. Павлик. Л. 1906. IX, 137.

Томашівський Ст. Словацький висланник на Україні (1708—1709). VII, 150.

Урманець. В Старім і Новім краю. Скрентон, Па. 1906. X, 155.

Устиновъ В. М. Идея національнаго государства. Харьк. 1906. I, 147.

Федькович О. Писання. Т. III. Львів, 1906. XI, 155.

Франко Ів. Наливайко в мідянім биці. Львів. 1906. I, 140.

Харузинъ Н. Этнографія. Лекціи, читанныя въ Императорскомъ Московскомъ университетѣ. IV. Вѣрованія. Спб. 1905. VIII, 154.

Харузина В. Матеріалы для библіографіи этнографической литературы. Спб. 1905. VIII, 154.

Чайковський П. Початки гетьманованя Петра Конашевича Сагайдачного. Львів. 1906. I, 142.

Чеховскій В. Кіевскій митрополитъ Гавріилъ Банулеско-Бодони (1799—1803). К. 1905. IX, 139.

Штокалко П. Цьвіти Марії. Поезиї в честь Матері Божої. Льв. 1906. VI, 163.

Як збіраються і куди повертаються народні гроші. Видавн. „Праця". Спб. 1906. VII, 145.

Яновська Л. Оповідання. Видавн. „Вік". К. 1905. II, 143.

Нова Громада

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ МІСЯЧНИК

містить твори красного письменства (поезії, оповідання, повісті, драматичні твори), наукові й публіцистичні статті, огляд політичного і громадського життя на Україні й по-за її межами і т. и.

Виходить що-місяця книжками по 10 аркушів друку.

В перших десятьох книжках надруковано оригінальні й перекладні твори оцїх авторів: Х. Алчевської, А. Бебеля, П. Беранже, О. Білоусенка, Ів. Бондаренка, Г. Брандеса, В. Василенка, В. Винниченка, М. Вороного, Н. Гаєнка, П. Грабовського, Г. Гейне, А. Гембека, Г. Григоренка, Б. Грінченка, В. Гюго, Н. Дмитрієва, В. Доманицького, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Ж. Жореса, М. Загірньої, П. Капельгородського, М. Комарова, М. Коцюбинського, проф. А. Кримського, М. Кропивницького, В. Кушніра, Р. Лащенка, М. Левицького, І. Липи, Лісака-Тамаренка, М. Лозинського, О. Лотоцького, Мандрівця, Д. Марновича, Ф. Матушевського, В. Милорадовича, В. Мировця, М. Павловського, С. Панасенка, Л. Пахаревського, Є. Пернерсторфера, В. Пісничевського, І. Рульки, В. Сивенького, П. Смутка, М. Старицького, Г. Супруненко, А. Тесленка, І. Труби, Л. Українки, Ф. Фегі, А. Франса, М. Черкавського, С. Черкасенка, М. Чернявського, Н. Черняка, Т. Шевченка, Б. Щербанівської, Л. Яновської, Б. Ярошевського та ин.

Ціна зъ пересилкою на рік **6** карб.; за кордон— **8** карб. **50** коп.; окрема книжка коштує **60** коп. Адреса редакції місячника НОВА ГРОМАДА— Київ, Велика Підвальна вул. д. 6, біля Золотих воріт.

Рукописи, яких редакція не візьме до журналу, беруться шість місяців після того, як одіслано про це звістку авторові, а тоді, коли автор не пришле на пересилку їх грошей,—знищуються.— Вірші, не взяті до друку, зовсім не зберігаються; коли автор не одержить три місяці ніякої звістки про їх, він може давати їх до иншого видання. З приводу віршів редакція НЕ ЛИСТУЄТЬСЯ.

Передплачувати НОВУ ГРОМАДУ можна також у книгарні «Кіевской Старины», у Київі, Безаківська ул. № 8. У Львові журнал можна передплачувати в Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, ул. Театральна, ч. 1.

Редактор-видавець Є. Чикаленко.

THE BORROWER WILL BE CHARGED THE COST OF OVERDUE NOTIFICATION IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW.

548 3338
JN 28 77

CANCELLED
BOOK DUE
JUN 28 1982
754587

WIDENER
BOOK
CANCELLED
1984
APR 10 1984
DNUF 4/10